

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

№ 3(95)/2019

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY**

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 3(95)/2019

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2019 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2019 г.

July–August–September
September, 30, 2019

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2019
Караганда, 2019
Karaganda, 2019

Бас редакторы

химия ғыл. д-ры, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Е.М. Тажбаев

Жауапты хатшы

Г.Ю. Аманбаева, филол. ғыл. д-ры, профессор

Редакция алқасы

Ж.Ж.Жарылғапов,	ғылыми редактор филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
М.І. Әбдуов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Г.Ю. Аманбаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М. Мажитаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.Қ. Смағұлов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.С. Рақымов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.С. Әділова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.Ж. Шәймерденова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.И. Бөкетов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
У.М. Бахтикереева,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Т.В. Белошапкова,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры (Өзбекстан);
Ү. Жетібайұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
К. Жанбозұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
Л. Матейко,	PhD д-ры (Словакия);
А. Золтан,	филол. ғыл. д-ры (Венгрия);
М. Фрешли,	PhD д-ры (Венгрия);
Л.М. Харитонова,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13109–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 28.09.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 12,0 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 92.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© **Қарағанды мемлекеттік университеті, 2019**

Главный редактор
д-р хим. наук, профессор, чл.-корр. НАН РК
Е.М. Тажбаев

Ответственный секретарь **Г.Ю. Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылгапов,	научный редактор д-р филол. наук (Казахстан);
М.И. Абдуов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Г.Ю. Аманбаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ж.К. Смагулов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Б.С. Рахимов,	д-р филол. наук (Казахстан);
А.С. Адилова,	д-р филол. наук (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук (Казахстан);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук (Россия);
У.М. Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В. Белашапкина,	д-р филол. наук (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У. Жетибайулы,	д-р филол. наук (КНР);
К. Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
Л. Матейко,	д-р PhD (Словакия);
А. Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
М. Фрешли,	д-р PhD (Венгрия);
Л.М. Харитонова,	ответственный секретарь канд. филол. наук (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

Г.Қ. Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 28.09.2019 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 12,0 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 92.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А. Букетова.

100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38. Тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2019

Main Editor

Doctor of Chemical sciences, Professor, Corresponding member of NAS RK
Ye.M. Tazhbayev

Responsible secretary **G.Yu. Amanbayeva**, Doctor of philol. sciences, Professor

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov,	Science Editor Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
M.I. Abduov,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
G.Yu. Amanbayeva,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Zh.K. Smagulov,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
B.S. Rakhimov,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
A.S. Adilova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences (Russia);
U.M. Bakhtikereeva,	Dr. of philol. sciences (Russia);
T.V. Beloshapkova,	Dr. of philol. sciences (Russia);
M. Zhusupov,	Dr. of philol. sciences (Uzbekistan);
U. Zhetibaiuly,	Dr. of philol. sciences (China);
K. Zhanbozuly,	Dr. of philol. sciences (China);
L. Matejko,	PhD (Slovakia);
A. Zoltan,	Dr. of philol. sciences (Hungary);
M. Freshly,	PhD (Hungary);
L.M. Kharitonova,	Secretary Cand. of philol. sciences (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, I.N. Murtazina

Computer layout

G.K. Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: RSE «Academician Ye.A. Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 28.09.2019. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 12,0 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 92.

Printed in the Ye.A. Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda. Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2019

МАЗМҰНЫ

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Бахтикиреева У.М., Каппасова А.Ш., Капанова А.Е., Абдикадирова А.Ж.</i> «Жақсылық»/«жамандық» концептілерін құрушы тұрақты тіркестер және олардың стильдік қызметі	8
<i>Пак М.К., Долгова Т.В.</i> «Өмір» лексемасын зерттеудің тарихнамалық аспекті	16
<i>Аманбаева Г.Ю., Джумадильдинова Ж.С.</i> Тіл тұлғасының әлеуметтік және этномәдениетті құраушылары	22
<i>Тлеумбетова Д.Б., Иванова С.А., Тугамбекова М.А.</i> Терминжасаудағы метафоралық номинация (медициналық терминдер материалында)	27
<i>Ажарбекова Э.Н., Бахтикиреева У.М.</i> Адами қасиеттерді бейнелейтін зооним компонентті тұрақты теңеулер	32
<i>Абдуллина Н.У., Айдарбек Қ.Ж.</i> Концептуалдау және категориялау мәселелері когнитивтік құрылымдар негізі ретінде.....	38

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Ысқақұлы С., Смағұлов Ж.Қ., Калыбекова К.С.</i> Шоқан Уәлиханов және орыс әдебиеттануындағы мифологиялық мектептің теориялары	43
<i>Дьяков Д.В.</i> Фольклорлық цикл теориясының кейбір мәселелері.....	50
<i>Жұмабекова А.Қ., Аманбаева Ф. М.</i> Әуезовтің «Көксерек» шығармасын ағылшын тіліне аудару барысындағы аудармашылық трансформациялардың салыстырмалы талдауы (С.О. Чоракаев пен С. Гейган, С. Холлингсворт аудармалары негізінде)	57
<i>Төлеубаева К.А.</i> Абайдың «Қара сөздеріндегі» ұлт мінезі.....	63
<i>Төлеубаева К.А., Аккулова Н.Р.</i> Әбіш Кекілбаевтің «Абылай хан» шығармасындағы авторлық ұстаным	70

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР

<i>Нурпеисова С.К., Тунгушбаева Б.К.</i> Тілдік емес университетте іскери қарым-қатынас тілін оқытудың негізгі принциптері туралы	75
<i>Мажитаева Ш., Байжигитова Т.</i> Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктері.	81
<i>Кадина Ж.З., Жақан Ә., Сатеева Б.С., Зенгин Ж.</i> Психологиялық ілімнің қайнар көздері және бүгінгі қоғамдағы қолданылу аясы	89

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	95
----------------------------------	----

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

<i>Бахтикиреева У.М., Каптасова А.Ш., Капанова А.Е., Абдикадирова А.Ж.</i> Фразеологизмы, составляющие понятия «добро»/«зло», и их стиль	8
<i>Пак М.К., Долгова Т.В.</i> Историографический аспект исследований лексемы «жизнь».....	16
<i>Аманбаева Г.Ю., Джумадильдинова Ж.С.</i> Социальные и этнокультурные компоненты языковой личности	22
<i>Тлеумбетова Д.Б., Иванова С.А., Тугамбекова М.А.</i> Метафорическая номинация в терминообразовании (на материале медицинских терминов)	27
<i>Ажарбекова Э.Н., Бахтикиреева У.М.</i> Устойчивые сравнения с компонентом-зоонимом, характеризующие человеческие качества	32
<i>Абдуллина Н.У., Айдарбек К.Ж.</i> Концептуализации и категоризации в качестве основы формирования когнитивных структур	38

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

<i>Искакулы С., Смагулов Ж.К., Калыбекова К.С.</i> Шокан Уалиханов и теории мифологической школы в русском литературоведении.....	43
<i>Дьяков Д.В.</i> Вопросы теории фольклорного цикла.....	50
<i>Жұмабекова А.Қ., Аманбаева Ф.</i> Сравнительный анализ переводческих трансформаций при переводе произведения М. Ауезова «Серый лютый» (на основе переводов С.О. Чоракаева и С. Гейгана, С. Холлингсворта).....	57
<i>Толеубаева К.А.</i> Национальный характер «Слов назиданий» Абая.....	63
<i>Толеубаева К.А., Аккулова Н.Р.</i> Авторская позиция Абиша Кекильбаева в произведении «Абылай хан».....	70

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

<i>Нурпеисова С.К., Тунгушбаева Б.К.</i> Об основных принципах обучения языку делового общения в неязыковом вузе.....	75
<i>Мажитаева Ш., Байжигитова Т.</i> Особенности обновленной программы образования.....	81
<i>Кадина Ж.З., Жақан А., Сатеева Б.С., Зенгин Ж.</i> Источники психологического учения и сфера применения в современном обществе	89

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	95
--------------------------	----

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Bakhtikireeva U.M., Kappasova A.Sh., Kapanova A.E., Abdikadirova A.Zh.</i> Phraseological units, that make up the concept of «good» or «evil» and their style	8
<i>Pak M.K., Dolgova T.V.</i> Historiographical aspect of the research for lexical item «life»	16
<i>Amanbaeva G.Yu., Jumadildinova Zh.S.</i> Social and ethnocultural components of a linguistic personality	22
<i>Tleumbetova D.B., Ivanova S.A., Tugambekova M.A.</i> Metaphorical nomination in term formation (based on medical terms)	27
<i>Azharbekova A.N., Bakhtikereyeva U.M.</i> Fixed comparisons with zoonym component describing human qualities	32
<i>Abdullina N.U., Aydarbek K.Zh.</i> Conceptualization and categorization as basis for the formation of cognitive structure	38

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

<i>Yskakuly S., Smagulov Zh.K., Kalybekova K.S. Sh.</i> Ualikhanov and theories of mythological school in Russian literal study	43
<i>Dyakov D.V.</i> Aspects of the folklore cycle theory	50
<i>Jumabekova A.K., Amanbaeva F.A.</i> Comparative analysis of translation techniques in the translation of the work of M. Auezov «Fierce-Grey» (based on translations of S.O. Chorakayev and S. Geoghegan, S. Hollingsworth)	57
<i>Toleubayeva K.A.</i> The character of the nation in Abay's edification words	63
<i>Toleubayeva K.A., Akkulova N.R.</i> The authors position of Abish Kekilbayev in the work «Abylai khan»	70

MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

<i>Nurpeisova S.K., Tungushbayeva B.K.</i> About the basic principles of teaching business communication language at a non-linguistic university	75
<i>Mazhitayeva Sh., Baizhigitova T.</i> The features of the updated education program	81
<i>Kadina Zh.Z., Zhakan A., Sateeva B.S., Zengin Zh.</i> Sources of psychological teaching and scope in modern society	89

INFORMATION ABOUT AUTHORS	95
---------------------------------	----

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

ӘОЖ 81'1

У.М. Бахтикиреева¹, А.Ш. Каппасова², А.Е. Капанова², А.Ж. Абдикадирова²

¹Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей;

²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: ai_kerim.k@mail.ru)

«Жақсылық»/«жамандық» концептілерін құрушы тұрақты тіркестер және олардың стильдік қызметі

Мақалада когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымының бірі — концепт мәселесі, соның ішінде «жақсылық»/«жамандық» концептілерін құрушы тұрақты тіркестер және олардың стильдік қызметі қарастырылды. Жақсылық пен жамандық лексемаларының лингвистикалық түсіндірілуі игілік, амандық, мейірімділік, рақымдылық, әдептілік, адалдық, пайда, бақыт, сәттілік, парыз, жақсы, игі іс, жақсы қарым-қатынас, молшылық, келісу, зиян, қырсық, бақытсыздық, қаталдық, кінә тағу, жағымсыздық, жаман сезім, ыза, ашу, өкініш, күнә, кек, өкпе, тағы басқа ұғымдармен нақтыланып, М.Әуезов шығармалары негізінде дәлелденді. Фразеологизмдер мағыналарына қарай «жақсылық»/«жамандық» мазмұндағы концептілер деп бөлінді. Және сол жіктеу арқылы қарама-қарсы қойылған «жақсылық»/«жамандық» концептілерінің мазмұны терең ашыла түсті.

Кілт сөздер: концепт, жақсылық, жамандық, лексема, фразеологизм, мақал-мәтел, жағымды-жағымсыз, әлемнің тілдік бейнесі, концептілік құрылым, сұлулық, ұсқынсыздық, батырлық, достық, арамдық, бақытсыздық.

«Адам–қоғам–табиғат» құрамының «адам» макрожүйесіндегі «ер адам», «әйел» концептілері сияқты «жақсылық» және «жамандық» қарама-қарсылық концептілері де күрделі концептілік құрылымға жатады. Сонымен қатар олар әр ұлттың дүниетанымында өмір сүретін негізгі концептілер. Бұл жөнінде зерттеуші Ж.Уматова былай дейді: «Исследователи выделяют базовые концепты, которые существуют в любом языке и актуальны для каждого человека, однако они не только общечеловечны, но и национально специфичны. Базовыми концептами являются: правда и истина, свобода-воля-вольность, человек и личность, добро и благо, долг и обязанность, ум и глупость, судьба, интеллигенция, совесть, дух и душа и др. Они употребляются в контекстах разных типов сознания — обыденном, художественном и научном, что делает их предметом изучения культурологов, историков различных религий, антропологов, философов» [1; 8]. Орыс әлемінің тілдік бейнесін зерттеген Г.А. Хамитова жақсылық пен жамандық концептілерін «ядерные концепты» деп атайды: «... выделяются ядерные концепты, или концепты-доминанты, к которым в русской картине мира относятся понятия «добро»/«зло» [1; 5]. Қысқасы, «жақсылық»/«жамандық» концептілері концептуалды өрісі күрделі, мазмұны терең, оппозициялық мәндегі негізгі концептілер болып табылады. Этикалық тұрғыдан алып қарағандағы жақсылық/жамандық концептілерінің эстетикалық мәніне келсек, ол сұлулық пен ұсқынсыздықты береді. Мысалы, «Ер Тарғын» жырындағы сұлу Ақжүністі алсақ, оның бейнесі тек сұлулықты әспеттейді:

*Ханның бір қызы бар еді,
Бет ажарын қарасаң,
Жазғы түскен сағымдай,
Ет ажарын қарасаң,
Қабығынан айырған,*

*Арпа-бидай, ақ ұндай,
Қас қабағы керілген,
Кірпігі оқтай тігілген,
Қараған кісі үңілген [2;189].*

Ал «Алпамыс батыр» жырында Ұлтан портретін сипаттағаннан бастап, көз алдымызға тек ұсқынсыз бейненің суреті келеді. Мысалы,

*Кеудесі болды көбедей,
Мұрны болды төбедей,
Күрек тісі кетпендей,
Көзі терең зындандай,
Аузы үлкен ошақтай,
Басқан ізін қарасаң,
Көрінер оттың орнындай,
Кеңірдегінің тесігі,
Жүгімен түйе өткендей [2; 169].*

Жақсылық пен жамандық лексемаларының лингвистикалық түсіндірілуіне келсек, жақсылық дегенде игілік, амандық, мейірімділік, рақымдылық, әдептілік, адалдық, пайда, бақыт, сәттілік, парыз, жақсы, игі іс, жақсы қарым-қатынас, молшылық, келісу, тағы басқа ұғымдармен нақтылана түсетін «бәрі жақсы, он, адамгершілік (жамандыққа қарама-қарсы)» сияқты жалпы компоненттер бөлініп шығады. Бұл компоненттер арқылы адамның тек жақсы мінезі мен іс-әрекеттері беріледі. Мысал ретінде көркем шығармадан жинастырылған сөйлемдерді келтірейік: *Дауылдың қара бұлтындай болып, әдейі басына арналып келе жатқан қайғы-қасіретті көріп, соның алдынан айланып-ақсүйек күйде өзінің отырғанын біліп тұрса да, кемпірдің жүзінде үлкен сабыр бар. Сынбаған ажар, қажымаған қайрат, кең салқын ерлік бар [3; 84]. Оспан басында не айтарын білмей қысылыңқырап қарап, артынан әлденеден рақымы түскен пішінмен күлді [3; 134]. Мақыштың жұмсақ, ақырын даусынан, әдепті, сыпайы сөзінен жас жігіттерге үлкен құрмет көрсеткендей, ниет сезіліп, жаратылысындағы мейірімді мінезділігі де көрінгендей еді [3; 145]. Бұл уақытқа дейін төбенің басында жүрген Мақыш ақсақал келіп, қонақтарды аттандырып, бұрынғыдай әдепті, жылы пішінмен қоштасып қала берді. Сыздықтың алмағы да бай қызы емес, осындай адамишылығы бар: момын, таза мінез, таза жүректі кедей қызы болатын [3; 148]. Адамишылықты бағалай білетін, еркекке адал дос болатын, жүрегі жылы, махаббатты адам болғандай [3; 149]. Бұрын бірін-бірі сыйлаған жылы көңіл тағы да қалыбына келе бастады [3; 149]. Ал жамандық лексемасының жалпы компоненті: «бәрі жаман, нашар, өнегесіз, адамгершілікке жатпайтын (жақсылыққа қарама-қарсы)». Және ол мына компоненттер арқылы нақтылана түседі: зиян, қырсық, бақытсыздық, қаталдық, кінә тағу, жағымсыздық, жаман сезім, ыза, ашу, өкініш, күнә, кек, өкпе, қуланушылық. Мақаламызда одан әрі осы жамандық лексемаларының компоненттеріне көркем шығармадан мысалдар келтіру арқылы тоқталамыз. Бұл ұғымдар жағымсыз адамның бейнесін, портретін бергенде қолданылады. Мысалы, *суық қарайтын қисық біткен кішілеу өткір көзінде және түксиген қабағында өзгеше қаталдық бар [3; 70]. Сыз деуге бұл еңгезердей үлкен бойлы, әдемі қара мұртты, ашушаң, бұлтиған пәлекор көзді, кекірдей кісі [3; 338]. Орталау, қағылез бойлы Құлжатайдың ашаң қызғылт жүзінде үлкен ыза, қатты кейіс бар [3; 338].**

Сол сияқты адамның жаман мінезін, бір жағдай болғандағы кейіпкердің қимылын, іс-әрекетін суреттегенде: *Мінекей — «қас жаман қасындағысын қарақтайды» деген осы. Көрер көзге момын, мұп-мүләйім болып жүрсе де, ол мылжыңның іші осындай. Кеудесі толған — борсып жатқан бықсыма арамдық [3; 82]. Үйіне бір қонақ қонса, соған асқан бір жілікке жаны шығып, тыжырынып отырады. Жаннан асқан дүниеқоңыз [3; 79]. Қалтай пішен-қораның ішіне кірісімен шөпке қарамай, үлкен жұмысы ол емес, басқа нәрсе екенін сездіріп, өңі өзгеріп, өтірік күліп қуланып, әдепсіз мінезге түсіп, ойындағы дайындап алған сөздерін сөйлей бастады [3; 84]. Бірақ Жұмағұлдың шешесі Қамария — жас күнінен шаруақорлықты сараңдыққа жеткізген, күтімділікті пайдакүнөмдікке жеткізген, мінезі қатты, дүниеге насық бәйбіше болғандықтан, бұл жолы науқанда да қыл-қыбырын көп шығармай, шығындамай, керек нәрселерін тез қамдап алды [3; 99]. Осыны ойлаған сайын жүрегін ыза керней бастады... Өмірінде сыртына шықпаған ашу, ыза, намыс барлық еркін билеп, дуылдап басына бір-ақ шықты [3; 86]. Өмір бойында ешбір жаннан мұндай қаттылықты, тұрпайылықта көрмеген Ғазиза, бір жағынан, қорланып, ызаланып, өксіп жылап, бір жағынан, ашу қысып, Жақыпты сол минутта барлық жас жүрегімен өлердей жек көрді [3; 185]. Қасым ашулы болып, қаны бұзыла бастады [3; 217]. Дөң басында малдас құрып отырып, ашулы суық пішінмен күн батыстағы ақ таңлаққа қарап көзін алмайды... қатал ойға бекініп, жаратылысындағы асау қаны тасып, сазарып алды [3; 176]. Жаутаңдаған көзімен жылы шырай іздеп келе жатқанда, алдында бұрынғыдай зәрленіп тұрған Исаны көрді [3; 217].*

Жақсылық пен жамандықты «ақ» және «қара» деген түс арқылы да бейнелеуге болады. Ақ түс жақсылықтың, ізгіліктің, бейбітшіліктің, қара түс жамандықтың, зұлымдықтың нышаны ретінде қолданылады. Пейзажды суреттегенде де осы түстер көп пайданылады. Мұны М.Әуезовтің психологиялық шығармаларынан кеңінен көруге болады. «М.Әуезовке дейін қазақ прозасында адам психологиясының автор идеалымен сабақтас келетін пейзаж жоқ. Зерттеуші Р.Нұрғали де «Пейзажды, диалогты, монологты адам психологиясын ашудың ұтымды тәсілі ретінде пайдалану — Әуезовтің жазушылық ерекшеліктерінің бірі», — деп нақтылайды» [4; 6].

Шынымен де, М.Әуезовтің қай шығармасын алсақ та, табиғаттың пейзажы, диалог, монолог автор кейіпкерлерінің психологиясын аша түседі. Бейнелеу бірліктерінің бірі пейзаждың өзін алдағы болатын іске байланысты береді. Мысалы, «Жетім» әңгімесіндегі «Жаз ортасының *қоңыр* кеші. Ұлы таудың бөктерінде кештің *қоңыр* салқын желі еседі. Күн батып, ымырт жабылып барады. Күнбатысты қалың қара бұлт басқан, айналада күнгірт тартқан төбелер *қоңырқай* тартып, түн тыныштығына қарай бойсұнған сияқты... Ән салған жігіттер табиғатпен жалғасатын тіл тапқандай боп, кейде баялап *қоңырлатқан*, кейде шырқыраған сұлу әнмен түн құшағына кіріп келе жатты...» деген табиғатты бейнелеуде жазушы **қоңыр** сөзін беру арқылы алдағы болатын оқиғаның жағымсыз екендігінен хабар береді. Сондай-ақ «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі «Күн батуға тақап қалған мезгіл. Күнбатыс батуға айналған күннің *қызыл*т сәулесімен нұрланып, *қызыл* торғынның түсіндей болып тұр. Күнге жақын тұрған ұзынша, жұқалаң бұлттардың түсі қалың өртке қызған темірдей *қыт-қызыл*. Төбеге жақын тұрған алысырақ бұлттардың бір-бір жағы ғана жұқалаң *қызылға* боялған асыл нұрдың буын ғана жалатқандай. *Қызыл*т сәулесін дүниеге жайып тұрған күн шарасымен тұтас көрініп тұр. Күннің *қызыл* сәулесі даланы да, тауды да өз өңіне кіргізген. Күнбатыс жақтан бораған ұсақ қар да күн астынан *қызыл*ттанып көрінеді» [3; 8] деген пейзажда автор **қызыл** түсін пайдалану арқылы қорғансыздар өміріне төнгелі тұрған қауіп туралы ойды оқырман қауымға тұспалмен білдіреді. Әдебиет зерттеушісі Ы.Дүйсенбаевтың айтуынша: «... Шағын кіріспенің өзінен-ақ қорқынышты оқиғаның төнгенін сезініп, дегбірсізденгендей боласыз. Күннің райы да, табиғат ерекшелігі де көңілдегі күдікті күшейте түседі» [4; 6]. Шығармасында **қоңыр**, **қызыл** сөздерін үнемі қайталап, белгілі бір мақсатта қолданушы М. Әуезовтің сөз саптауындағы **қара** сөзінің орны тіптен ерекше. Мысалы, «Түнгі тау, *қара* жартаc алыстан перілер мекеніндей болып — жарқ етіп, қайта қараңғылыққа батып жоғалады. Түн қараңғылығы жалт еткен жарықты тездетіп, жалмауыздан басып қалады. Таудың қараңғы сырлы сайлары жартастың қалың көлеңке басқан *қара* күйедей тұңғиық *қап-қара* беттері түндегі таудың *қараңғы* пәлелерін ішіне бүгіп жиып тұрғандай көрінеді» [3; 111]. Табиғатты суреттеудегі бұл сөз ең үрейлі, ең қорқынышты сәтті беруде қолданылады, яғни автор шығарма бойындағы **қоңыр**, **қызыл**, **қара** түстерді қорқыныш пен қайғының символы ретінде қолданып, қорқыныш әсерін күшейтуді көздейді. М.Әуезовтің көп шығармаларында **қара түннің қараңғы сыры, түннің қара желі, қаралы сұлу, қара бұлт** сынды сөз тіркестері көп кездеседі. Бұл жөнінде М.Қаратаевтың ойы мынадай: «ылғи «қара», «қараңғы», «қап-қара», «қараңғылық» деген бояулардың қайталануының өзі қорқыныш әсерін күшейтуді көздеген романтикалық сөз кестесін аңғартады»

Ал Г. Пірәлиеваның «М. Әуезов болса, өз шығармаларында әрқашан оқиға өтер жерді (местодействие), психологиялық ортаны алдын ала жан-жақты баяндап береді. Сосын оған қайтып айналып соқпайды. Бірақ сол қоршаған ортаны, оқиға өтер айналаны, жерді, табиғатты, ел мекенді ондағы кейіпкерлердің көңіл-күйіне әсер ететіндей, тікелей эмоционалдық, психологиялық жағдай (настрой) сезім құрады. Содан соң автордың барлық көркемдік назары тек қана кейіпкерінде болады. Негізі оқиғаның қайда өтетінін ескеру — кез келген шығармаға тән табиғи көркемдік тәсіл» [5; 275] деген сөзінен шығармаларында жазушының психологиялық ортаны, психологиялық сезімді ерекше баяндап отыратынын байқаймыз.

Сонымен «ақ» пен «қара» сөздері арқылы әлемдегі жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық сияқты дүниенің негізін құрайтын ұғымдарға бағдар жасауға болады. Қазақ тілінде жақсылық концептісі *ақ тілеу, ақ босаға, ақ жол, ақжолтай, ақ ниет, ақ көңіл, ақ білек*, тағы басқа тілдік бірліктері арқылы, ал жамандық концептісі *қара жүрек, қара жау (қас дұшпан), қара көңіл, қара уайым, ұрынарға қара таппау, қара түнек заман, қара күн туу, қара қол, қара күш*, тағы басқа тілдік бірліктері арқылы көрініс табады. Сол сияқты «ақ» пен «қара» ұғымдары арқылы алғыс және қарғыс сөздерінің айтылатыны белгілі. Алғыс «ақ» тілдік бірлігі арқылы берілсе, ал қарғыс «қара» атауы арқылы көріністенеді. Мысалы, *ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс, ақ күн тусын, айтқаның ақ болсын, қара күн тусын, қара шашың жайылсын, көзіңнен қара қан ақсын, қара басыңа көрінгір* т.б.

Қазақ тілінде *ақ* сөзіне қатысты түйе малына айтылатын бір қарғыс кездеседі, ол *ақ шелек келгір*, немесе *ақ шелек шалғыр*. Өрістен келмей, қасқырға жем бол деген мағынаны білдірсе керек.

«Жамандық» пен «жақсылық» концептілері арқылы жағымды және жағымсыз құндылықтарды байқауға болады. Оны біз жоғарыда қарастырған фразеологизмдерден көруге болады. Әлемдегі барлық заттар, құбылыстар жақсы және жаман деген принцип бойынша бағаланады. Осы тұрғыда фразеологизмдерді мағыналарына қарай «жағымды/жағымсыз» мазмұндағы концептілер деп бөліп қарастыруға болады. Қазақ тіл біліміндегі фразеологизмдердің «жағымды» мәндегі концептілерін былайша жіктеуге болады:

1. «Мінез-құлық» концептісі: *бір ұрт* (қыңыр, қырсық), *иманы бетінде үзіліп тұр* (ұяң, ибалы, тәрбиелі), *жарқын жүзді* (мінезі ашық-жарқын), *Атымтайдай жомарт* (сері, қолы ашық), *жылы жүрек* (қайырымды, мейірімді, тілекке ынтығы бар сергек көңіл), *жібектей есілген* (мінезі биязы, жақсы қылықты).

2. «Ақылдылық» концептісі: *ақылы Апламондай* (дана), *ақылы азық, сөзі суысын, ақылын азық, сөзін сусын етті* (ақылымен қаракет қамына бастап, сөзімен қаяу көңілді тұштытқан даналар жайлы айтылады).

3. «Батырлық» концептісі: *атан жілік, арқар мүйіз* (қуатты, айбарлы), *арыстан жүректі* (қаймықпайтын, тайсалмайтын өжет), *алапаты асқардай* (алабөтен күшті, айбаты зор), *жолбарыстай қайратты, жүрегінің түгі бар* (ер, батыр, батыл кісі, еш нәрседен таймайтын, қаймықпай бетіне айтатын адам), *жүрек жұтқан* (еш нәрседен қорықпайтын батыл, ер-азамат).

4. «Достық», «жақындық» концептісі: *тел қозыдай өсу* (жұп жазбай бірге өмір сүру), *тең құрбы* (жақсы қатар, замандас), *тонның ішкі бауындай* (өте жақын, өз адамындай), *егіз қозыдай* (өте тату, айырылмас дос), *бауыр еті* (өте жақын, қымбаттысы), *бауырындай көру* (жақын тарту), арасынан қыл өтпейді (өте тату болу, дос көңілді болу), *етене жақын* (жандай дос, өте жақын).

5. «Сұлулық» концептісі: *қара көз* (сұлу қыз, жас әйел), *қырмызыдай ажарлы* (өте сұлу, әдемі), *қордың қызындай* (діни сенім бойынша пейіштегі ең сұлу қыз), *кер маралдай керілді* (кербез, сұлу, бойына әсемдік жарасқан), *ақ білек* (сұлу, перизат), *ақ сұпыдай* (әсем, ақ торғын), *атқан таңдай* (өзгеше ару, асқан сұлу), *кісі жұтып қойғандай* (сүп-сүйкімді, өте әдемі, келісті).

6. «Қуаныш» концептісі: *ақ түйенің қарны жарылды* (қарық боп қалды), *жүрегі жарыла жаздады* (қатты қуанды, көңілденді), *жерден жеті қоян тапқандай* (қатты шаттанды), *әйелі ұл тапқандай қуану* (өте қатты қуану, мәз болу), *екі езуі екі құлағында* (өте көңілді, көңілі көтеріңкі, қуанышты, мәз-мейрам).

7. «Түр-кескін» концептісі: *алпамсадай жігіт* (сойталдай, еңгезердей ірі), *бидай өңді* (ақ құба, ажарлы), *ашық жүзді* (ақша бет, ақ құба, шырайы жарқын), *ақбөкеннің таңындай* (күн шалмаған аппақ, ақ күмістей), *балқып туған толған айдай, аршыған жұмыртқадай* (аппақ, ақ торғын).

Жағымсыз қасиеттерді беретін «жағымсыз» мазмұндағы концептілерге келсек, фразеологизмдер құрамындағы оларды да төмендегіше топтастыруға болады:

1. «Мінез-құлық» концептісі: *арам ниет* (көңілі қара, бұзық адам), *арыстандай құтырды* (аласұрды, жанын жеді), *ашуы жауған қардай, шөк нардай* (ашуы қатты, қаһарлы, ашуы зілді, салмақты), *бурадай бұрқылдады* (бұрқан-тарқан болып қатты ашуланды, қаһарланды), *қара көңіл* (ниеті арам, аяр кісі), *қабағынан қар жауғандай* (қатты ашуланып, қаһарланды, кектенді), *қара жүрек* (рақымы жоқ, қанқұйлы адам), *сиыр мінез* (сүйкімсіз қылық), *кесекті аю* (ашулы, қаһарлы).

2. «Қыңырлық» концептісі: *кекіреге тойған текедей бақылдайды* (қоразданып «маза» бермеген, өкірендеген еркек кісі), *бір ұрт* (қыңыр, қисық), *аузына құм құйылды* (сөзбен жым болды, жағы қарысты, сөз айта алмай қалды), *аузына тас салды* (жұмған аузын ашпау, тіс жармау, мыңқ етпеу), *кер табан* (қияңқы, қырсық, тартыншақ), *сиыр тектес* (жөн сөйлемейтін, қисық, қыңыр).

3. «Ұсқынсыздық», «сүйкімсіздік» концептісі: *ажары қапты* (адамның бет әлпеті, түр-түсі бұзылды), *көрден шыққандай* (адам қарайтын сиқы жоқ, өңі қуқыл, жадау), *өңі қорап* (тұлға бітімі шағын, түрі өңсіз), *өгіздей өңкиген* (денесі ебедейсіз үлкен, еңгезердей), *жаман түйенің жабуындай* (әбден тозығы жеткен, алба-жұлбасы шыққан).

4. «Қайғыру» концептісі: *ботасы өлген түйедей зарлады* (қайғы батты, жоқтап, зар еңіреді), *ботадай боздады, боталаған нардай зарлады* (еміренді, мейірімі түсіп егілді), *жабырқау тартты* (көңілсіздік басты, мұңайды), *жер таянды* (уайым, шерге батты, қайғыда қалды), *жүрегі қарс айырылды* (қайғыдан қатты күйінді, өзегі өртенді), *көңілі жабықты, көңіліне құса түсті* (қайғырды, уайымдады), *қара уайым басты* (қайғырды, қалың қайғыға шомды).

5. «Кедейлік», «аштық» концептісі: *сығай тойды* (аузы-мұрнынан шыққанша жеді), *табанынан таусылған, аузы жарымаған, шілдесінде шырақ көрмеген* (түк көрмеген, түкке жарымаған), *күйедей жалады, жылан жалағандай* (еш нәрсе жоқ, түк қалдырмай, тып-типыл қылған), *екі құлағынан басқа адал қарасы жоқ* (нағыз кедей, қу кедей, тақыр кедей).

6. «Жамандық» (жамандық жасау) концептісі: *дәм татқан құдыққа түкірді, дәм-тұзын аттады* (жақсылыққа жамандық жасады), *көзіне топырақ шапты* (жамандық істеді), *көңіліне арамдық түйді* (жаман ойлады), *көр қазды* (арамдық жасады, жамандық жасады), *ала жібін аттау* (қиянат жасау, сұғанақтық істеу).

7. «Жанжалдасу», «араздасу» концептісі: *ала арқан кесісті, ат кекілін кесісті* (біржола араздасты, бөлінді), *алакөз қылды* (араз, қырғи қабақ болды), *ала қозыдай бөлінді* (жік-жік болып ыдырады), *кешу айтысты* (арыздасты), *ит пен мысықтай* (бір-біріне өш, өштес, аңдысып өтер жау мағынасында).

Жақсылық пен жамандық концептілерінің негізгі емес бөліктерінің көрініс табуы фразеологизмдермен қатар, мақал-мәтелдерде де анық көрінеді. Себебі қазақ халқы үшін сабырлылық, еңбекқорлық, жомарттық сынды ұғымдар жақсылықты берсе, сабырсыздық, жалқаулық, сарандық ұғымдары тек жамандықты береді. Және осы ұғымдардың мәнін ашуды көздеген қазақ халқы сөз маржаны мақал-мәтел мен қанатты сөздерін қалдырды.

Көне мәдениеттің көзі, сөз мәйегі — мақал-мәтелдер, қанатты сөздер. Сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасалып, екшеліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалып жатқан ауыз әдебиетінің бай салаларының бірі мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің ұлтымыз үшін алар орны ерекше. Мақал-мәтел, қанатты сөздер — ата-бабадан ұлағатты сөз, парасатты ой ретінде ұрпақ еншісіне тиген мол қазына. «Олар ел-жұрт өмірінің айнасы, табиғи шындықтың өзі» [6; 22]. Егер зерделеп қарасақ, әрбір мақалдың күнделікті өмірдің өзінен алынғандығына айқын көз жеткіземіз. Және сол мақал-мәтел — дер кезінде тура тауып, суырып салып айту сияқты дана қазақтың ешбір ұлтта қайталанбас қасиетінің негізінде өмірге келген құнды дүние. Бұл жөнінде ауыз әдебиетінің шағын жанры мақал-мәтелді алғаш зерттеушілердің бірі, қазақтың жарық жұлдызы Ш.Уәлиханов былай дейді: «Мақалдарда халық ойының ең түйінді, ең қысқа, дәл тұжырымдалған мәуелі жемісі жинақталады» [7; 45].

Көлемінің ықшамдылығына қарамастан, күрделі, терең ойды беретін мақал-мәтелдерді тіл білімінде, әдебиет әлемінде зерттеу ерте кезден қолға алынды. Мысалы, мақал-мәтелдердің тілдік табиғаты, олардың басқа тұрақты тіркестермен ұқсастықтары немесе ерекшеліктері А. Байтұрсынов, І. Кеңесбаев, Р. Сәрсенбаев, Б. Адамбаев, Ә. Қайдар, С. Нұрышев, Ғ. Мұсабаев, М. Ғабдуллин, Ғ. Тұрабаеваның еңбектерінде, салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан А. Нұрмаханов, Э. Мұқышева, А. Дондаева, Д. Беғалықызының, тағы басқалардың жұмыстарында қарастырылған. Фольклорист зерттеуші М. Әуезов те зерттеу еңбегінде халық ауыз әдебиетінің 4 түрін: сыршылдық салт өлеңдер, әңгімелі өлеңдер, айтыс-таппақ және ертегі, мақал-мәтел, жұмбақ деп бөліп көрсетеді де, мақал-мәтелдерге қысқаша тоқталады. Сондай-ақ мақалдарды, мәтелдерді жинастыра отырып зерттеуде Ш. Уәлиханов, В. Радлов, А.В. Васильев, П.М. Мелиоранский, Ә. Дибеев, Ө. Тұрманжанов, С. Аманжолов, Ә. Құрышжанұлы сынды ғалымдардың еңбегі зор. Мәселен, көрнекті ғалым Ш. Уәлиханов қазақтың үш жүздей мақал-мәтелін жинастырған.

Ал Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының есімі қазақ халқының мақал-мәтелдерін ұзақ жылдар бойы жинап, зерттеп, зерделеген ғұлама ғалым ретінде ерекше аталуы тиіс. Ғалымның ерекшелігі, өзі жинаған мақал-мәтелдерді тақырып бойынша топтастырған. Қазақтың «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді», «Сөз тапқанға қолқа жоқ», «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» сынды кейбір мақалдарының шығу төркінін анықтап, соларға қатысты деректер жинаған. Алдағы жұмысымызда ғалымның жинастырған мақал-мәтелдерін негізге алып отырамыз.

Жалпы, мақал-мәтелдерді, қанатты сөздерді өте ертеден, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен, орта ғасырдағы М. Қашқаридің «Түркі сөздерінің жинағынан», Ж. Баласағұн, С. Сарайи, А. Йүгінекидің зерттеу еңбектерінен кездестіруге болады. Осы сынды келесі дәуір толқындары Майқы би, Бұқар, Шалкиіз, Абай, Шәкәрім сөздерінің барлығы дерлігі тек ізгі қасиеттерді уағыздайтын ғибрат, өсиет сөздер. Сол сияқты Қадыр Мырза Әлі, Әзілхан Нұршайықовтың қанатты сөздері басылым беттерінде жариялануда.

Қазақ мақалдары мен мәтелдерінің тақырыптары әр алуан: туған жер, ел-отан, еңбек, денсаулық, өнер, төрт түлік мал, егіншілік, денсаулық, өнер, егіншілік кәсібі, ынтымақ, достық, ерлік, батырлық, жақсы адам мен жаман адам т.б. Біздің зерттеу жұмысымызда адамның мінез-құлқына байланысты,

жақсы мен жаман қасиетіне қатысты мақал-мәтелдер, қанатты сөздер қарастырылады. Білетініміздей, қоршаған ортадағы барлық заттар мен құбылыстар «жаман», «жақсы» принципі бойынша бағаланады.

Қазақ халқы үшін сабырлылық ең жақсы қасиеттердің бірі саналатын, сары алтынмен пара-пар келетін ұғым. Сабырлылық дегеніміз — адамның төзімділігі мен ұстамды болу қасиеті. Белгілі бір мақсатқа жету жолында адал, сабырмен еңбек етсе, сабырлы адамның көздеген жетістікке, тілеген тілегінің, мүддесі мен міндетінің ең биік шыңына шығатыны анық. «Сабыр түбі — сары алтын», «Асыққан қалар ұятқа» [7; 58] мақалдары мен Жүсіп Баласағұнның «Асығыс түбі — өкініш» [7; 104], Йүгінекидің «Жақсылықтан үміт етсең — сабыр ет» деген қанатты сөздері [7; 106] осы ойды үстемелей түседі. Сабырлылық қасиетті М.Көпеев өзінің «Бес қымбат» нақыл өлеңінде үшінші қымбат нәрсесіне жатқызады:

*«Үшінші қымбат нәрсе — сабыр!» — деген,
«Сабырлысы мұратын табар!» — деген.
Әр істе сабырсыздың тәубе-зорлық,
Сабырсыздық басқа пәле салар! [6; 226] —*

деген. Адамның жақсы/жаман қасиеті іс-әрекетімен өлшенеді. Адам адамнан білімі, жақсы мінезі, яғни бойындағы жақсы қасиеттері, арқылы ғана ерекшелене алады. Сол қасиеттерге кішіпейілділік, адалдық жатады. Бұл жайлы қазақ мақалдары «Кішіпейілділіктен кішіреймессің», «Кішіпейілділік — кісінің көркі» [7; 172] десе, Йүгінеки «Кішіпейілдің абыройы асады, Тәкаппардың құты қашады» [7; 27], Құтып «Адалдық — ерлік нышаны» [7; 96] дейді. Баласағұнның «Тәкаппарлық хақ жолынан тайдырар» [7; 28] деген қанатты сөзі адамның абыройына, беделіне нұқсан келетін жаман қасиеттердің бірі тәкаппарлықты бейнелейді. Бұл жаман қасиетті Ғ. Қараш:

*Біреуі жаман мінез тәкаппарлық,
Менсінбеу басқаларды құлқы тарлық.
Бұ да бір көрмегендік, білмегендік.
Болмаса не бар өзін зор баларлық, [8; 239] —*

деген ойларымен суреттесе, Балпық би «Адамды түрлі бәлеге ұшырататын — тәкаппарлық», «Тәкаппарлық үнемі көрініп тұратын өлік» деп, тәкаппарлықты адамның жаман мінезінің ішіндегі жаманының қатарына жатқызады.

Адамның қоғамдағы рөлін анықтайтын ақылдылық, ақылсыздық, надандық қасиеттеріне қазақ мақалдарынан, қанатты сөздерінен көп мысалдар келтіруге болады. «Ақылды елді оздырады, ақылсыз өзін-өзі тоздырады», «Ақылды адам батпан-ақ, ақылсыз адам сасқалақ» [7; 59] немесе «Ақылсыз бас аяққа тыным бермейді» мақалдары мен Баласағұнның «Ақылсыз адам — мәуесіз ағаш секілді» [7; 137] және Сарайидің «Ақылды адам өмір сүру үшін ішіп-жейді, ақымақ адам күнде ішіп-жеу үшін өмір сүреді» [7; 133], Рәшид-әд-диннің «Надандық» дегеніміз — тозақ, одан шығар жол жоқ» [7; 146], Йүгінекидің «Білімді білімсіздің мыңын жеңер» [7; 150] деген қанатты сөздерінің үндестігін байқауға болады. Қазақ философы, ақын Шәкәрімнің айтуынша, ақыл деген нәрсе — өлшеусіз бір нұр. Ақылсыздың өмірі мағынасыз өмір дейді. «Ақылсыздық — адам қасіреттерінің ең зоры, ол адам мәнінің жойылуы болып есептелген» [8; 158]. Ақынның мына бір өлеңінде сол ақылдының, арсыздың және адал адамның сикы бейнеленген:

*Ақылды сол — ынсаппен ар сақтайды,
Арсыз сол — арамдықпен жан сақтайды.
Адал сол — таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды [8; 45] (Шәкәрім).*

Қазақ ақ көңіл, қонақжай, жомарт халық болғандықтан, сараңдықты еш ұнатпаған. Баласағұн: «Сараңдық — емі жоқ ауру» [7; 23], — дейді. Керісінше, «Жомарт болу дегеніміз — өзгеге жақсылық сыйлау» [7; 147], жамандыққа жақсылықпен жауап қайтару. «Жақсылыққа — жақсылық әр кісінің ісі, жамандыққа — жақсылық ер кісінің ісі», «Сараң адам өзі жинаған байлықтың құлы» [7; 274] деген мақалда қазақ жомарттық нағыз ер, нағыз нар кісінің ісі екенін көрсетсе,

*Өмірде жақсы мінез — «жомарт» деген,
Жаман ат — «сараң», тәуір сөз ермеген.
Берген қол бәрінен де, құтты болар,
Сол жаман — ала біліп, түк бермеген, —*

деп, Йүгінеки «Ең жақсы әдет — жомарттық» [8; 21] деп саралайды. Сол сияқты «Мінездің жақсысы — әдептің мінсізі, ал жомарттық — ол сараңның айнасы», — дейді Йүгінеки «Ақиқат сыйы»

еңбегінде. Жалпы «жомарттық — адам бойындағы жақсы қасиеттерінің бірін білдіретін, оң моральдік сапасын белгілейтін этикалық категория» [8; 192].

Адам баласын тәрбиелейтін мектептердің бірі еңбек болып табылады. Ата-бабамыз «Жалқаулық аздырады, еңбек оздырады» деп адамзатты еңбекқорлыққа тәрбиелеп, жалқаулықтан бойын аулақ ұстауға шақырған. «Еріншекке есік те асу көрінер, жалқауға бұлт та жүк көрінер» [7; 30] деген Махмуд Қашқари сөзі де жалқаулық, еріншектікті ұсқынсыз жағынан суреттесе, қазақтың Төле биі де мінездің жаманын саралап бергенде осы еріншектікті ең басты кесірлікке жатқызған: «Жігіт адамға басты кесір — еріншіктік, ортаншы кесір — ұйқышылдық, кенже кесір — кежірлік, тілазарлық. Осы үш кесір, әдет бір адамда болса, ол адам өмір бойы оңбайды» [8; 168].

Қазақ мақал-мәтелдері, әр ғұламаның айтқан қанатты сөздері — көп сөзді шұбыртпай, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін шығарған, қысқаша ғана айтылған сөздің мәйегі. «Мақалдар кейде өлең сияқты ұйқастық тізбекпен айтылып, өте терең салмақты ырғақпен қара сөз арқылы адамның өз ойын жеткізеді. Ал кейде шешендік өнердің бір саласы сияқты терең мағынада тақпақтап айтылады. Сондықтан да бізге мақалдың сөйлемдері екі бөлімнен тұратын сияқты болады: біріншісінде әуелі ой айтылады, одан соң өте қысқа ғана қорытынды келеді» [8; 27].

Адамның жақсы мінезіне қатысты келтірілген мақалдардағы жомарттық, батылдық, шыншылдық, ізеттілік, кішіпейілділік, әділдік, сабырлылық, еңбекқорлық сияқты асыл қасиеттердің барлығы адамгершілік категорияларына жатады. Осы адамгершілік қаруымен қаруланған адам — «жақсы адам», Абай тілімен айтсақ, «толық адам». Қай елдің мақал-мәтелдерін алмасақ та, барлығының ең басты ерекшелігі тәрбиелік маңыздылығы екенін байқаймыз. Қазақ халқында «Адамды екі нәрсе қартайтпайды: бірі — жақсы мінез, екіншісі — жақсы сөз» деген сөз бар. Адамның қорғаушысы — жақсы мінезі және әрдайым адамның сары алтын сабыры қорғаны, таудай талабы жетекшісі, азбас ақылы басшысы, ерен еңбегі жолдасы болуы тиіс.

Сонымен, жақсылық/жамандық концептілерінің ассоциативтік өрісі кең. Сондықтан ол концептілер ізгілік пен зұлымдық, жомарттық пен сараңдық, адалдық пен арсыздық, жалқаулық пен еңбекқорлық, шындық пен әділетсіздік, сабырлылық пен асығыстық сияқты концептілерін де өзіне қосып алады. Бұлардың барлығы да адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы негізінде қалыптасатын құндылықтар. Қазақ тіліндегі ұлттық негізді танытатын тілдік мұра, асыл қазына мақал-мәтелдерден осы концептілердің көрінісін байқауға болады. Сондай-ақ жақсылық пен жамандық қазақ тілінде *ақ* және *қара* лексикалық бірліктері арқылы көрініс табады. Жарық жақсылықты берсе, қараңғылық жамандықты сипаттайды. М. Әуезовтің психологиялық прозасындағы табиғатты суреттеп беретін тұстарынан осы түстердің басым қолданылатынын көреміз. Тіліміздегі жақсылық концептісі *ақ тілеу*, *ақ босаға*, *ақ жол*, *ақжолтай*, *ақ ниет*, *ақ көңіл*, *ақ білек*, тағы басқа тілдік бірліктері арқылы, ал жамандық концептісі *қара жүрек*, *қара жау* (*қас дұшпан*), *қара көңіл*, *қара уайым*, *ұрынарға қара таппау*, *қара түнек заман*, *қара күн туу*, *қара қол*, *қара күш*, тағы басқа тілдік бірліктері арқылы да көрінеді. Сонымен қатар қазақ тіл білімінде «жақсылық» концептісі сияқты жағымды мәндегі «ақылдылық» концептісі: *ақылы Аппатондай* (дана), «батырлық» концептісі: *арыстан жүректі* (қаймықпайтын, тайсалмайтын, өжет), «достық», «жақындық» концептісі: *тел қозыдай өсу* (жұп жазбай бірге өмір сүру), «сұлулық» концептісі: *қара көз* (сұлу қыз, жас әйел), «қуаныш» концептісі: *ақ түйенің қарны жарылды* (қарық боп қалды) және «жамандық» концептісі сынды жағымсыз мазмұндағы «қыңырлық» концептісі: *бір ұрт* (қыңыр, кисық), «ұсқынсыздық», «сүйкімсіздік» концептісі: *көрден шыққандай* (адам қарайтын сикы жоқ, өңі қуқыл, жадау), «қайғыру» концептісі: *ботасы өлген түйедей зарлады* (қайғы батты, жоқтап, зар еңіреді), «кедейлік», «аштық» концептісі: *табанынан таусылған*, *аузы жарымаған*, *шілдесінде шырақ көрмеген* (түк көрмеген, түкке жарымаған), «жанжалдасу», «араздасу» концептісі: *алакөз қылды* (араз, қырғи қабақ болды) кең өріс алған. Міне, жоғарыда көрсетілген жағымды және жағымсыз мәндегі концептілерге тоқталу арқылы қарама-қарсы қойылған жақсылық/жамандық концептілерінің мазмұны терең ашыла түсті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Уматова Ж.М. Концепты «душа»/«жан» как лингвокультурологический феномен: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Ж.М. Уматова. — Алматы, 2005. — 26 с.
- 2 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы / Ә. Қоңыратбаев. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 288 б.
- 3 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы /М. Әуезов. — Алматы, Жазушы, 1979. — 456 б.

- 4 Шайкенова А. 1920–30 жылдардағы қазақ прозасындағы астарлы мағына және дискурс табиғаты: филол. ғыл. канд. дис. / А. Шайкенова. — Астана, 2010. — 28 б.
- 5 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері / Г. Пірәлиева. — Алматы: Алаш, 2003. — 328 б.
- 6 Көпеев М.Ж. Екі томдық / М.Ж. Көпеев. — Алматы: Ғылым 1992. — 324 б.
- 7 Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері / Ө.Тұрманжанов. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 176 б.
- 8 Раев Д. Қазақ шешендігі философиясы / Д. Раев. — Алматы: Қарасай, 2011. — 264 б.

У.М. Бахтикиреева, А.Ш. Каппасова, А.Е. Капанова, А.Ж. Абдикадилова

Фразеологизмы, составляющие понятия «добро»/«зло», и их стиль

В статье рассмотрено одно из основных понятий когнитивной лингвистики — проблема концепта, в том числе постоянные сочетания, создающие концепты «добро»/«зло», и их стилистическая деятельность. Были исследованы лексемы из произведений М. Ауезова: добро и зло, благополучие, доброта, сострадание, вежливость, честность, прибыль, счастье, успех, долг, трудолюбивый, добрые дела, хорошие отношения, достаток, согласование, ущерб, несчастье, жестокость, предъявление претензий, плохое чувство, ярость, раскаяние, грех, месть и т.д. Фразеологизмы описаны на основе «позитивного/отрицательного» содержания. Благодаря этой классификации глубоко раскрывается содержание концептов «добро»/«зло».

Ключевые слова: концепт, добро, зло, лексема, фразеологизм, пословица, позитивное, отрицательное, языковое изображение мира, концептуальная структура, красота, преданность, героизм, дружба, беспечность.

U.M. Bakhtikireeva, A.Sh. Kappasova, A.E. Kapanova, A.Zh. Abdikadirova

Phraseological units, that make up the concept of «good» or «evil» and their style

In the article one of the main concept of cognitive linguistics is mentioned, as well as the phraseological units, that build «good/evil» concepts, and their stylistic functions. Lexemes from compositions of M. Auezov were studied such as: good and evil, well-being, safety, mercy, clemency, delicacy, honesty, benefit, happiness, success, duty, good deeds, gentrity, good relationships, prosperity, agreement, harmful, stubbornness, charm, poverty, wealth, unhappiness, cruelty, accusation, trouble, bad feelings, anger, regret, sin, revenge, unhappiness, laziness, disappointment, etc. Phraseological units are divided in to good and evil concepts according to their meanings. Due to this division the meaning of «good/evil» concepts that are opposite to each other was explained deeper.

Keywords: concept, good, evil, lexeme, phraseology, proverb-adage, positive and negative, language image of the world, structure of concepts, beauty, ill-favored, heroism, friendship, foul, misfortune.

References

- 1 Umatova, Zh.M. (2005). Kontsepty «dusha»/«zhan» kak linhvokulturolohicheskii fenomen [Concept of the soul as a linguocultural phenomenon]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 2 Konyratbaev, A. (1991). *Kazakh folklorynyn tarihy [History of Kazakh folklore]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 3 Auezov, M.(1979). *Zhyiyrma tomdyk shyharmalar zhinahy [Collection of 20 tomes of works]*. Almaty: Zhazyushy [in Kazakh].
- 4 Shaikenova, A. (2010). 1920–30 zhyldardahy kazakh prozasyndahy astarly mahyna zhane diskurs tabihaty [Hidden meaning and discourse of nature in the Kazakh prose 1920–30s]. *Candidate's thesies*. Astana [in Kazakh].
- 5 Piraleeva, G. (2003). *Korkem prozadahy psikhologizmnin keibir maseleleri [Problems of psychologism in artistic prose]*. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 6 Kopeev, M.Zh. (1992). *Eki tomdyk [Two tomes]*. Almaty: Hylym [in Kazakh].
- 7 Turmanzhanov, O. (1993). *Kazakh makal-matelderi [Kazakh proverbs-adages]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 8 Raev, D. (2011). *Kazakh sheshendihi filosofiasy [The philosophy of Kazakh eloquence]*. Almaty: Karasai [in Kazakh].

M.K. Pak, T.V. Dolgova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: azesmtatyana@mail.ru)*

Historiographical aspect of the research for lexical item «life»

In the article the philological works devoted to one of the key constants in the linguistic picture of the world — the lexical item «life» are systematized and classified. The potential ambiguity, the historically established conceptual content of the nominative-functional field of «life» allow to systematically explore the specified language unit from different positions, and therefore it is possible to classify the existing body of scientific works according to the following criteria: by geography; by language base; by chronology; by type of work; on the object of analysis. Modern historiography of lexical item «life» captures the movement of scientific thought from the lexicographic description of a single word through a comprehensive analysis of lexical-semantic parameters to the study of the concept, which coincides with the transition from the system-structural to the anthropocentric paradigm, where the study of the word «life» is represented as part of complex linguistic components on the synchronous and diachronic levels.

Keywords: historiography, lexical item «life», semantics, language picture of the world, concept, binary pair «life – death».

Historiography as a special genre of research had been initially associated with historical science, but over the past decades it has become firmly established in the practice of many humanitarian disciplines, including linguistics. The relevance of the historiographical description of studies of individual language units is caused by the existing large body of scientific works studying lexical, etymological, semantic, derivational, grammatical, etc. component that has been actively replenished in the last two decades due to linguistic works analyzing the conceptual features of words in the aspect of cognitive science, ethno-linguistics, hermeneutics, cultural linguistics, etc. Interest in the study of individual words is predetermined by the cumulative function of the language, explicable at the lexical level, since it is in the vocabulary of the language that information is presented about the features of the socio-historical and cultural-political life of an ethnic group.

The linguists pay the great attention to the lexical item *life* and its conceptual content and that can be explained by belonging to the key lexemes of any language, which absorbed the mental experience of an ethnos. The phenomenon of life is one of the central axiological components included in the basic, spiritual and moral values of any nation. Due to this, the word *life* represents both a cognitive and mental plan, has a certain degree of sacredness, is universal in the language picture, and also has a high frequency of use, broad derivational and syntactic capabilities. According to the Frequency Dictionary of the Russian language, edited by L.N. Zazorina (1977), the lexical item *life* takes the 6th place among nouns after the words: *business, time, person, people, and hand*. In the New Frequency Dictionary of Russian Vocabulary by O.N. Lyashevskaya and S.A. Sharov (2009) the lexical item *life* has position higher and follows the nouns: *year, person, time, business*. According to the observations of A.G. Mullagalieva, who analyzes the etymological nest with the root **gi-*, *life* is the most frequent among all the words with the specified root [1; 103]. In the Russian Dictionary of Education, edited by A.N. Tikhonov, 48 derivative units are recorded on base of the lexical item *life*, each of which explicates one or another meaning embedded in the production basis. The relevance of this language unit is evidenced by a large layer of phraseological units recorded in various explanatory and phraseological dictionaries, as well as an extensive corpus of proverbs and sayings in which the word *life* is present.

The potential polysemy, the historically established conceptual content of the nominative-functional field of *life* allow you to systematically and comprehensively explore the specified language unit in selected scientific works for the historiographical analysis. The accumulated extensive lexicographic material becomes the basis for research of the lexical item *life*, not only as a separate language unit, but also as part of complex linguistic components.

More than 90 scientific works on philology, which can be classified for the following reasons, served as material for the historiographical analysis of the lexical item *life* research:

- on geography research;
- by language base;

- by chronology;
- by type of work;
- on the object of analysis.

The geography of research, determined by the place of residence/work of a scientist, is wide enough, which is explained by the axiological significance of the word *life* in the geographical space in the formation of the linguistic picture of the world, a special role in the transmission of the essential understanding of the phenomenon of life itself. Despite the obvious predominance of Russian linguists and literary critics (Moscow, St. Petersburg, Kazan, Ufa, Kemerovo, Novosibirsk, Penza, Tver, Saratov, etc.), which account for 90 % of all works, the analysis of the lexical item *life* and its conceptual expression in Russian and other languages are studied both by scholars of the near abroad (Kyrgyzstan, Belarus, Ukraine) and far abroad (China, Korea).

Depending on the language base, the entire corpus of scientific research can be divided into 3 groups: performed on the material only in Russian (83 %), on the basis of Russian and one of the popular languages (11 %), more often in English, and also on a comparison of Russian and native data languages, which is possible due to the bilingualism of the researcher himself (6 %).

Due to the fact that definition of the chronological framework from 1975 to 2018 is characterized by an active study of the identified problem, the appearance of scientific articles, sections in monographs and dissertations that systematically analyze *life* from different perspectives, but this does not indicate a lack of attention to the specified word before.

The interest of linguists of the 19th century and the first half of the 20th century to *life* was associated mainly with the need for lexicographic research and was realized in the analysis of language material for preparing dictionary entries for various dictionaries. In the second half of the twentieth century scientific works had been appeared (for instance, the work «Essay on Russian Historical Lexicology» of P.Ya. Chernykh, the work «Semantic History of Slavic Studies in the Russian Literary Language of the New Time» of Ye.S. Koporskaya, and etc.), and a large number of popular science (Yu.V. Otkuptschikov with his work «To the origins of the word. Stories about the science of etymology», the work «Journey into a word» of Ye.A. Vartanyan, the work «In the world of words» of N.M. Shanskiy, Ye.G. Kovalevskaya with her work «History of words», etc.), in which separate etymological, semantic, derivational, stylistic remarks are presented concerning the word *life*.

The chronological parameter is informative only in combination with the distribution by type and research object. The period from 1975 to 2000 is accounted by 13 % of scientific papers addressed to the analysis of the word *life*, from 2001 to 2018 — 87 %; this can be explained by the active development of interdisciplinary sciences at the beginning of the twenty-first century, in connection with which the focus of attention shifted to the concept of *life*, which predetermined a surge of activity in its study due to the multidimensionality of the concept of the term itself. In the period from 1975 to 2000 67 % of studies are related to the study of a word-formation nest, a lexical-semantic group, or a nominative-functional field, and only 33 % are turned to the study of the conceptual content of a given language unit, whereas in 2001–2018 the ratio has changed: 19 % and 81 % respectively.

Depending on the object of analysis, the existing body of scientific works devoted to the word *life* can be divided into 3 blocks during the specified time period:

1) linguistic proper (lexeme in aggregate of interlanguage connections: word-formation and etymological features, lexical-semantic groups and semantic fields on the material of literary and dialect languages in synchrony and diachrony) — 17 %;

2) interdisciplinary (concept in the cognitive, linguistic, culturological, ethno-linguistic, psycholinguistic aspect) — 54 %;

3) occasional (linguistic and literary analysis of the functioning of the language unit in the works of writers) — 29 %.

The object of research of the first block most often are lexical-semantic groups in diachrony and synchrony. The importance of analyzing the accumulated lexicographic material in relation to historical and literary studies was pointed out by V.V. Kolesov in the book «The World of Man in the Word of Ancient Russia». Defining a group of words with the same root, going back to Indo-European **gi-*, the author proceeds to the analysis of the lexical series «*inside-living-life-existence*» (*живот-жизнь-жизнь-жизнь* in Russian) and concludes: «The sequential change of words born from one verbal root turned out to be not accidental. In their semantics, there was a real consistency in the perception of «life»: only the physical — *inside*, primarily moral and spiritual — *soul* and, finally, socially significant — *life*» [2; 81]. To the actual linguistic

studies, in addition to the work of V.V. Kolesov, we can relate the historical and etymological works related to the study of the lexical item *life* as part of a lexical-semantic group: material for the article «Cheerful, cheerfulness» from the book of V.V. Vinogradov «History of Words», dissertation of A.G. Mullagalieva, «Functional and Semantic Features of the Etymological Nest with Root *gi- in Russian», articles of Ye.V. Petrukhina «History of the words *inside*, *soul*, *life* and the concept of «life» in Russian», and Yu.T. Orokhovatskiy «Words with root *being* (жcup-)» and others. Analysis of the distribution and redistribution of lexical and semantic variants between lexemes in the works of the first block helps to understand the vector of evolution of national thinking, comparing the data of closely related languages, reveals the specifics of the Russian language world. Separately, it should be noted the study of the lexical-semantic group on the dialect material: article of Ye.A. Nefedova «Existence, living, being (жцмье, жцмь, жцпа in Russian) in Arkhangelsk Dialects», in which 6 territorial variants of the semantic microfield are presented. To date, the lexeme of *life* remains scarcely studied both in the dialect system itself (comparison of functional and semantic features in different dialects), and in relation to the literary language in synchrony and diachrony. In our opinion the analysis of the word *life* in various functional styles is promising at different historical stages and representation in the sociolect (argot, jargon, slang) with the definition of the development path in the light of the native speakers' associations and the explication of the archetypical potencies of this lexeme. Sequential research and description of the functional-semantic features of the lexeme of *life* in synchrony and diachrony with the involvement of dialectal and phraseological material will allow defining the cognitive vector of the development of an ethnos, the specificity of the Russian perception of its existence, represented through language.

It should be noted that the studies of the first block often go beyond the limits of linguistics, drawing on data from history, culture and literature. With the development of the anthropocentric paradigm, many interdisciplinary works have been arisen, one of the tasks of which is to study the relationship of language with human cognitive activity, and for this it is necessary to combine not only lexicographic, linguistic, literary material, but also actively use historical, political, economic and geographical data — cultural, psychological nature. We have related such studies to the second block — interdisciplinary, in which *life* is analyzed as a concept, constant, linguoculture, logoevisteme, etc. According to N.V. Ufimtseva, concept *life* takes the leading position in the Russian language consciousness in the first decade of the 21 century, which, of course, could not but affect the frequency of his research, and the content changes: refusal of altruism, sacrifice in favor of rationality, egocentricity [3; 16, 17].

Inside the second block, 2 subgroups are clearly distinguished: works performed on the Russian material and studies comparing data from Russian and other languages. The dissertation of O.A. Ipanova «The concept of «life» in the Russian language picture of the world: linguocultural and lexicographical aspects», articles of Ye.N. Rudnev «The concept of «life»: analysis and interpretation», the work «The concept «life» as a socio-cultural component of the concept-sphere of the modern Russian language» of V.V. Opryshko, the work «The concept of «life» in the ethno-hermeneutic aspect» of S.A. Lifantseva, etc. The second subgroup combines the dissertation of N.V. Kuznetsova «Word-building structures of the nuclear lexemes of the concept of «life» (on the material of Russian and English folk tales), D.R. Khalikov with work «Aspects of the implementation of the macroconcept «to live» in the Russian and German languages», S.A. Vlasova with work «The concept of «life» in modern English-speaking culture», Z.F. Abubakirova, «Representation of the superconcept «to live» in the Russian-Bashkir functional-cognitive dictionary», Ye.K. Valiakhmetova and her study «Comparative analysis of nuclear components of the functional-semantic sphere «to live» in Russian and English languages», etc. All the authors in their research note the contamination in the *life* of universality and national specificity, the organic connection of physical and sacral-spiritual components, the syncretism of the rational and irrational, which allows the word to gain conceptual fullness. The work of the second unit allows us to speak about an absolutely obvious expansion of the boundaries of interdisciplinary research, combining the possibilities of not two, but more sciences.

If the two previous blocks are distinguished by an analysis of high-frequency phenomena that are universal for all native speakers, the third block combines work on the study of authorial, occasional use. This includes linguistic and literary works analyzing the lexical item or concept *life* in the works of individual authors. The importance of such studies is confirmed by S.A. Vlasova: «The picture of the world is formed in a person in the course of his life activity, in the course of all his contacts with the world and on the basis of his most diverse abilities. Interpreting the world, he removes too much, grinds, polishes, imitates, until what he does is close to the ideal form; he gets rid of unnecessary things, straightens corrections, returns shine to what has darkened, and does not get tired to sculpt himself» [4; 155]. The appearance of occasional use of

the lexeme is an indicator of how many more potential explicit meanings have been recorded in the dictionaries, but exist in the author's perception of the world. Among the works of this block are the following: dissertations of O.V. Savko «Features of the language representation of the artistic concept of «life» in the poetry of B. Pasternak» and the work «The concept of «life» in the idiolect of Victor Pelevin» of Ye.V. Kholopkova and as well as the articles «Concept of «life» in the poetry of B. Pasternak» by A. Fedorinchik, «The concept of «life» and conceptual metaphorization in historical discourse of V.O. Klyuchevskiy» by N.G. Smirnova, «Concept «life» as a fragment of the Russian language picture of the world in L. Petrushevskaya's texts» by Jiao Fengyue, «Concept «life» in L. Ulitskaya's novel «Sonechka» by O.N. Chistyakova and others. Studying the lexical item and the concept of *life* in the works of individual representatives of philosophical, literary, historical thought at various stages is of great scientific interest, because it records the subjective content that materialized in the linguistic sign. The individual specificity of perception, reflected in the text, makes it possible to reveal the hidden possibilities of the lexeme and concept, which are not reflected either in the lexicographic sources or in the folklore texts. This direction is very promising, as evidenced by the statistics: only 33 % of the studies of this unit took shape in major scientific works.

It is necessary to designate the study of a binary pair *life* — *death* (40 % of all works) separately, in which the object of the analysis is a conceptual pair in its own linguistic, interdisciplinary and occasional aspects. The binary nature of this pair became possible due to the ambivalence of the concepts of *life* and *death*, their inseparable connection in the human mind, axiological significance for each individual. In the monograph by T.I. Vendina in the work «From the Cyril and Methodius Heritage in the Language of Russian Culture and Language» there is a separate chapter «Life and Death», in which the author notes the universal character of this opposition, describes its conceptualization in Old Slavonic, Russian book-writing and non-book language of XI–XVII centuries and in the modern Russian language in its literary and dialect form. The analysis of cognitive, linguistic and culturological units of *life* and *death* is carried out as the only material of the Russian language in the scientific works of L.O. Cherneyko and Ho Son Te «Concepts of life and death as a fragment of the Russian language picture of the world», N.V. Deevaya with her work «The structure of the concepts of «life» «death» in the Russian language picture of the world», the work «Life-Death Concepts, Verbalized by Lexemes and Phraseological Units of the Russian Language in the Linguo-Cultural Aspect» of T.N. Loskutova, L.V. Balashova with her work «The structure of the semantic field of life-death in the modern Russian language», the work «The conceptual duad «life-death» and its linguistic embodiment in Russian phraseology, paremiology and aphoristics» of N.A. Novikova, the work «Conceptual couple «life-death» in the Russian language» of O.B. Volkomorova and etc. In comparative works the concept of *life* in comparison with the concept of *death* is studied: on the material of the Russian and English languages («The concepts of «life» and «death» the system of language and consciousness of multilingual speakers: on the material of phraseological units (V.V. Tarasenko); Russian and Serbo-Croatian («Semantics of words with roots -zhi (-жу(в)-) and -mer / mor- (-мер/мор-) in Russian and Serbo-Croatian against the background of the cultural concepts «life» and «death» by T. Pavlovich); Russian and French («The concepts of «life» and «death» in the system of language and consciousness of multilingual speakers: based on the phraseological units» by A.P. Timonina, Ye.S. Barabanova); Russian and Chinese («Concepts of *life* and *death* in Russian and Chinese languages (on the material of paremias)» by A.I. Golovni and Wang Wentao). Among the studies in which the concepts of *life* and *death* are studied from the standpoint of their lexical representation in the works of individual authors of works of art, the following can be called: «The concept of «life-death» in the idiolect of Mikhail Zoshchenko» by T.A. Bychkova, «Correlation of the concepts of «life» and «death» in B. Pasternak's idiostyle (on the material of the novel «Doctor Zhivago») by O.S. Chumak, «The concepts of life and death in the poetry of M.I. Tsvetaeva» by Ye.V. Dziuba, «Methods and means of implementing the concepts of «life» and «death» in an artistic text: on the material of the novels «Chevengur» by A. Platonov and «The Case of Kukotskiy» of L. Ulitskaya» by A.V. Yermakova, «The concepts of «life» and «death» in Russian romantic poetry: on the material of traditional poetic vocabulary and phraseology» by O.I. Kourova and others. Studies of the binary pair *life-death* show the cohesion in the linguistic consciousness of the three components birth-life-death, irreversible predestination in the European linguistic consciousness and, as a result, irreplaceable tragedy. It seems relevant linguo-culturological analysis of this conceptual pair in diachrony to identify semantic, stylistic, cultural, axiological changes in the word and concept in paganism and Christianity, as well as at the synchronous level, since such studies will help determine the direction vector of conceptual changes and reflect them in language.

In conclusion it could be stated that modern historiography of the lexical item *life* tends to develop from the lexicographic description of an individual word through a comprehensive analysis of lexico-semantic parameters to the study of the concept, which coincides with the transition from the system-structural to the anthropocentric paradigm, where the study of the word *life* is represented as part of complex linguistic components at synchronic and diachronic levels. The lexical item *life* in modern works is considered as a significant cultural-semiotic, complex-forming, nuclear unit, which demonstrates the importance of the axiological content in the formation of the linguistic picture of the world. The word *life* is a peculiar socio-ethical archetype that compactly expresses the national worldview, moral values. The study of a separate lexical item from different angles (etymology, history of the development of meanings, the emergence of new and disappearance of individual lexical and semantic variants, fouling with stylistic, culturological connotations) makes it possible to recreate the process of forming the linguistic picture of a people, determine the components of a collective worldview, predict further development.

References

- 1 Муллағалиева А.Г. К истории лексемы «жизнь», входящей в этимологическое гнездо с корневым *gi- / А.Г. Муллағалиева // Учен. записки Казан. гос. ун-та. — Т. 151, № 6. — 2009. — С. 102–109.
- 2 Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси / В.В. Колесов. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. — 312 с.
- 3 Уфимцева Н.В. Жизнь как ценность: эволюция содержания / Н.В. Уфимцева // Вопросы психолингвистики. — 2016. — № 2 (28). — С. 15–19.
- 4 Власова С.А. Концепт «life» в современной англоязычной культуре: дис.... канд. филол. наук: 10.02.04 – «Германские языки» / С.А. Власова. — Кемерово, 2003. — 180 с.

М.К. Пак, Т.В. Долгова

«Өмір» лексемасын зерттеудің тарихнамалық аспекті

Мақалада тіл әлеміндегі негізгі түйіннің біріне — «өмір» лексемасына арналған филологиялық жұмыстар жүйеленген және жіктелген. Аталымдық құрылым аясындағы тарихи қалыптасқан, тұжырымдамалық мазмұнды «өмір» лексемасының әлеуетті көпмағыналылығы, аталған тілдік бірлікті түрлі ұстанымдарда жүйелі зерттеуге мүмкіндік береді, осыған байланысты келесі критерийлер бойынша қолда бар ғылыми жұмыстар қорын жіктеуге мүмкіндік туындады: зерттеу географиясы бойынша; тілдік база бойынша; хронология бойынша; жұмыстың түрі бойынша; талдау нысаны бойынша. Синхронды және диахронды деңгейлерде «өмір» сөзін зерттеу күрделі лингвистикалық құрамда берілген, жүйелік-құрылымдық парадигмадан, антропоэкетілік парадигмаға ауысуына сәйкес келетін «өмір» лексемасының қазіргі заманғы тарихнамасы, жекелеген сөздердің лексикографиялық сипаттаудан лексика-семантикалық параметрлеріне концепті оқып-үйренуге кешенді талдау арқылы ғылыми ой қозғалысын белгілейді.

Кілт сөздер: тарихнама, «өмір» лексемасы, семантика, тіл әлемі, концепт, бинарлы жұп «өмір – өлім».

М.К. Пак, Т.В. Долгова

Историографический аспект исследований лексемы «жизнь»

В статье систематизированы и классифицированы филологические работы, посвященные одной из ключевых констант в языковой картине мира — лексеме «жизнь». Потенциальная многозначность, исторически сложившееся концептуальное содержание номинативно-функционального поля «жизнь» позволяют системно исследовать указанную языковую единицу с различных позиций, в связи с чем представляется возможным классифицировать имеющийся корпус научных работ по следующим критериям: по географии исследований; по языковой базе; по хронологии; по типу работ; по объекту анализа. Современная историография лексемы «жизнь» фиксирует движение научной мысли от лексикографического описания отдельного слова через комплексный анализ лексико-семантических параметров к изучению концепта, что совпадает с переходом от системно-структурной к антропоцентрической парадигме, где исследование слова «жизнь» представлено в составе сложных лингвистических составляющих на синхроническом и диахроническом уровнях.

Ключевые слова: историография, лексема «жизнь», семантика, языковая картина мира, концепт, бинарная пара «жизнь – смерть».

References

- 1 Mullagalieva, A.G. (2009). K istorii leksemy «zhyzn», vkhodiashchei v etimologicheskoe hnezdo s kornevym *gi- [On the history of the lexical item «life» included in the etymological nest with root *gi-]. *Uchenyie zapiski Kazanskoho gosudarstvennogo universiteta — Scientific notes of the Kazan State University, Vol. 151, 6*, 102–109 [in Russian].
- 2 Kolesov, V.V. (1986). *Mir cheloveka v slove Drevnei Rusi [Human world in the word of Ancient Russia]*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
- 3 Ufimtseva, N.V. (2016). Zhizn kak tsennost: evoliutsiia sodержaniia [Life as a value: the evolution of content]. *Voprosy psikholinguistiki — Questions of psycholinguistics, 2*. 15–19 [in Russian].
- 4 Vlasova, S.A. (2003). Kontsept «life» v sovremennoi angliiazychnoi kulture [The concept of «life» in modern English culture]. *Candidate's thesis*. Kemerovo [in Russian].

G.Yu. Amanbaeva, Zh.S. Jumadildinova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zhaneta-3d@mail.ru)*

Social and ethnocultural components of a linguistic personality

In the article an overview of the theoretical concepts developed in the development of the concept of linguistic personality is provided in order to study the social and ethnic aspects of this concept. The authors discuss a number of empirical provisions that show the high theoretical and practical value of this concept for understanding the social characteristics of the linguistic personality. The given empirical data prove that the personality multi-faceted realizes its individuality in speech activity. Particular attention is paid to the ethnic characteristics of the linguistic personality, including representatives of minority cultures and bilinguals. The studies prove that language proficiency and its use, in turn, are a factor of socialization and determine the style of human interaction with their social environment.

Keywords: linguistic personality, social identity, ethnic identity, individual and personal characteristics.

The concept of «linguistic personality» is interdisciplinary, combining linguistic, psychological, sociological and philosophical ideas about the subject of speech activity and communication, considering it as a socially significant set of human properties. The most systematic substantiation of the concept of linguistic personality is presented in the works of Yu.N. Karaulov and representatives of his Scientific school «Russian language personality». Linguistic personality is understood here as «a set of abilities and characteristics of a person, causing the creation and perception of speech works (texts), which differ: a) degree of structural and linguistic complexity; b) the depth and accuracy of reflection of reality; c) a certain target orientation» [1]. Also Yu.N. Karaulov by a linguistic personality means «a basic ethnocultural prototype of a native speaker of the natural language, which is an integral and invariant structure of a speech personality, fixed mainly in the semantic system» [1]. The author notes that the linguistic personality is a carrier of national origin and culture. The same idea is emphasized by V.I. Karasik, believing that a linguistic personality always has a national affiliation and has universal human stereotypes, and a linguistic personality is inherent in the process of socialization [2].

It should also be noted that the content of the linguistic personality usually includes such components as:

1) value, ideological component of the content of education, i.e. the system of values or life meanings. Language provides a deep view of the world, forms the linguistic image of the world and the hierarchy of spiritual values that underlie the creation of national character and are formed in the process of its communication;

2) cultural component, i.e. the level of mastering culture as an effective way to increase interest in the language. Mobilization of the facts of the culture of the studied language, combined with the rules of speech and non-speech behavior, contribute to the creation of skills of adequate use and effective influence on the interlocutor of communication;

3) the personal component, i.e. that individual, deep that is in each person.

Thus, the linguistic personality is a social phenomenon, but it also has an individual aspect. The individual in the linguistic personality is formed through the internal attitude to the language, through the formation of personal linguistic meanings; but we should not forget that the linguistic personality influences the formation of linguistic traditions. Each linguistic personality is formed on the basis of the assignment by a particular person of all linguistic wealth created by predecessors and existing in this society. The language of a particular linguistic personality consists more of a common language and less of individual linguistic features.

In modern concepts, speech communication is increasingly understood not only as the reception and transmission of messages, but as a social interaction, to the understanding of the individual not only the personal (subjective), but also the activity aspect are added. In psycholinguistics, thus, the characteristics of communicative personality are studied, which determine the choice of both verbal and non-verbal means of communication, as well as strategies of behavior in situations of interaction. For example, V.V. Krasnykh defines linguistic personality as a subject of speech activity, possessing a certain set of knowledge and ideas; speech personality is considered through the implementation of personality in communication, through the

choice of certain strategies and tactics of communication, linguistic and extralinguistic means. At the same time, the concept of «communicative personality» is also distinguished, by which the author understands a particular participant of a particular communicative act [3].

For psychology and sociology of communication it is an important problem of the relationship between the concepts of linguistic personality and personality as a member of different social groups, in particular, ethnic. Naturally, when assessing a personality as a subject of verbal communication, not only its individual characteristics are necessary, but also the norms of behavior in society, learned during socialization. In this regard, L.P. Krysin, following V.V. Vinogradov, contrasts the concepts of individual and collective linguistic personality, emphasizes that the individual as a member of a collective, small group.

This opposition, we believe, is very conditional, since the individual linguistic personality also has the product of society, and its characteristics are associated with signs of a national worldview, reflected in the national language. Here, rather, the points of view are opposed to a single phenomenon: both the linguistic personality and the invariant, the foundation laid by the native language and culture, or the visibility of its variable part, emerging during the individual scenario of socialization, as well as in accordance with the real communicative situation.

The appeal of scientists to the problem of linguistic personality, its inclusion in the linguistic paradigm in the last two decades is associated with the humanization of linguistics, with a turn to value-oriented areas of knowledge, with the return of the anthropocentric picture of the world. Language personality is one of the actual and perspective problems of modern cognitive and communicative linguistics. Recently, the problem of linguistic personality is actively considered in different aspects: psycholinguistic, sociolinguistic, cultural, linguodidactic, functional, emotive, pragmatic, etc.

Any of the existing languages, accumulating and at the same time representing the experience of the people's life in all its diversity and completeness, is also the basis for the realization of ethnic identity. «At different levels of analysis, more and more attention is paid to the undeniable fact that ethnic identity is associated not so much with the actual use of language by all members of the group, but with its symbolic role in the formation of a sense of kinship with the group and at the same time in the processes of intergroup differentiation. Adequate socio-psychological explanation of the ambiguity of the role of language in the formation and preservation of ethnic identity is possible only in the inter-group context. Ethnic groups are in continuous contact. In a multi-ethnic society there are different languages, and the ethnic identity of each of the active groups is largely due to the competence of its members in foreign languages and the degree of compliance of the real and desired use» [4].

Each representative of the ethnic group belonging to a new generation, mastering the language means, gets an idea of the collective socio-historical ethnic experience, social values, collective knowledge of reality. As a result of communication in ethnic society, he gets acquainted with the existing traditional assessments of reality, customs, traditions, norms of behavior. This makes it impossible for language to influence the experience, culture, lifestyle and behavior of a particular individual.

It is in language that social, aesthetic, ethical, moral norms, educational and artistic ideals are imprinted. The history of civilizational development of the people is stored by means of language and in language which reflects character of an ethnos, features of antipathy and sympathy in relationship with another ethnos, communication with the neighboring people and features of relationship with them. It is in the language that all the cognitive experience of the people, milestones of its development, changes in all spheres of life are imprinted. It reflects all the subtleties of perception and reflection of reality by the ethnic group, the nuances of evaluative attitude to it [1]. In the ethnic system, the language performs:

1) the function of a means of implementation of any forms of communication, providing all kinds of interaction — political, cultural, social, etc.: the communicative function of the ethnic language — one of the main, without which it is impossible to communicate between the representatives of the ethnic group, exchange of information and education of the younger generation;

2) the function of the means of obtaining, storing and broadcasting information (nomination of concepts, description, processing and storage of knowledge in individual and collective memory, ensuring the survival and self-preservation of the people): the entire array of information relating to the ethnic group is stored, analyzed and transmitted to subsequent generations in the ethnic language;

3) the function of the means of self-identification of the ethnic community: in this case, the language acts as a means of belonging to it and as one of the indicators of this affiliation, in addition, in the language

means laid what one ethnic group is different from another — they describe the uniqueness of a particular ethnic group, its distinctive features, etc.;

4) the function of the means of consolidation of the ethnic group: the possession of one language unites members of the ethnic group, provides intra-ethnic ties, represents all the cultural heritage, behind which there are many generations of ethnic group.

Recently, interest in the problems of ethno-cultural content and rationing in the language, traditions, norms of behavior, rituals of different ethnic groups has increased. This interest is of a scientific and interdisciplinary nature, being found in the works of linguists, ethnographers, historians, sociologists, psychologists, and representatives of many other scientific fields.

«Revealing both theoretical and experimental levels, the problem of ethno-cultural norms in most researchers is inextricably linked with the process of identifying the ethnic characteristics of rituals, psychology, language system of certain peoples». Study and analysis of literature devoted to the study of ethnic identity (A.G. Agayev, A.G. Ablaev, S.A. Arutyunov, L.L. Ayupova, V. Bloomfield, E.M. Vereshchagin, M.N. Have Guboglo, A.A. Leont'ev, T.N. Nikulin, D. Nikolskiy, Yu.A. Sorokin, L.V. Shcherba, A. Chomsky, P. Johnson et al.), allowed to come to the conclusion that the ethnic identity is understood as a fairly wide range of phenomena related to both the life of an individual and the actions of a group character within a certain ethnic group associated with the process of self-determination and self-identification.

Ethnic self-identification is a complex psychosocial process, which is based on cognitive, emotional, value and behavioral mechanisms of awareness, identification and manifestation of a certain ethnic community, differentiating itself from others. Ethnic identity is a complex phenomenon associated with the interaction of personal meanings and space of life of the individual. Thus, language is an important factor in the formation of ethnic identity in a multi-ethnic environment. The level of competence in ethnic and «foreign» languages and the degree of its coincidence with speech behavior affect the content and manifestation of ethnic identity.

Speaking about the role of ethnic language with the use of competence-based approach, it should be emphasized the importance of the formation of ethno-linguistic communicative competence of the individual, which is a complex integrated system of interacting and interrelated knowledge, skills and subjective experience, allowing the subject of communication to extract and use information, learn to act and interact with others in an ethno-cultural and multicultural environment. This competence of the individual in its modern interpretation, which we take as a basis, includes the following types of competencies: ethno-linguistic, ethno-communicative and socio-cultural. If you strictly follow the competence approach, the person has other types of competence, but we are talking only about those that are of fundamental importance in the framework of our study.

Ethnolinguistic (language) competence is the presence of knowledge in the field of phonetics, vocabulary, grammar (lexical, phonetic and grammatical rules of functioning of language units in speech). The essence of this type of competence is knowledge about the system of ethnic language. This also includes the ability to use this system to understand other people's thoughts and express their own judgments in oral and written form, possession of aspects of ethnic language (phonetic, lexical, grammatical, etc.), which exist only in the language system.

Ethnic (native) language is known first at the level of perception, imitation and only then as a systemic phenomenon with rules, laws and subsystems. Forming and developing the personality is gradually moving from imitation of language proficiency to the system. The following competencies are ethnobotanical — ability means the ethnic language to carry out speech activity in accordance with the purposes and situation of communication within a particular sphere of activity. It is based on a set of skills that allow for speech communication, during which there is a transfer of experience, interaction with the world of culture, the representation of themselves in the world of culture, in fact, there is a socialization of the individual.

Social and cultural competence implies knowledge of national and cultural features of social and speech behavior of native speakers: their traditions, customs, etiquette, features of everyday life, social stereotypes, history, culture, as well as ways of using this knowledge in the process of communication. This competence is the possession of the layer of folk culture that distinguishes one ethnic group from another. The considered competencies interact in the personal sphere, and the level of their formation determines the ethno-cultural competence of a particular person [5].

Thus, language plays a major role in the modern cultural process, acting as a tool, element, part, form and content of culture. The linguistic picture of the world is characterized by the global nature, diversity and complexity of its components. Modern language is a dynamic phenomenon, descriptive and meaningful at the same time, ethnic language is a substantial part of ethnic culture and its tool at the same time. Performing its numerous functions (nominative, descriptive, informative, pragmatic, cognitive, communicative, etc.) and being a factor of general ethnic identity, the language reflects all the cultural features of a particular ethnic group. In this regard, it is necessary to pay special attention to the development and improvement of linguistic competence of the individual in his native language, as it affects the success of the individual and the entire ethnic group, of which he is a part. The formation of ethno-linguistic communicative competence of a person — a representative of a certain ethnic group — allows him feel part of the world social and cultural process.

References

- 1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — 5-е изд., стереотип. — М.: КомКнига, 2006. — 264 с.
- 2 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2002.
- 3 Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. — М.: Гнозис, 2003. — 375 с.
- 4 Донцов А.И. Язык как фактор этнической идентичности / В.И. Донцов, Т.Г. Стефаненко, Ж.Т. Уталиева // Вопросы психологии. — 1997. — № 4. — С. 75–86.
- 5 Афанасьева А.Б. Этнокультурное образование в аспекте космического мировоззрения / А.Б. Афанасьева // Общество. Среда. Развитие. — 2015. — № 3. — С. 112–116.

Г.Ю. Аманбаева, Ж.С. Джумадильдинова

Тіл тұлғасының әлеуметтік және этномәдениетті құраушылары

Мақалада теориялық тұжырымдамаларды дамыту, тілдік тұлғаны зерттеу мақсатында әлеуметтік және этникалық аспектілеріне шолу жасалған. Тілдік тұлғаның әлеуметтік сипаттамаларын түсіну үшін осы тұжырымдаманың жоғары теориялық және практикалық құндылығын көрсететін эмпирикалық ережелердің бірқатары талқыланды. Келтірілген эмпирикалық деректер тұлғаның сөйлеу қызметінде өзінің даралығын көпқырлы іске асыратынын дәлелдейді. Тілдік тұлғаның, соның ішінде миноритарлы мәдениет пен билингв өкілдерінің этникалық ерекшеліктеріне ерекше назар аударылды.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, әлеуметтік бірегейлік, этникалық бірегейлік, жеке тұлғалық сипаттамалар.

Г.Ю. Аманбаева, Ж.С. Джумадильдинова

Социальные и этнокультурные компоненты языковой личности

В статье приведен обзор теоретических концепций, разработанных в концепции языковой личности с целью исследования социальных и этнических аспектов данного понятия. Обсужден ряд эмпирических положений, показывающих высокую теоретическую и практическую ценность этой концепции для понимания социальных характеристик языковой личности. Приводимые эмпирические данные доказывают, что личность многогранно реализует свои этнические особенности, в том числе представителей миноритарных культур и билингвов. Результаты исследования свидетельствуют о том, что владение языком и его использование, в свою очередь, являются факторами социализации и определяют стиль взаимодействия человека со своим социальным окружением.

Ключевые слова: языковая личность, социальная идентичность, этническая идентичность, индивидуально-личностные характеристики.

References

- 1 Karaulov, Yu.N. (2006). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality]*. (5d ed.) Moscow: KomKniga [in Russian].

- 2 Karasik, V.I. (2002) Yazykovoi kruh: lichnost, koncepty, diskurs [The language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 3 Krasnykh, V.V. (2003). «Svoi» sredi «chuzhikh»: mif ili realnost? [«Own» among «strangers»: myth or reality?]. Moscow: Hnosis [in Russian].
- 4 Dontsov, A.I., Stefanenko, T.G., & Atalieva, J.T. (1997). Yazyk kak faktor etnicheskoi identichnosti [Language as a factor of ethnic identity]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, No. 4, 75–86 [in Russian].
- 5 Afanas'eva, A.B. (2015). Etnokulturnoe obrazovanie v aspekte kosmicheskoho mirovozzreniia [Ethnocultural education in terms of space the world]. *Obshchestvo. Sreda. Razvitie – Society. Environment. Development*, No. 3, 112–116 [in Russian].

D.B. Tleumbetova, S.A. Ivanova, M.A. Tugambekova

*Karaganda State Technical University, Kazakhstan
(E-mail: dana367@mail.ru)*

Metaphorical nomination in term formation (based on medical terms)

In the article the issue of main peculiarities of metaphorical term functioning is presented. The authors study the principles of nomination of term-metaphors in medical terminology and sources of metaphorisation. Productive metaphorical models based on principles of consistency and anthropocentricity, proving metaphoricity of specialists' thinking are presented. A particular emphasis is given to mechanisms of metaphorical nomination of medical terms. It is noted that the metaphoric nomination represents a stable mechanism of replenishment of the investigated term system. On the basis of the analysis it is established that anatomical terminology is characterized by the wide use of the whole package of metaphorical models. The most typical models confirm the consistency of this method and the generality nature of the metaphor. It is inferred that the metaphorisation proceeds most actively in those subject groups which are characterized by positive dynamics of emergence and interpretation of new knowledge.

Keywords: metaphor, metaphorisation, metaphorical nomination, medical terminology.

The development of the terminological system of medicine at the present stage of its existence is a reflection of the accelerating progress, specialization of medical science, creating the need for a significant number of new terms. One of the most effective mechanisms for the creation of terminological units necessary for the linguistic fixation of new, previously non-existent in medicine realities, processes and concepts, as well as the rethinking of previously accepted terms, was and remains a metaphorical nomination.

The study of metaphors in the framework of cognitive linguistics, psycholinguistics, and cultural studies showed that in science, in general, and in linguistics, in particular, metaphor often plays a key role. The content of metaphor theories reflects the need for general scientific knowledge in solving the problems of interaction of the cognitive process, empirical experience, professional heritage of man and his linguistic competence. Metaphor serves as a complex phenomenon, which includes figurative and cognitive instrumental potential for expressing knowledge about the world using language models. The essence of the metaphor lies in the mechanism of associative identification, which makes it possible to correlate through the nominative act the phenomena of different subject areas. The key point in understanding the essence of the metaphor is that «the conceptual system in which a person thinks and acts is metaphorical in nature, metaphors permeate our entire life and are manifested not only in language, but also in thinking and action» [1; 238].

At present, we can say with full confidence that the metaphor in modern Humanities is understood as an integral part of scientific thinking and, accordingly, scientific discourse. N.D. Arutyunova writes: «the key was seen in the metaphor to understanding the foundations thinking and processes to create not only a specific vision of the world, but its universal image. The metaphor thus strengthened the connection with logic, on one hand, and mythology on another» [2; 14]. In the scientific discourse, it is the metaphor that contributes to the creation of new hypotheses and ideas about the world, allows you to take a different look at the familiar object.

In cognitive linguistics metaphor is considered as an integral part of the conceptual system of man, an important property of his thinking and an effective means of vocabulary replenishment. According to V.N. Telia, «metaphor is a process that creates a new meaning of language expressions in the course of their reinterpretation, and a way of creating a linguistic picture of the world that arises as a result of cognitive manipulation of the already existing values in the language in order to create new concepts, especially for those areas of reflection of reality that are not given in the direct sense» [3; 93].

Metaphorical nominations retain the consistency inherent in the terminology in its construction and based on the existing in this field of knowledge classifications, as well as bring to the terminological system its consistency based on metaphorical models and conceptual conditionality of metaphors. They contribute to the acquisition of terms of such an important quality as implementation, commonality, and use.

Metaphor as a linguistic phenomenon is one of the universals of natural languages and can not be removed from the terminology, which, despite the tendency to order and unambiguity of the individual ele-

ments of the term system, remains a product of the development of natural language. Being a productive way of forming medical terms, it acts as a link between scientific and everyday speech, because in terms of metaphors both speech layers are used. The contradiction between the tendency to imagery and expressiveness inherent in metaphors and the requirement of complete absence of expressiveness imposed on terms is removed in the process of terminologization.

Metaphorization in the language of science is a semantic process of choosing a name based on the subject, characteristic or functional similarity of two heterogeneous objects. The scientific metaphor has a contradictory character, which consists in the fact that in the process of terminological metaphorization is actualized as a certain similarity between referents, since the metaphor must be understood, and at the same time dissimilarity, since a new meaning is generated, and the degree of similarity and dissimilarity determines the role of metaphor in the creation of the term. In the metaphor, universality and specificity coexist, since, on the one hand, it is an instrument of thinking and cognition, on another, it is based on the national-cultural worldview, reflecting both fundamental cultural values and individual value systems coordinated with them within a certain subculture [4; 153].

Metaphor reflects in terminology a certain linguistic picture of the world, and since the system of medical terminology is dynamic, it retains archaic fragments, reflects the latest phenomena of synchronous time slice, there is a change of sources of metaphorization. In this regard, close attention is paid to the study of the metaphorical component of medical terminology. Sharing the point of view of many scientists that metaphorization is a natural quality of terminological systems in the field of medicine, we believe that the anthropocentrism of modern linguistics, its focus on human intelligence allows us to take a fresh look at some aspects of the metaphorization of medical terminology.

Existing medicine in a large amount of terminatory transfer mechanism of knowledge of people in the past, the image of their thoughts and associations and form a special class of psycholinguistic phenomena. According to B.N. Velichkovsky, and for them the essential singularity generated structures, often leaving an incomplete impression of realism. The essence of this kind of metaphor is to correlate abstract knowledge with body sensations. The main source of comparisons and analogies for lexical semantics are ontological categories and direct body-sensory experience, and metaphor in scientific discourse plays an important role in fixing new scientific results. In the process of using the metaphor-term, there is an activation of the meaning reflecting the cultural and social ties in the consciousness and subconscious of the individual within the framework of professional knowledge [5; 169].

Medical terminology is characterized by a variety of metaphorical models. It presents both universal patterns of perception of the world, and its national, social and professional characteristics. It is possible to speak about the existence of a special metaphorical picture of the world of medical terminology. High productivity of metaphorization in medical terminology is due to a number of properties of metaphor as a linguistic phenomenon: inherent nesterty metaphor clarity, which is convenient in practical terms, including in the learning process; the ability to form associative pairs, rows and fields in the consciousness of the addressee, providing reliable, including subconscious, fixation of information, which is especially necessary in medical practice, where the effectiveness of the doctor's actions is determined by a combination of knowledge, automatic skills and intuition, i.e. both conscious and unconscious factors; the ability to briefly and clearly duplicate and explain foreign language equivalents, making their perception more accessible.

The specificity of the metaphorical picture of the world of medical terminology is largely due to extralinguistic factors. Each area of medical knowledge is characterized by its inherent set of individualizing features (object of study, methods of treatment, the possibility of direct sensory perception of the object, the history of the formation of the medical knowledge industry), in accordance with which highly specialized terminological nominations are created.

Metaphors are classified primarily on the basis that the similarity between objects and phenomena, on the basis of which it becomes possible to «name» one object to call another, i.e. to create a metaphor, is the most diverse. Objects or phenomena may be similar in form, location, function, role, nature of manifestation, nature of the impression made on our senses, degree of manifestation of any one property or quality, etc. As sources of metaphorization in medical terminology, the most active is the subject sphere (artifacts, objects of inanimate nature), the biomorphic sphere (anthroponyms, zoonyms, floral metaphor), and the social sphere.

There is no doubt that the main trend of the metaphorical formation of terms in the field of medicine is anthroponymical — assimilation of special common concepts related to man, with all his physical, mental and social life. Comprehending the features of metaphorical term formation, the researchers note that the

phenomena and objects it touches and the carrier of professional language can cause him psychological association, due to the generality of the previously known and newly knowable not only in the field of their profession. The use of language forms for naming new subjects and situations corresponds to the fundamental feature of the human psyche, which consists in the fact that a person is able to perceive new information on the basis of some information already available. The former name, associated with the already known concepts, is the bridge that throws the human consciousness from the known to the unknown. As rightly pointed out Zalevskaya, a medical metaphor, performs a role comparable to «the role of a laser beam when reading a hologram»: it «performs a certain conditionally discrete fragment of a continuum and multidimensional individual picture of the world» [6; 434]. Therefore, a metaphor is, first of all, a way to capture the individuality of a particular object or phenomenon.

Anthropomorphic metaphors are formed on the basis of analogies with parts of the human body, its physical and intellectual abilities. The main reason for the existence of this type of metaphor is the fact that we do not get anything in the study of nature without the initial anthropologization of the subject of research. Anthropomorphic metaphor is represented by a small number of examples, usually in resemblance: the back of the saddle, the neck of the thigh, the leg of the brain, etc.

Among the zoomorphic metaphors nomination parts of the bodies of animals, birds, insects (*the tail of the pancreas, cock crest, cleft lip*) are often found. It should be noted that this group is dominated by lexemes denoting specific projections that significantly change the silhouette of the object and are not characteristic of the external structure of the human body: horn, crest, tail, wing. In addition, this group can be distinguished: metaphor–totemism (*barking cough, horse fever, mumps*); metaphors–geochemistry (*SARS, Chinese flu, Crimean hemorrhagic fever*); metaphors–biosemisms (*thrush, hay fever, hives*).

Floral metaphor presented in separate categories of plants and their organs (*the kind weeping willow*), and widespread categories basic parts of a plant (*the root of the tongue, the cortex of the lens, the branch of the aorta*). Such a «complex» transfer allows us to talk about the conceptualization of the human body as part of nature, Biosystems.

The social sphere is represented in metaphorical nominations, formed on the basis of social realities of different eras — from antiquity to the present day (*killer cells, cesarean section, Gladiator pose, Legionnaires' disease*).

The most productive source of metaphORIZATION is the semantic field of artifacts. This field is represented by the following series:

- a) tools and household items (*blood vessel, small spit, chest*);
- b) clothing, footwear and components (*subcutaneous bag, articular pocket of the packing tape*);
- c) weapons and equipment (*stapes nerve, Turkish saddle*);
- d) buildings and elements of buildings (*mastoid wall of the auditory tube; the water of the canaliculus of the cochlea*);
- e) musical instruments (*drum sound, vocal lip*).

Sometimes the term-metaphor can be attributed to two groups at once, as it contains in its semantics two comparative features relating to different objects. In this case, the term *Adam's Apple* is of interest. The etymology of this term goes back to the legend of the Apple stuck in Adam's throat. Thus, this term is based simultaneously on the similarity of form (with the shape of an Apple), and on the similarity of location (Adam's throat), and refers to two thematic groups — Botanical and anthropomorphic metaphors.

It should be noted that the metaphorical system of medical terminology is dynamic, which is manifested in the metaphORIZATION of newly emerging artifacts and developing social relations, in the inclusion in the metaphorical field of the results of the development of science (both medical and other branches of knowledge). The traditional metaphorical system of medical terminology is evidenced by the metaphORIZATION of attributes of different eras, the archaic nature of many objects: *Coulter, saber-shaped Shin, Turkish saddle, thyroid, crossbow incision, dagger abdominal pain*.

In general, medical terminology is characterized by the dominance of the naturalistic subsystem, which is a natural consequence of the close connection of medicine with natural scientific (primarily biological) concepts, anthropocentric medical terminology, as the focus of medicine is a man as a physical and mental being. The activity of nominations of artifacts in the formation of terms-metaphors also fits into the mainstream of anthropocentric paradigm of modern scientific knowledge. This is due to the essence of artifacts as objects created by man in the framework of purposeful activity and used in everyday life.

Thus, in the semantic space of medical terminology there is a special metaphorical picture of the world. It is widespread the terms are metaphors that form a unified system of metaphorical term formation, present

as a metaphorical body with its patterns, typological characteristics and models. As the analysis of the main metaphorization models has shown, a characteristic feature of medical terminology is a vast anthropometric Fund of terms-metaphors. The very choice of the basis for the metaphor is associated with the ability of metaphor to measure new phenomena and concepts for a person in his image and likeness.

References

- 1 Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; под ред. А.Н. Баранова. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
- 2 Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990. — С. 5–51.
- 3 Телия В.Н. Метафора как проявление антропоцентризма в естественном языке / В.Н. Телия // Язык и логическая теория: сб. науч. тр. — М., 1987. — С. 86–192.
- 4 Гак В.Г. Метафора в языке и тексте. — М.: Наука, 1988. — 289 с.
- 5 Величковский Б.Н. Когнитивная наука: основы психологии познания: [В 2-х т.]. Т. 2 / Б.Н. Величковский. — М.: Смысл: Изд. центр «Академия», 2006. — 432 с.
- 6 Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст. Избр. тр. / А.А. Залевская. — М.: Гнозис, 2005. — 543 с.

Д.Б. Тлеумбетова, С.А. Иванова, М.А. Тугамбекова

Терминжасаудағы метафоралық номинация (медициналық терминдер материалында)

Мақалада метафоралық терминдер қызметінің негізгі ерекшеліктері туралы мәселе қарастырылды. Авторлар медициналық терминологиядағы метафоралық терминдердің номинациялық принциптерін, метафоралау көздерін зерттейді. Жүйелі, антропоцентристік принциптерге құрылған және мамандардың ойлау метафоралығын растайтын нәтижелі метафоралық модельдер ұсынылған. Медициналық терминдердің метафоралық номинациясы механизмдеріне ерекше көңіл бөлінді. Метафоралық номинация зерттелетін терминжүйені толықтырудың тұрақты механизмі болып табылады. Талдау негізінде анатомиялық терминология метафоралық үлгілердің тұтас корпусын кеңінен пайдаланумен сипатталады. Осы тәсілдің жүйелілігін және метафораның әмбебап сипатын растайтын ең типтік модельдер ұсынылған. Авторлар метафоралар жаңа білімнің пайда болуы мен интерпретациясының оң динамикасымен сипатталатын үш тақырыптық топта белсенді түрде өтеді деген қорытындыға келтірді.

Кілт сөздер: метафора, метафоралау, метафоралық номинация, медициналық терминология.

Д.Б. Тлеумбетова, С.А. Иванова, М.А. Тугамбекова

Метафорическая номинация в терминообразовании (на материале медицинских терминов)

В статье рассмотрен вопрос об основных особенностях функционирования метафорических терминов. Авторами исследованы принципы номинации терминов-метафор в медицинской терминологии, источники метафоризации. Представлены продуктивные метафорические модели, построенные на принципах системности, антропоцентричности и подтверждающие метафоричность мышления специалистов. Особое внимание уделено механизмам метафорической номинации медицинских терминов. Отмечено, что метафорическая номинация представляет собой устойчивый механизм пополнения исследуемой терминосистемы. На основе анализа установлено, что анатомическая терминология характеризуется широким использованием целого корпуса метафорических моделей. Наиболее типичные модели подтверждают системность данного способа и универсальный характер метафоры. Авторами сделан вывод о том, что метафоризация наиболее активно протекает в тех тематических группах, которые характеризуются положительной динамикой появления и интерпретации новых знаний.

Ключевые слова: метафора, метафоризация, метафорическая номинация, медицинская терминология.

References

- 1 Lakoff, Dzh., & Dzhonson, M. (2004). *Metafor, kotorymi my zhivem [The metaphors we live by]*. Moscow: Editorial URCC [in Russian].
- 2 Arutyunova, N.D. (1990). Metafora i diskurs [Metaphor and discourse]. *Teoriia metafor – Theory of metaphor*, 5–51. Moscow: Prohress [in Russian].
- 3 Telia V.N. (1987). Metafora kak proiavlenie antropotsentrizma v estestvennom yazyke [Metaphor as a manifestation of anthropocentrism in a natural language]. *Yazyk i lohicheskaia teoriia – Language and logical theory*, 86–192. Moscow [in Russian].
- 4 Gak, V.G. (1988). *Metafora v yazyke i tekste [Metaphor in language and text]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Velichkovsky, B.N. (2006). *Kohnitivnaia nauka: osnovy psikhologii poznaniia [Cognitive science: foundations of psychology cognition]*. Moscow: Smysl; Izdatelskii tsentr «Akademiia» [in Russian].
- 6 Zalevskaya, A.A. (2005). *Psikholinhvisticheskie issledovaniia. Slovo. Tekst [The Psycholinguistic research. Word. Text]*. Moscow: Hnozis [in Russian].

A.N. Azharbekova, U.M. Bakhtikereyeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;
Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia
(E-mail: elvira-2210@mail.ru)*

Fixed comparisons with zoonym component describing human qualities

The article considers the fixed comparisons describing human qualities and their emotional-expressive meaning. The object of the research is fixed comparisons with zoonym component that describe human qualities. The use of animal names in Turkic languages, their associative image in national perception was analyzed by comparative method. Based on scientific findings on associative types of fixed comparisons during language analysis, the fixed comparisons of human characteristics are classified into associative types. Associations that appear by means of the images of a wolf, a lion, a tiger, a fox, a bear, a hare in Kazakh perception are analyzed. The role of comparative components in using emotional-expressive meaning of fixed comparisons is defined. Comparisons describing qualities of heroism, courage, cowardice, weakness, beauty are divided into functional emotional-expressive comparisons and attributive emotional-expressive comparisons by their emotional-expressive meanings. It is proved that heroism, courage qualities are given by the images of a wolf, a lion and a tiger, severity, cruelty is expressed by a wolf's image, quality of cowardice is depicted by the image of a hare, cunning, disingenuity, beauty are given by the image of a fox. The importance of fixed comparisons with zoonym component in describing the level of expressiveness and artistry in human qualities in the use of language are defined.

Keywords: fixed comparisons, associative type, functional emotional-expressive type, attributive emotional-expressive type, positive, negative emotions, animal names with emotional-expressive meaning: lion, tiger, wolf, fox, rabbit; human qualities: heroism, cowardice, cunning; weakness, cruelty, beauty.

While recognizing objective truth, a person is trying to make a picture of the world in which language can be expressed. Language is a key tool in human life. Communication between people occurs through language. Existence of a person is given through the language, thoughts, inner world, outward appearance, mentality, human characteristics, behavior and character. Human problems are the subject of study of linguistics. The qualities of human are communicated in different ways in the language. One of them is comparisons.

Characteristics of a person are compared to natural phenomena, wildlife, animals, birds and plants in the language. Comparison is one of the categories which consists of national peculiarities of the world view that has accumulated national peculiarities of imaginative thinking. Comparison was studied as a cognition tool in philosophy, as a stylized method in literary science, as a figurative language in linguistics. Logical, aesthetic, linguistic features of comparison have been studied extensively in Russian linguistics. Among the scholars who have studied the origin, expressive meaning, manner of production and types, the imagery and the artistry, semantic-poetic nature of the comparison were A. Potebnya, L. Borovoy, A. Veselovsky, G. Abramovich, D. Lihachev, A. Kvyatkovsky, A. Fedorov, I. Gutarov, L. Timofeyev, S. Mezenin, A. Rubailo, B. Tomashevsky. K. Zhumaliyev, Z. Kabdolov, Z. Ahmetov, M. Bazarbayev expressed their opinions about stylistic value of comparison in Kazakh literature. The work of T. Konyrov, a scholar who conducted a prominent research on the linguistic nature of comparisons, lexical-semantic scope of Kazakh language, associative types and semantic-grammatical nature can be mentioned. The scientist, analyzing the opinions of Russian lexicographers and Kazakh literary critics, gives the following definition of comparison: «Equation is similar, based on the common features, comparing one thing to another one, enhances descriptive, artistic, emotional and expressive qualities of the character, stylized approach and means of cognition» [1; 87]. Having considered the lexical-semantic, semantic-grammatical, semantic-stylistic character of Kazakh equivalents, the scholar compiled a dictionary of fixed comparisons in Kazakh language. The scientist T. Konyrov: «Fixed comparison metaphoric construction developed from ancient times and completely assimilated in the language. For that reason, fixed comparisons are often used as figurative, stylized tools, in fiction and folklore, and even in conversational language. Kazakh language has a lot of fixed comparisons, so their semantics, structure, artistry, emotional expressive color, origin and methods of formation are various. That is why the comprehensive study of fixed comparison in Kazakh language, the discovery of its linguistic nature and its metaphoric value, the determination of the semantic groups and structures, the deeper look to its origin, to understand its historical and social significance are the work of

future» [1; 431], he defined the types of fixed comparisons on lexico-grammatical nature, and specified that their «synonymic scope was wide, so sufficient, stylistic elements of semantic meaning are a lot and its emotional effect is various».

Fixed comparisons reflect the national-cultural peculiarities, mentality, and spiritual culture of the people. We consider the use of fixed comparisons in our language on giving human qualities. Human nature is often expressed in language by comparing it with the characteristics of wildlife, animals, and birds. As a result of comparing human qualities with the traits of the animal, several fixed comparisons have been formed in our language.

Heroism is a collective concept that expresses courage, steadfastness, dedication, freedom, and bravery. Heroism shows patriotism in struggle for the country and land, bravery in the difficult situation, nimbleness that does not miss the life essence out. Heroism in understanding of Kazakh people is a quality that is explained also as courage. It is seen in making timely decisions, being able to withstand danger, not being afraid of difficulties and other actions. Bravery is a great sign of noble action. Noble action is formed by behavior. Bravery opens the way for heroism and courage. In Kazakh language, heroism, bravery, perseverance and heroic qualities are given by the names of wolf, tiger, leopard, lion-like predator. For example, brave like a wolf, attack like a wolf, like a fierce wolf, like a wolf that caught sheep, fearsome like a lion, stately like a lion, lion's heart, jump like a leopard and others.

Wolf is a predator from the dog family. According to historical data, a wolf was a common totem of Turkic-speaking tribes. Vestiges to consider a wolf as sacred have been preserved in language and belief. For example, until last the wolf was called «God's companion» and nobody insult him, even calling the wolf as a dog-bird, straight ear, a black ear, sharp year, an adult wolf. They say: «A wolf finds meal in the woods seven days, another seven days it takes meal from people». Usually, they ate meat of animals torn apart by wolf. Because they considered it to be a sacred thing of «God's companion». They did not feed animal's meat torn by wolf to the pregnant woman as believed that the baby would be slaving if the pregnant woman ate it. When you left to start your family and if the wolf attacked your sheep, Kazakh believed it was a good thing. This was not a usual wolf, but the sacred one, his coming to cattle-barn was as a sign of the growth of welfare. In addition, when there was epidemic, if the wolf attacked the wolf, it was considered it would recover soon. When the traveler met a wolf on his way, he considered it as a good sign and did not hurt him. If a woman does not stop giving a birth to child, wolf's ankle, teeth, and astragalus was put on last baby's chest or shoulder as a talisman. They believed that a baby would not put an evil eye upon him and would live long. There was also a ritual for a woman who did not have a child to spread a wolf's liver on the body or wear it as an amulet. When people fought or feuded with each other, they have been trying to kindle a wolf tendon and casted a spell over and conjured. Our people call a regular hero as «a real wolf». The game «kokbar» (the game kokbori) when you attack your enemy as a wolf and press with a knee lasts till now. M. Auyezov told that the game «kokbori tartu» was the games «Kokbori» and «Kyz bori» which are kept since old times. People fight and when a nanny goat was pressed under knee it was called as «Kokbori» according to the mythic interpretation, because a wolf was a symbol of the victory. When two parties were in fight, who had a wolf in his hand, that party was considered to succeed [2; 34], citing those facts as an example, K. Gabithanuly told that a wolf was not just a sacred animal, it was a special totem.

In «Historical and Comparative Grammar of Turkic Languages»: «Wolk in Turkic culture is a symbol of manhood, power and firmness. Almost in all other Turkic languages a common Turkic word *bo:ri is used to name a wolf except Oguz languages, where they use another word *ku:rt» [3; 160] to name, so we see that a wolf is a symbol of courage, heroism, and power in the Turkic languages. The above-mentioned comparisons to the wolf are given to define the heroic, persistent, courageous qualities of the human being, however, such comparisons as *malicious like a wolf*, *has no kindness like a wolf*, *devastate like a wolf*, *to tear to pieces like a wolf* mean the mercilessness, the cruelty; comparisons as *to become obstinate like a wolf*, *to look like a wolf*, *to bare the teeth like a wolf*, *to bend to the dog like a wolf* mean such qualities as violence. In some Turkic languages, if a person who speaks a lot, betrays secrets, says gossips is depicted by a wolf's semantics, a person who has seen a lot is depicted by an old wolf.

The king of animals is a lion. Its appearance, attractive and rough mane that looks like a crown, his regal look, staring proudly — these all show importance, finery, presentability and confidence inherent to the king. Characteristics of human beings, such as solemnity, strength, restraint, finery, reliability are expressed through a lion's image. When we compare a person to a lion, we see his dreadfulness and courage. When a person is compared to an old lion, we understand that it is a wise elder with thoughts to share with younger

generation and show an example. *Dreadful like a lion, brave like a lion, to have a lion's heart* comparisons in the language describe dreadful, brave, proud, imperious characteristics of the person.

One of the biggest predator among the animals is the tiger and strong, powerful qualities are described by this animal too. «According to scientific data, it is noticed that the name of the one of the largest predatory species tiger included in the list of taboo words. For example, if the Indians did not use the word «tiger» directly, but instead use the Persian word «sher» (tiger) as an euphemism alternative, there are proofs that in old times Kazakh and Kyrgyz people also did not name a tiger directly and called it with euphemism «sher» or «sheri»...

Along with calling a tiger «sheri», the Kazakhs called it «black ear» too. Among the population: «when the tiger approaches, you give voice and say «black ear», a dangerous predator will not hurt and leave» such legend proves it [4; 265], said A. Akhmetov noting that the tiger's name is included in taboo words of Kazakh people. Such comparisons as *to behave heinously like a tiger, strong like a tiger, to become furious like a tiger, to bend like a tiger, noble like tiger, to shoot ahead like a tiger, to rip apart like a tiger* in tiger's appearance, movements, powerfulness in the voice are compared to human qualities.

In Turkic languages, bear image is used to describe braveness, power. According to A. Akhmetov, «... in the wild woods it is strictly forbidden to call the name of one of the largest animals — bear due to hunting. There are also reasons for it, as many nations believed a bear to be a strong and fierce animal. In addition to it, a bear walks on both legs like a human and knows how to use front legs as hands. It is no less smart and sly as a man. Therefore, there are many people who consider it as a king of the woods and animals» [4; 254] and K. Gabithanuly explained that a bear was believed to be totem in Turkic languages «In early times, a bear was considered as a totem and people used its hoof, teeth and paw as a talisman for children, to keep them safe from troubles, illness and an evil eye» [2; 37], we understand due to these opinions that it was forbidden to name a bear directly, they used indirect names and had different superstitions. In Turkic languages, a brave man was described by a bear's heart and also: «The image of the bear as a part of the phraseological units in the Turkic languages also conveys the emotional state of the person, the state of ferocity, severity: to be fierce like a bear» [5; 10]. In Kazakh language, the bear's image has fixed comparisons, reflecting the man's behavior, movement, voice, character and personality, such as: *to growl like a bear, to waddle like a bear, to yawn like a bear in the cave, to speak in bass voice like a bear in a lair, like bear's paw, bend back like bear's one, like a wounded bear, like an old bear, like a black bear, to be fierce like a furious bear, to bite like a bear, to roar like a bear, like bear's thick fur, to hunt to extinction like a bear*. These comparisons took origin from comparing powerful, strong qualities in a man's movement, voice, character and behavior and appearance to qualities that inherent to a bear.

The quality opposite of heroism is cowardice. Cowardice is a quality that born of fear. «Fear is a feeling that appears when you lose courage and boggle». When making decisions in the life, as well as taking on new initiatives, cowardice can have a negative effect on a person and causes people to feel uncertainty. In Kazakh tales, legends and perception, the symbol of this quality is hare. In the Turkic languages, the cowardice is associated with the rabbit's heart. There are the following fixed comparisons in the language to express a coward: *like a hare riding a dragon, to run away like a hare that saw a dog, like a hare in a tree hollow, hide like a hare, to fear like a hare, to dart off like a brown hare*.

The cunning quality of a man is explained by the concepts of wiliness, meanness, disingenuity, dishonesty. In all Turkic languages, cunning and guile are depicted by a fox among all animals. In Altai, Khakas, Tuva languages, cunning is expressed by fox's eyes, in Yakutian language, it is represented by fox's brains in the fixed comparisons. In Kazakh language, the following fixed comparisons like: *quick like a fox, to wag a tail like a red fox, to fawn like a fox* took origin from comparing cunning and smart qualities of a man to a fox. The fox differs from other animals with its cautiousness and it is rarely trapped unlike other animals. A very cautious person is also called a fox. The fox also features feminine beauty. For example, such fixed comparisons as *to stand out vividly like the Altaic fox, to roll in the snow like a fox, a red fox of the ridge* describe the women's beauty.

A scholar T. Konyrov considering associative types of Kazakh comparisons links one words that associates with other ones through associative nest in foreign and Russian linguistics with «expansion of paradigmatic and syntagmatic aspects of the comparison parts (image, subject, sign)» and shows 5 different types of associating possibility of comparison members: «1) An – Cn – B — in this type, there is only one subject and the number of images depicting it and signs originating from it are a lot»; 2) A – C – Bn — in this type one image depicts several subjects. There different subjects are similar to each other by «qualities» and have common signs; 3) A – Cn – Bn — in this type one single image describes various objects and defines indi-

vidual signs of each object; 4) $An - C - B_n$ — in this type different images describe various objects, both image and the subject have common signs; 5) $An - C - B$ — in this type different images describe only one subject. Nevertheless, their signs are common» [1; 417].

In the above-mentioned fixed comparisons, heroism, cowardice, and cunning qualities of a person are associated with the animal names. Let us consider these fixed comparisons by T. Konyrov's associative types. According to a scholar, the type $An - C_n - B$: «A particular thing or phenomenon is associated with many things and phenomena in the world. That is, the subject of comparison according to the law of artistic representation and visualization are associated with dozens things and phenomena, as a result, objects and phenomena are transformed into images of comparison. As there is a sign of comparison, the qualities of the things and phenomena transformed into the image become the signs of comparison. After all, one object is described through dozen images and has dozens of signs» [1; 419]. For instance, in the sentences **Majestic like a lion**, overtaking the rain (S. Mukanov), Battle-axe, nimble woman seeing her brother-in-law untimely simply got embarrassed (G. Mustafin), Having lion's heart, **deft like a tiger** (Heroic Epos) heroism quality is described by images of a wolf, a lion and a tiger. The basis for associating the heroism with animal names is peculiar quality inherent to a brave man and a wolf, a lion and a tiger. The quality of a man is associated through the appearance of the mentioned animal names; the image appears and affects the feeling.

The above-mentioned fixed comparisons describing various qualities of a person, which are made by the images of the wolf and the fox, belong to the third type. T. Konyrov gives an explanation in $A - C_n - B_n$ type: «... one image is associated with many objects, and every single object has unique feature. These many features are combined with many objects, in response considered to be different signs of one image» [1; 422]. For instance, How did you know that these maledictions weren't addressed to you, your son Azimbay **vicious like a wolf**? (M. Auyezov). Kunanbay has no time to be shy, to think! **Like a wolf eating his wolf cub** itself (M. Auyezov). The commanding officer turned red when he saw a soldier **bending like a wolf** and could not be strict (H. Yessenzhanov), All desperate people attacked like a **pack of wolves** (M. Auyezov) in these sentences apart of brave quality, heartlessness and severity are depicted by a wolf. These qualities are associated with the signs of appearance and movements of the wolf. **Cunning like a fox**, coming closer under wardship (I. Zhansugirov), **Like a fox throwing its tail**, enough punishment for you (Shalkiiz), A beautiful lady blooming **like a red fox of the ridge** (S. Mukanov), This girl is beautiful **like a fox rolling in the snow** (S. Mukanov), Red as a fox and **tricky movements like fox's one** (G. Mustafin) — in these examples a cunning person, his beauty is described by a fox and its features.

Blinking like a running hare, he told that Marshal Govorov was inviting him (A. Nurpeisov), **Hiding in the thick woods like a hare**, waiting news from people and sending a rider, he looked around fearfully (S. Seifullin). When people were sheltering a large tree yesterday **like hares forced into a corner**, he realized that the platoon was in a difficult position, and confirmed his opinion (T. Akhtanov) in these sentences cowardice quality is associated with the rabbit image and the signs of its movements.

The meaning to define the idea by comparison figuratively, impressively and artistically is very important. Emotional-expressive qualities of fixed comparisons, which are characterized by the names of the animals in depicting human characteristics are high. Scholar T. Konyrov says, «... the emotional-expressive quality of comparative construction differs from separate words. If emotional-expressive embellishing in a single word covers the lexical meaning of that word, emotional-expressive embellishment of comparative construction is «bound» to one of three parts of comparison. For example, in order to describe a particular subject impressively (whether human or another object, whether it is a phenomenon, it does not matter), we associate the subject with something else, that is, compare it to one thing. Hence, the subject looks like associated thing (image), and a common feature (quality) appears for the object and the image out of this similarity. Then the emotional-expressive value can be seen either from the image or from the sign» [1; 464], so the emotional-expressive value often has a sign. Let us consider fixed comparisons in emotional-expressive value representing human qualities mentioned above. In comparisons *to attack like a wolf*, *to jump like a tiger*, *to hunt to extinction like a wolf*, *to tear apart like a wolf*, *to look like a wolf*, *to bare teeth like a wolf*, *to roar like a tiger*, *to growl like a tiger*, *to get savage like a tiger*, *to stretch like a tiger*, *to surge like a tiger*, *to rip apart like a tiger*, *to grumble like a bear*, *to waddle like a bear*, *to speak in a bass voice like a bear in the lair*, *to bite like a bear*, *to roar like a bear*, *to mash like a bear*, *to hide like a hare*, *to fear like a hare*, *to run away like a hare*, *to wag like a red fox*, *to fawn like a fox* — *to attack*, *to jump*, *to hunt to extinction*, *to tear apart*, *to look like*, *to bare teeth*, *to roar*, *to growl*, *to get savage*, *to stretch*, *to surge*, *to rip apart*, *to grumble*, *to waddle*, *to speak in a bass voice*, *to bite*, *to roar*, *to mash*, *to hide*, *to fear*, *to run away*, *to wag*, *to fawn* are the features, qualities of the animals that serve as figurative function of comparisons.

The comparisons have an emotional value through the movements of the images and its expressive color increases. T. Konyrov called these comparisons as «functional emotional-expressive comparisons». Positive or negative emotions arise from the actions and movements of the images in the mentioned comparisons. For example, the comparison *to attack like a wolf* which means heroism and courage qualities which is expressed by a *wolf's* image give positive emotion, *comparisons to hunt to extinction like a wolf, to tear to pieces like a wolf* that depict quality of rigour and comparisons *to bristle up like a wolf, to look like a wolf, to bare teeth like a wolf* that depict quality of severity give negative emotion.

In these comparisons, the actions and movements of a wolf, a lion, a tiger, a bear are linked to the qualities of a man, thereby «all comparative construction design has emotional-expressive feature», in comparisons *like a fierce wolf, like a wolf that attacked sheep, dreadful like a lion, majestic like a lion, to have a lion's heart, to wriggle like a wolf opposite a dog, malicious like a wolf, to have kindness like a wolf, like a wounded bear, like an old bear, like a black bear, to be angered like a furious bear, like a hare that rides a dragon, like a hare that saw a dog, like a hare in a tree hollow, like a fox rolling in the snow, like a red fox of the ridge* the images of a wolf, a lion, a bear, a hare, a fox are described in detail and have a figurative quality according to it. T. Konyrov called these comparisons «attributive emotional-expressive comparisons». The images of a fierce wolf, a dreadful, majestic lion, a wolf wriggled to a dog, a hare that rides a dragon, a hare that saw a dog, a fox rolling in the snow, a red fox of the ridge, a wounded bear, an old bear in comparisons are shown with different features and increase expressive impression and emotional color of such human qualities as heroism, courage, cowardice, beauty, helplessness and weakness.

Thus, the function of fixed comparisons in describing human qualities figuratively is enormous. The expressive and emotional values of the above mentioned fixed comparisons increase in the expression of heroism, cowardice, cunning, weakness and beauty increase figuratively through the animal names. The names of a wolf, a lion, a tiger, a bear, a fox, and a rabbit contained in the fixed comparisons describe a variety of human qualities in the use of language and cause a specific association.

Reference

- 1 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі / Т. Қоңыров. — Алматы: Арыс, 2007. — 480 б.
- 2 Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдік көрінісі / Қ. Ғабитханұлы. — Алматы: Арыс, 2006. — 168 б.
- 3 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / под ред. Э.Р. Тенишева. — М.: Наука, 1997. — 300 с.
- 4 Ахметов Ә. Түбі түркі өркениет / Ә. Ахметов. — Алматы: Арыс, 2009. — 344 б.
- 5 Древнетюркский словарь / под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.

Э.Н. Ажарбекова, У.М. Бахтикереева

Адами қасиеттерді бейнелейтін зооним компонентті тұрақты теңеулер

Мақала қазақ тіліндегі адами қасиеттерді берудегі тұрақты теңеулердің қолданысы мен олардың эмоционалды-экспрессивті мәнін анықтауға арналған. Адами қасиеттерді бейнелейтін зооним компонентті тұрақты теңеулер зерттеу нысанына алынған. Түркі тілдеріндегі аң атауларының қолданысы, олардың ұлт танымындағы ассоциациялық көрінісі салғастырмалы әдіс арқылы талданған. Тілдік талдау барысында тұрақты теңеулердің ассоциациялық типтері жөніндегі ғылыми тұжырымдарды басшылыққа ала отырып, адами қасиеттерді білдіретін тұрақты теңеулер ассоциациялық типтерге жіктелген. Қазақ танымында қасқыр, арыстан, жолбарыс, түлкі, аю, қоян образдары арқылы туындайтын ассоциациялар сараланған. Тұрақты теңеулердің эмоционалды-экспрессивті мәнде жұмсалыуындағы теңеу компоненттерінің рөлі анықталған. Батырлық, батылдық, қорқақтық, әлсіздік, сұлулық қасиеттерді бейнелейтін теңеулер эмоционалды-экспрессивті мәндеріне қарай, функциялық эмоционалды-экспрессивті теңеулер мен атрибуттық эмоционалды-экспрессивті теңеулер тобына топтастырылған. Қазақ тіліндегі тұрақты теңеулерде батырлық, батылдық қасиетті беруде қасқыр, арыстан, жолбарыс образдары, қаталдық, мейрімсіздік қасиеттерді қасқыр образы, қорқақтық қасиетті қоян образы, қулық, айлакерлік, сұлулық қасиетті түлкі образы арқылы берілетіндігін дәлелдеген. Зооним компонентті тұрақты теңеулердің адами қасиеттерді бейнелеудегі әсерлілік пен көркемдік деңгейін және тілдік қолданыстағы маңыздылығын анықтаған.

Кілт сөздер: тұрақты теңеулер, ассоциациялық тип, функциялық эмоционалды-экспрессивті теңеулер, атрибутивтік эмоционалды-экспрессивті теңеулер, жағымды, жағымсыз эмоция, эмоционалды-экспрессивті мән, аң атаулары: арыстан, жолбарыс, қасқыр, түлкі, қоян; адами қасиеттер: батырлық, қорқақтық, қулық, әлсіздік, қатыгездік, сұлулық.

Э.Н. Ажарбекова, У.М. Бахтикиреева

Устойчивые сравнения с компонентом-зоонимом, характеризующие человеческие качества

В статье рассмотрены устойчивые сравнения, характеризующие человека, его внешний вид и поведение. Устойчивые сравнения, как и другие образные средства языка, основаны на ассоциациях и образном видении окружающей действительности. Поэтому авторами статьи проанализированы устойчивые сравнения с компонентом-зоонимом в тюркских языках. Отмечено, что в тюркских языках рассматриваемые устойчивые сравнения играют важную роль при описании внешних данных человека, его характера, типа поведения, образа жизни и социального положения. Анализ языковой картины мира этноса способствует пониманию различий национальных культур или их общих проявлений и изучается в сравнительном плане. Устойчивые сравнения эксплицируют национально-культурную специфичность языковой картины мира. Так, в казахской картине мира часто встречаются ассоциации с образом волка, тигра, льва, лисы, медведя, кролика. Данная группа представлена в виде классификации и характеристики компонента, который имеет эмоционально-экспрессивное значение, и характеризует человека через такие категории, как осторожность, трусость, хитрость, жадность, красота и другие. Основными признаками в устойчивых сравнениях могут выступать как положительные, так и отрицательные характеристики. Анализируемая группа устойчивых сравнений придает языку особую окраску и национальный колорит. Приведенные примеры позволяют сделать вывод о том, что устойчивые сравнения, являясь «необходимым инструментом познания мира», нуждаются в детальном изучении, поскольку они дают представление о маркированности тех или иных характеристик в языковом сознании.

Ключевые слова: устойчивые сравнения, тип ассоциации, функциональные эмоционально-экспрессивные сравнения, атрибутивные эмоционально-экспрессивные сравнения, позитивные, негативные эмоции, названия животных, характеризующих человека с эмоционально-экспрессивной стороны: лев, тигр, волк, лиса, кролик; человеческие качества: героизм, трусость, обман, слабость, жестокость, красота.

Reference

- 1 Konyrov, T. (2007). *Turakty teneuler sozdihi [Dictionary of fixed comparisons]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 2 Gabithanuly, K. (2006). *Kazak mifolohiasynyn tildik korinisi [Language phenomenon in Kazakh mythology]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 3 Tenishev, E.R. (Eds.). (1997). *Sravnitelno-istoricheskaiia hrammatika tiurkskikh yazykov. Leksika [Comparative-historical grammar of Turkic languages. Vocabulary]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Akhmetov, A. (2009). *Tubi turki orkeniet [Turkic Civilization]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Nadeliaev, V.M., Nasilov, D., Tenishev, E., & Shcherbak, A. (Eds.). (1969). *Drevnetiurkskii slovar [Old Turkic Dictionary]*. Leningrad: Nauka [in Russian].

Н.У. Абдуллина¹, Қ.Ж. Айдарбек²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: nazgulua@mail.ru)

Концептуалдау және категориялау мәселелері когнитивтік құрылымдар негізі ретінде

Мақалада концептуалдау және категориялау мәселелерінің кейбір ерекшеліктері, әрі осы сұрақтармен байланысты когнитивтік бірлік және құрылым атаулары қарастырылды. Концептуалдау мәселесі адамның танымдық белсенділігінің аса маңызды қызметтері қатарына жатқызылды. Бұл үдеріс адам миына түсетін жалпы барлық мәліметтерді санаға сіңірте отырып, онда концептілер мен когнитивтік құрылымдардың түзілуін іске асырады, әрі міндетті түрде категориялау үдерісімен қатар жүреді де, нәтижесінде адам санасында нақты когнитивтік құрылымдар пайда болады. Авторлар осы үдерістердің бір-бірімен қарым-қатынаста болуы және бірін-бірі толықтыруы, олардың дифференциалдық белгісі ретінде санада түзілетін құрылымдар — когнитивтік құрылымдардың сипаты жайлы сөз қозғады.

Кілт сөздер: когнитивтік үдеріс, танымдық үдеріс, концептуалдау, санаттау (категориялау), когнитивтік құрылым, менталдылық, тілдік категориялар, концепт, прототиптік семантика, ғаламның тілдік бейнесі, метафоралық және метонимиялық үлгілер, тілдік кеңістік.

Когнитивтік лингвистика ғылымының негізін құрушы ғалымдар қатарының белсенді тілші-маманы Е.С. Кубрякованың айтуынша: «Қоршаған шындық өмірді саналы түрде тану мен адам тәжірибесін категориялау тілмен байланысты болып келеді, өйткені адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тіл мен тілдік формаларда көрініс тауып, сөйлеу арқылы іске асады. Диалектикалық формадағы когнитивтік (танымдық) үдерістер тілмен тығыз байланысты, оның себебі тіл адамдардың қоғамдық тәжірибесі мен дүние туралы білімдерін бекітіп отырады. Ал біздің сана құрылымы туралы білгендеріміз тек қана тілге байланысты, тіл осы құрылымдар туралы хабарлауға және оларды кез келген табиғи тілде суреттеуге мүмкіндік береді» [1; 21]. Қазіргі тілтаным теориясы тұрғысынан кез келген ақпаратты кодтау мен құрылымдау және оның тілдік көрінісі когнитивизм, психология, логика, семиотика, этнолингвистика, мәдениеттану, тағы басқа ғылым салаларының аясында жан-жақты қарастырылғанымен, әр ғылым саласы бұл тілдік құбылысты өз шеңберінде ғана зерттеп, біржақты қорытынды жасайды. Осы орайда тілдік бірліктердің берілуіндегі көптеген ерекше белгілер назардан тыс қалатыны белгілі. Алайда адамның қыл есі, ойлау қабілеті, адамның ішкі жан дүниесінің тілдік бірліктердің көмегімен сыртқы дүниеде көрініс табуы немесе ойлау қабілетінің құрылымдары тек қана тіл арқылы жүзеге асатыны сөзсіз ақиқат. Сондықтан тілді адам миында, ой-санасында түзілетін когнитивтік құрылымдардың әрі көрінісі, әрі қолданыс құралы ретінде қарастыруға болады. Бұл дегеніміз — бізді қоршаған дүниені тану адам түйсігінде түзілетін концептуалдау үдерісіне әкеліп тірелтеді. Ал бұл үдерісті қарастыру тілдік бірліктердің құрылым ретінде жіктеліп, алғашында санадан, ойлау үдерісінен, кейін вербалданып, сөйлеу нәтижесі ретінде айтылым барысында, жан-жақты қолданыста айқын көрінеді. Сонымен, концептуалдану категориялану үдерісімен тығыз байланыста болып, бір-бірімен арақатынас негізінде тілдік бірліктердің семантикалық мағыналарын айқындайды.

Тілдік кеңістік аясында концептуалдау үдерісі кеңінен қолданылып, лексикалық жүйе бірліктеріне ерекше көрініс береді. Бұл үдеріс мәні концептуалдық бірлік арқылы білім құрылымын көрсете алады: «әрбір концептуалдаудың жеке бөлігі белгілі бір мәселені шешу үлгісін көрсетеді және оларға ойша пайымдау тетігі, қорытынды мәліметтер алу (инференция) мен басқа да логикалық операциялар ықпал етеді» [2; 93].

Концептуалдау үдерісі категориялау үдерісімен тығыз байланыста болады. Категориялау «ірі топтарға бірліктердің бірігуі, бір-біріне ұқсас немесе бір-біріне теңестірілген сипатқа» бағытталған [2; 93]. Категориялау кластар, топтар, топтамалар, көптік категориялар тәрізді классификациялық бірігулер тізбегімен аяқталады [2; 46]. Когнитивтік категорияны қарастыру барысында, бір жағынан, категорияның ара қатынас мәселесі тұрса, екіншіден, классификаторлардың

концепт, фрейм, сценарий мәселелері тұрады. Өз кезегінде, категория абстракцияның жоғарғы дәрежесін көрсетеді.

Бұл жөнінде Н.Н. Болдырев былай пайымдайды: «Категориялардың негізін қалыптастыруда білімнің белгілі бір құрылымдары бар, және де бұл құрылымдарға қандай элементтер кіреді немесе олардың берілген категорияға жатқызылу мүмкіндіктері, олардың негізгі белгілері, басқа категориялармен қалай және қандай жағдайда байланысқаны, бұл категория үшін қандай үлгілер тән, сондай-ақ не жатпайды және тағы басқа сұрақтар әркез өз маңыздылығын жоймайды» [3; 66]. Осы тұжырымға сәйкес категорияның негізінде прототиптік (түп, төркін) концепт жатады деуге болады. Ғалымның айтуынша, «категориялау дегеніміз — бір жағынан, нысандар мен құбылыстардың және олардың атауларының категорияларын білу болса, екінші жағынан, бұл үдерістің өзі оларға тән атауларды иеленуі, қоса айтқанда, үдерістің өзінің нақты категориялардағы сол нысандарға жатқызылуы» [3; 67].

Сонымен, когнитивті категория қоршаған ортаны, әлемді танып, менталды игеру үдерісіндегі жоғарғы деңгейлі талдап қорытудың бірлігі деуге әбден болады. Бұл жерде ескере кететін жағдай — абстракция дәрежесі түрленуі мүмкін, себебі заттардың категорияларға жатқызылуы немесе бөлінуі және қоршаған ортаның құбылыстары көп жағдайларда әртүрлі деңгейде өтеді. Категория осылайша белгілі бір иерархияға (сатылыққа) бағынышты болады. Демек, категорияның тік және көлбеу аспектілері туралы қорытынды жасау қисынды болмақ. Категорияның тік аспектісі категория мүшелерін иерархиялық тәртіпке келтіруін дәлелдесе, көлбеу аспектісі абстракциялаудың бір деңгейін бөліп көрсетеді.

Кейінгі кездердегі ғалымдар (Э. Рош, Дж. Лакофф, Н.Н. Болдырев т.б.) категорияның төмендегідей деңгейлерін атап көрсетеді: а) базалық; ә) суперординатты; б) субординатты. Бұл жердегі соңғы екі термин иерархия қатынасындағы өзара байланысты айқындау үшін қолданылса, базалық деңгей көлбеу кесіндісінің біреуіне бекітіледі. Мысалы, базалық деңгейдегі «кітап» сөзі, суперординатты «оқулық», «оқу құралы», субординатты «басылым», «журнал», т.с. тілдік бірліктермен толықтырыла алады. Психологтардың пайымдауынша, қарапайым сана базалық деңгейде түзіліп, соның категорияларына сүйенеді және сыртқы дүние нысандары туралы арнайы теориялық білімді талап етпейді. Бұл деңгейдегі қабылдау мен категориялау гештальт түрінде іске асады, яғни белгілі бір мүшеге бөлінбейді. Және де осы деңгейдегі нысандар мен олардың концептілері терең ұғынбай-ақ қабылданып, құрамдық компоненттері туралы басқа мәліметті қажет етпейді.

Базалық деңгей пайдалану үшін ыңғайлы, түсіну үшін жеңіл категория мүшелерімен ұсынылады. Базалық деңгейдің абстракциялық дәрежесі категория мүшелерін меңгеруде күш салуды талап етпейді. Дәлел ретінде балалардың бірінші кезекте меңгеретін тілдік бірліктерін «ана», «әке», «бер», «ал», «жақсы», «бар», «жоқ», т.с. келтіруге болады. Базалық деңгейдің біздің әлем туралы біліміміздің ең көлемді бөлігін сипаттауын заңды құбылыс деп қарау керек. Дж.Лакофф базалық деңгейдің базалық категориялық сипатын келесі ерекшеліктер арқылы түсіндіреді:

- 1) қабылдау, толық қабылдау формасының типтік түріне арналған, баға беруші менталды бейне, жылдам идентификация;
- 2) іс-әрекеттің бірдей жүйесі тәрізді жалпы моторлық (қозғалыс) бағдарламаға негізделген қызметтер;
- 3) жиі қолданылатын, қысқа және контекстуалды бейтарап сөздерді таңдау арқылы көрінетін коммуникация (қарым-қатынас);
- 4) таным-білімнің ұйымдастырылуы (бұл деңгейде категория мүшелеріне тән сипаттар көбірек сақталады) [4; 351].

Келтірілген пайымдауларды саралай отырып, орыс ғалымы Н.Н. Болдыревтың тұжырымдамаларымен санаспауға болмайтынын көреміз. Категориялау үдерісі үшін тек қана көрсетілген шараларды орындау маңызды емес екенін ғалым еңбегінен келтіре кеткіміз келеді. Бұлай дегеніміз: «Әлемді абстракцияның әртүрлі деңгейіндегі категорияға мүшелеу және олармен бірге белгілі бір нысандар мен құбылыстардың ара-қатынасын белгілеу — психологиялық маңызы бар орта деңгейді арнайы бөліп көрсету, яғни базалық деуге болады» [3; 87].

Дж.Лакоффтың айтуы бойынша: «Категориялау үдерісі когнитивті үлгілерді (модельдерді) белсендіру есебінен өтіп жатады. Бұл іс-әрекеттің қорытындысы категориялық жіктеулер болып табылатын когнитивті аппаратты құрайды» [5; 31].

Алғаш болып когнитивтік үлгілерді (модельдерді) Дж.Лакофф бөліп көрсеткен еді. Ол пропозиционалды, үлгілердің кестелік, метафоралық және метонимиялық модельдерін бөліп

карастырды [5; 31]. Пропозиционалды үлгілер когнитивті модель элементтерін сипаттай отырып, олардың арасындағы байланысты теңестіре элементтерді мүшелерге бөледі. Бұл жерде пропозиционалды модельдерді пайдалануда базалық деңгейдегі елестету механизмі іске аспайды. Осыған орай пропозиционалды модель адам білімінің құрылымына тән екендігін көреміз. Метафоралық үлгілер пропозиционалдыктан, өту үдерісіне немесе бір саланың кестелік-бейнелі үлгісінің соған сәйкес басқа сала құрылымына тән болып табылады. Метонимиялық үлгілер жоғарыда сипатталған бір немесе бірнеше үлгілердің бірі болып келетін, көрсетілген қызметті толықтыратын, бір-біріне қатысты бір элементті анықтайды, яғни Дж.Лакоффқа жүгінсек: «Белгілі бір когнитивті мақсат үшін барлық категорияларды алмастыра алатын бөлігі» [5; 34].

Категориялардың элементтері бір-бірімен әртүрлі қатынасқа түседі. Олар адамды қоршаған сырт дүниенің әртүрлі формадағы категориялануын көрсетеді. Категорияның, өз алдына, әртүрлі топтарға бөлінуінің қорытындысында пайда болған когнитивтік үлгілер күрделі кеңістік болып табылады. Бұл күрделілік әртүрлі конфигурациялармен (кескіндемелер, пішін үйлесімдерімен) байланысты. Бұлар, өз кезегінде, нысандардың алуан түрлілігін және күрделілігін өзара байланыстыра отырып, сол байланысты нығайтады. Категориялар қалыптасудағы өзіндік белгілерімен, атап айтқанда, суреттерімен, кестелерімен ерекшеленеді. Құрылым ретіндегі категорияларды базалық, классикалық, нәтижелік, бөлшектік, кластерлік деңгейлер деп сипаттауға болады. Бұл қатар объективті нақтылық кесіндісіне немесе сол нысандарды бейнелеудегі категориялардың құрылым кестесіне сәйкес өзгеруі мүмкін. Мұндағы базалық категориялар бастапқылар қатарына жатқызылып, күнделікті формада үйреншікті таным үдерісінде әлемнің категориялануын көрсетеді. Олардың негізгі қалыптасуында гештальттық құрылым болады. Мысалы, бүтіннің бөлікті беруінде базалық деңгей концептісі жатады: кез келген нысан жеке бір бөліктерден құралушы емес, бүтін болып қабылданады. Және де бөлшекті танып, білу қажеттігі бүтіннің қызметіне қатысты болады. Басқаша айтқанда, базалық категориялар табиғи қабылдауға сәйкес келеді және қоршаған орта нысандарын категориялауда оларға тән белгілер ажыратылып көрсетілмейді.

Классикалық категориялар белгілердің ортақ жиынтығы тәрізді құрылады және ғылыми таным үдерісі кезінде бөлініп шығады. Әрбір келесі категория өзінен кейінгі барлық төмендегі категориялардың белгілерін қабылдап, иерархиялық құрылымның бөлшегі іспеттес болады. Классикалық категориялар арнайы, теориялық білімдерді рәсімдейді.

Категориялау үдерісі қоршаған ортаны үздіксіз бақылап, танып, қабылдау арқылы, бір жағынан, адам тілінің құрылымын түсінуге маңызды болып табылса, екінші жағынан, тілдік қызметті іске асырады. Яғни, тіл бірліктері адамға қоршаған дүние туралы мәлімет пен білім бере отыра, осы әлемнің бөлігі болып табылады және адам жадында категориялық түрде сақталды. Осыған сәйкес тіл категориалды құрылым болып табылады деуге әбден болады. Бұл жерде, ең алдымен, лексикалық категориялау мүмкіндіктерінің арта түсетінін айта кету керек, атап айтсақ, сөздердің лексикалық мағынасы бойынша анықталуы. Сонымен қатар лексикалық категориялау жалпы сырттан келетін мәліметтің сақталуы мен көрініс беру қызметін атқарады. Бұл заңдылық грамматикалық категориялауды әбден мұқият қарастыруда өте маңызды рөл атқарады. Лексикалық, грамматикалық категориялау мәселесіне қатысты О.Шпенглер грамматика және сөздік қор туралы былай дейді: «Біріншісі — жанмен, екіншісі — заттар мен олардың кеңістікте орналасуымен байланысты» [6; 857].

Сөйлеу, тілдесу үдерісінде лексикалық және грамматикалық категориялаудың өзара әсері болады. Себебі пікір алмасу кезінде ойдың берілуі және қалыптасуы сөздердің лексикалық және грамматикалық категориялануының өзара әсеріне, олардың жүйелік және жұмсалымдық белгілеріне негізделеді. Сөйлеу үдерісіндегі сөздерді пайдалану оларды функционалдық (жұмсалымдық) категориялау арқылы бірнеше негізгі қағидаттарға негізделеді. Бұлар:

а) *актуалдау* (жүйелі түрде іске асыру; сөздің бастапқы өзгеріссіз түріндегі, яғни, ойды қалыптастырудың негізінде сөздікте келтірілген сипаттарға сәйкес қолданылуы);

ә) *қайта категориялау* (басқа категория белгілерімен, басқа категория мен оның ара-қатынасы арқылы сөзді және өзге концептіні қайтадан ой елегінен өткізу);

б) *поликатегориялау* (бір мезгілде бірнеше концептуалдық сипаттарды немесе әртүрлі концептілер белгілерін іске асыру, яғни, сөздің екі түрлі категория арқылы ара-қатынасын белгілеу).

Тілдік категориялардың қалыптасу негізінде концептілердің мазмұны және құрылымы туралы және де осы категориялардың құрылысын ұйымдастыру қағидаттары туралы тілдік білімді толыққанды түсінудегі прототиптік семантиканы анықтаудың маңызы зор. Сонымен қатар прототиптік семантиканы анықтау ойды қалыптастырып, оны репрезентациялау үдерісіндегі тілдік және когнитивтік өзара әрекетестіктің әсер ету тетігі туралы ауқымды ұғыну мүмкіндігін береді.

Ғалым Р.А. Берндт когнитивтік факторлардың қолданылуына былай деп тұжырым жасайды: «Сөздегі семантикалық үдерістерді сараптау аясында когнитивтік факторлардың әсері зор. Когнитивтік лингвистиканың аппараты мен іске асыру түрлері сөз мағынасының өзгеру үдерісін сипаттауда қолданыс табады. Яғни, сөз мағынасының өзгертілуінде семантикалық жаңару болады, ол пікір алмасуда, нақтылауда, кескінді қолдануда көрініс табады. Ауыстыру және семантикалық өзгеріс іске асады» [7; 76]. Семантикалық өзгеріс таным үдерісінің барысын айқындайды, берілген лингвомәдени фактілердің ортақтығын, айналадағы нысандар мен үдерістерді игереді. Осылайша, сөздің семантикалық құрылымындағы жоғарыда көрсетілген үдерістердің ағымы ұлттық мәдениетке тән нақтылық пен айқындылықтың куәсі ретінде табылады. Олар тілдік бірліктер арқылы көрініс береді.

Бұл жағдайларда прототиптік үлгілер құрылымдары салыстырмалы түрде алдыңғы қатарға шығып, әртүрлі тілдердегі семантикалық өзгерістер аясында концептуалданады. Және де мұндай салыстырулар сөздің семантикалық құрылымының мәдениеттану компоненттерінің айқындалуына мүмкіндік туғызады. Бұл тұрғыдан, тіл білімі ұлттық-мәдени ерекшеліктердің айқындалуын іске асыратын аппарат ұсынып, мәдениеттанымдық компоненттердің ерекшеліктері туралы мәліметтерді категориялау үдерісі арқылы салыстыру қорытындысында және түрлі тілдерді іске асыруда пайдалана алады. Бір мезгілде берілген бір нысан түрлі географиялық салада прототиптік белгілердің бөлінуіне және айналадағы ақиқатты меншіктеу бойынша тұрмыстық тәжірибеде қызмет ете алады. Ғаламның тілдік бейнесінде көрсетілген категорияны қайта қалпына келтіру, лексикалық бірлікке сәйкес семантикалық құрылымды талдау арқылы мүмкіндікке ие бола алады.

Категорияның өрістік құрылымы ортасында прототипі бар, айналасындағы мүшелерімен қоршалған өріс сияқты берілуі мүмкін. Өріс аясында өзегінен әртүрлі қашықтықта оның мүшелері орналасады. Қайсыбір категория ортақ прототиптен семантикалық өзгерісіне байланысты жақын немесе алшақ орналасуы мүмкін. Категорияның орталықтандырылуы туралы Дж. Лакофф өз еңбегінде былай дейді: «Орталық, орталыққа жақындары және шеткі категорияның мүшелері бір-бірімен тізбек сияқты байланысады» [5; 16]. Осы берілгендерге сәйкес категориялау үдерісінде категория мүшелерін таңдау, олардың сатылы реттілігі, ұйымдастырылуы және концептуалдануы жүргізіледі. Категориялық тізбектерге байланысты ол әр мәдениетте өз ерекшеліктеріне қарай белгіленеді де, осыған сәйкес жалпы білім өзінің басымдығына байланысты арнайы білімге ауыстырылады. Және бұл үдеріс туралы Дж. Лакофф былай дейді: «Бұдан басқа категориялық тізбектерінен, ғаламның идеалды үлгілерінен мифтер, сенімдер, тағы басқа туындауы мүмкін» [5; 16]. Категориялаудың ұлттық ерекшеліктері прототиптердің бөлінуімен байланысты. Категорияларды қалыптастыру негізінде оның мазмұнын анықтайтын концепттер жатады. Мысалы, әрбір ұлт үшін бір зат немесе нәрсе атауы менталдылық ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі категориялармен сипатталады. Ұлттық мәдени қоғам тарапынан сол үдерісті танудың өзіне тән ерекшеліктері болады. Осы мәселе төңірегінде ой қозғаған Г.А. Золотова былай деп пайымдайды: «Нақтылық тілдік формаларда жанама түрдегі бейне ғана емес, сол тілде сөйлеушілердің ұлттық-тілдік ұжымының санасында ұйымдастырылады» [8; 25]. Бұл күрделі, бір мағыналы емес, дайын кестеге келмейтін ұлттық ерекшеліктің өзара сипаты және ойлау мен когницияның әмбебаптығы болмақ. Мысалы, орыс халқы үшін *үйден тысқары жер – улица*, қазақ тілінде – *дала*, ағылшын тілінде – *out* – тыс, сырт.

Ақиқат дүние құбылыстарының тілдік бірліктер арқылы белгіленуі кез келген тілде белгілі бірқалыпты (стандартты) жағдаяттардың болуы мен стандартты тілдік үлгілерді қолдану және олардың берілу жолдарымен байланысты болады. Сондықтан да неғұрлым осы тілдік үлгілер жүйесі кең болса, соғұрлым тілдік бірлік формалар жүйесі де мол болып құрылады. Сөзжасам түрлері мен үлгілердің молдығы ақиқат дүние элементтерінің тілдік белгіленуін түрлі деңгейдегі амал-тәсілдер мен үлгілер арқылы жүзеге асырып, кең әлеуетті зор номинативтік қызмет атқарады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. — М.: Наука, 1997. — 289 с.
- 2 Кубрякова Е.С. Краткий словарь лингвистических терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. — М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. — 245 с.
- 3 Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии: учеб. пос. / Н.Н. Болдырев. — 3-е изд. — Тамбов, 2000. — 109 с.
- 4 Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. — 1981. — Вып. X. — С. 350–368.

- 5 Лакофф Дж. Когнитивные аспекты языка / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. — 1988. — Вып. XXIII. — С. 12–51.
- 6 Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. — М.: АСТ, 2000. — 1376 с.
- 7 Berndt R.A. History of Children's Spatial Semantic Categories: Cognitive versus Linguistic Determinants / R.A. Berndt. — Cambridge University Press, 1996. — P. 145–176.
- 8 Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 368 с.

Н.У. Абдуллина, К.Ж. Айдарбек

Концептуализации и категоризации в качестве основы формирования когнитивных структур

В статье рассмотрены некоторые особенности процесса концептуализации и категоризации, а также связанные с ними понятия когнитивных единиц и когнитивных структур. Одним из основных процессов познавательной деятельности человека является концептуализация, заключающаяся в осмыслении всей поступающей в мозг человека информации и приводящая к образованию концептов, концептуальных структур в сознании человека. Процесс концептуализации сопровождается обязательной категоризацией всей поступающей информации, в результате чего формируются определенные когнитивные структуры. Авторами эти процессы изучены в качестве взаимосвязанных и взаимодополняющих, если их основным дифференциальным признаком является формирование мыслительных образований — так называемых когнитивных структур.

Ключевые слова: когнитивный процесс, процесс познавательной деятельности, концептуализация, категоризация, когнитивные структуры, ментальность, языковые категории, концепт, прототипная семантика, языковая картина мира, метафорические и метонимические модели, языковое пространство.

N.U. Abdullina, K.ZH. Aydarbek

Conceptualization and categorization as basis for the formation of cognitive structure

In the article some features of the conceptualization and categorization process, as well as the cognitive units associated with them are considered. Conceptualization is one of the main processes of human cognitive activity. It consists in the comprehension of all information entering the human brain and leads to the formation of concepts and conceptual structures in the human consciousness. The conceptualization process is accompanied by the mandatory categorization of all incoming information. As a result the determined cognitive structures are formed. In the article, these processes are considered as interrelated and complementary if their main differential feature is the formation of mental cognitive structures.

Keywords: cognitive process, process of cognitive activity, conceptualization, categorization, cognitive structures, mentality, language categories, prototype semantics, the concept, language picture of the world, metaphorical and metonymic models, language space.

References

- 1 Kubriakova, E.S. (1997). *Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniia* [Parts of speech from a cognitive point of view]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Kubriakova, E.S., Demiankov, V.Z., Pankrats, Yu.H., & Luzina, L.H. (1996). *Kratkii slovar lingvisticheskikh terminov* [Concise Dictionary of Linguistic Terms]. E.S. Kubriakova (Ed.). Moscow: Filologicheskii fakultet MHI imeni M.V. Lomonosova [in Russian].
- 3 Boldyrev, N.N. (2000). *Kognitivnaia semantika* [Cognitive semantics]. (3d ed.). Tambov [in Russian].
- 4 Lakoff, Dzh. (1981). Lingvisticheskie heshtalty [Linguistic gestalts]. *Novoe v zarybeznoi lingvistike – New in foreign linguistics*, issue 10, 350–368 [in Russian].
- 5 Lakoff, Dzh. (1988). Kognitivnye aspekty yazyka [Cognitive aspects of the language]. *Novoe v zarybeznoi lingvistike – New in foreign linguistics*, Issue 23, 12–51 [in Russian].
- 6 Shpenhler, O. (2000). *Zakat Yevropy* [Sunset Europe]. Moscow: AST [in Russian].
- 7 Berndt, R.A. (1996). *History of Children's Spatial Semantic Categories: Cognitive versus Linguistic Determinants*. Cambridge University Press.
- 8 Zolotova, H.A. (2001). *Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa* [Communicative aspects of Russian syntax]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].

ОТАНДЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

ACTUAL ISSUES OF DOMESTIC LITERARY CRITICISM

UDC 398.3=111

S. Yskakuly, Zh.K. Smagulov, K.S. Kalybekova

*Karaganda Technical State University, Kazakhstan
(E-mail: kalam09@mail.ru)*

Sh. Ualikhanov and theories of mythological school in russian literal study

The scientific heritage of Shokan Shyngysuly Ualikhanov was carefully studied and published in many scientific works and monographs. A monograph was written that assessed the personality of Shokan in national literary science as a folklorist, orientalist and literary critic. And he took his rightful place in the history of literature as a great scientist. However, if we consider these studies in the context of the problem, which is the object of our research, the words about the methods and theories of research used in scientific studies of the literary heritage of the great scientist are ignored and often generalized. For this reason, we proved that the great literary and cultural heritage of Shokan is not only in one aspect and that his contribution to the field of literary criticism is enormous.

Keywords: folklore, national heritage, comparative literature, people.

Sh. Ualikhanov was bright, but quickly faded star in the Oriental studies. His scientific legacy was thoroughly studied, many of his scientific works and monographs were published. Personality of Shokan in the science of national literal study as a specialist in folklore, oriental studies, literal studies and as critic was searched from the monography viewpoint. He was highly appreciated as a scientist and took a proper place in the history of literature. However, when studying the problem about Shokan, we found out that only few men gave an attention to his research methods and theories, which he used during scientific study of literal legacy. His scientific-research opinion was studied only superficially.

There were theories of mythology, adoption and anthropology, which were found in the beginning of the XIXth century in Germany by Brothers Grimm, then those theories spread in Russia and found historical and comparative method in science of Russian literal study. Those three theories were mentioned in scientific-research view of a great scientist Shokan Ualikhanov as well. Because his idea about approaching to Russian revolutionary democracy was predominate, his opinions about principles of mythological school were recognized wrong, according to Marks-Lenin methodology in the period of Soviet Union. There was a wrong conclusion that «Shokan in some of his articles switched from democracy opinion in folk poetry to mythological theory and like such scientists as Buslayev, Afanasyev supported the idea that folk poetry is ownerless» [1; 19]. However, mythological school, as other schools in the Russian literal study, was one of the original searches on the way of mastering literary heritage of the world literal study. He initiated to continue works which were limited only with biographical research on school of biographic, with methods of collecting-publishing and explanation of philological school and it was especially appreciated in his methods of research. The problem was that in the period of studying literal legacy, displaying of theories of mythology, adoption and anthropology, which were the newest searches of literary heritage, through Shokan's manner was worth being specially interpreted. Because, it indicates that na-

tional scientific-research opinion didn't stand apart from the newest searches of literary heritage in the world literal study of the XIXth century.

Thus, nowadays we can't look differently at such fact that Marks-Lenin methodology, having a conservative feature, disclaimed a key role of revolutionary-democracy opinion that praised party and class nature of literature. That opinion in its own part played a key role in mythological school of scientific researches. Theories, that arose the problem of collecting and publishing folklore, researching the history of its foundation, were the newest ways of scientific researches. Even in the period when Marks-Lenin methodology arose, the scientist, researching the history of Russian literary study, named that school as: «Exactly in the heart of mythological school there originated the newest ways of literal opinion in the XIXth century» [2; 123]. Thus, we must consider the fact that theories, peculiar to mythological school, took part in Shokan's works not because «he was retreating from scientific-research view to folk poetry», but because it was unavoidable event on the way to historical development of national scientific-research opinion [1; 19].

Like Russian scientists, Shokan also didn't deny the role of mythological cognition in the development of folklore. Speaking about folk traditions, beliefs, legends and true stories, he related them to mythological terms and expressed a scientific opinion about such types as ethnographic, ethnogenetic, zoogenetic, toponymic, cosmogonic and demonologic. «Any mythology appears from the imagination of the human being. People, who don't understand natural phenomenon, try to understand it through different myths. Later, when people mastered the nature and understood its phenomenon, those myths disappeared», considered Shokan [3; 165].

Shokan believed that displaying the reason of appearance of human being in mythological legends about an individual man or animals was the phenomenon of mythological interpretation. As an example, he mentioned mythological concept about ancestors, i.e. «ancestors' cult», which was the base for many ethnogenetic legends and true stories. For example, he draw attention to the fact that Kazakh people in «Legends of Kazakh people from Ulyzhuz», «Kazakh chronicles» bound their appearance with myths about «Alash», «Alasha», and Kyrgyz people in «Works about Kyrgyz» bound their appearance with «Khanshayim (Princess)», «Forty girls» (Kyrykkyz), «Kyrgyzbay». The concept that people appeared due to some divine power was peculiar to many nationalities in Middle Asia. One course of Shokan's opinion about mythological theory concerned the mythological and totem terms based on the appearance of the world on any leading powers. Also in that period, there were such zoo-genetic legends in mythological cognition, according to which people thought they appeared from animals as a result of any holy powers. For example, Old Turk people according to their zoo-genetic legends thought they appeared from wolves, and, that is why, they worshiped wolves. North-Siberian people thought they appeared from Mother-Walrus. Shokan in his work «Notes about Kyrgyz» underlined that one tribe of Kyrgyz thought that they appeared from a deer. He wrote down about that myth in his work. Also he wrote some legends about origination of Kyrgyz people from «Red dog». He didn't insist on the fact that those myths influenced on appearance of folklore, but he underlined its role on the development of a national opinion as a mythological legend. In comparison with the concepts of such Russian mythologists as F.I. Buslaev, O. Miller, Shokan had its own peculiarity in his opinion about mythological theory. He studied any mythological legend from the point of comparing them with historical facts. It can be seen from his attempts to compare myths about appearance of Kyrgyz people with historical notes of China chronicles or his attempts to compare legend about appearance of Istykkol with historical facts in Abilgazy chronicles [4; 100].

Shokan examined the cosmogonic and demonologic types of mythological theories from the ethnographic viewpoint. It is well seen in such his works as «Divinity», «Remains of shamanism at Kazakh people», «About Islam in Sakhara». The scientist, talking about relation between Shamanism and Islam, also outlined the influence of shamanism on myth formation. «Religion of Budda, due to its traditions and magnificent mythological legacy, had to push back simple spirit and traditions of shamanism. And, Kazakh people in comparison with Mongol, had a richer legacy, containing shaman traditions and sorcery (shaman demonology)», wrote Shokan in his works [5; 170]. Mythological concepts, originated from shamanism, and Muslim beliefs were closely mixed with each other. Shokan separately stopped on the fact of their place in folklore compositions. He underlined that people not only didn't lose mythological concepts, based on shamanism, but also brought them into correspondence with mythological concepts of Islam: «Only religious names, terms changed there and the basic concept about shamanism was the same. Ongon was named as a holy spirit, divinity of sky – Allah or God, spirit of Earth – shaitan, peri, genie, but it was still shamanism concept in minds of people» [5; 171].

According to scientist coming from ancientry, was a reflection of concepts of primitive people about world, universe, environment, there life practice and reflection of natural phenomenon. That opinion was very interesting and logically resulted from scientific-research standpoint. «If a person lives all his life under the influence of beautiful nature, he would have manifestations of shaman beliefs and worships to nature in general. From that standpoint shamanism can be considered as materialism. From another side, if we examine shaman belief about soul of the person after death, about soul, living forever, thus here shamanism was considered as spiritualism. It was good, well-engineered idea, that human was free from mythological standpoint and social laws as much as it was possible... Concepts about nature and human, life and death seemed obscure, fantastic events for conscious understanding. Human and nature! What can be more fantastic and magic than this? Wish to understand all fantastic things in the world, to clue secrets of life and death, secrets of nature was the reason to originate shamanism. Shamanism is love to environment, infinite love to nature, and respect to souls of dead people. Ingenuous minds of ancient people worshipped sun, moon, whole world and generalized all this as nature or environment», thus we can clearly see that author deeply understood the mythological theory.

Shokan interpreted such demonologic concepts as divinity, holy spirit, genie, peri, angel, devil, sorrel (evil spirit), spirit of forest, shaitan, such cosmogonic mythological concepts as the Pole Star (Temirkazyk), the Great bear (Zhetikarakshy), Pleiades (Yrker), Venus, Day star, the Milky way, Moon, Sun, Sky, Thunder, Rainbow – stars and natural events – from the scientific view. He learned those concepts in connection to such types of traditions and beliefs as funeral, inclination to deceased, handout, offering of sacrifice, fortune telling, sorcery treatment, pouring oil in the fire, go round oneself, cause damage, pray, fumigation, conjuration with water, flap, pray to star, witchcraft, bewitch, beguile, pray, sorcery, put the evil eye (tongue), to make an oath, amulet. Shokan's opinion fits the viewpoint of Russian mythologist F.I. Buslayev about mythological cognition. Saying about magic power of fingers, he applied to works of Snegirev and Buslayev and said that «ring finger (third finger) does not let to lie, according to Buslayev», however it had sorcery power of beguiling and conceiting in epic legends of Indi-German people. Considering mythological concepts of people from ethnographic standpoint Shokan also didn't overpass its influence on folklore. In his work «Divinity» author gave legend about girl as an example, which turned into cuckoo, in order to prove that different demonstrations of sanctity and peculiarities in myths about animals cause beliefs and convictions. Later G. Potanin also draw attention to the role of mythological concepts in folklore and said the following: «The basic concept about marmot – conceited batyr, mergen who was incurred sentence for his boastfulness. Thus, hedgehog in Kazakh folklore is a wise man, mole – youth, which was betrayed by his sister, wild cat – girl, who sined with the relative». [6; 767]. It corresponds to the idea that before people transferred their everyday life on nature in order to understand secrets of surrounding world, gave human features to animals. Such was the appearance of the mythological concept.

The same conclusion is shown in his work «Remains of shamanism at Kazakh people», where Shokan made remark about spoiled bone of ram, and it became a legend thereafter. Standpoint of Sh. Ualikhanov about mythological theory was considered from the opinion of ethnography. They were not clearly seen when analyzing folklore works.

In the purpose of familiarizing his opinion he didn't go beyond writing such origins as «Legend about friendship between alive and dead», which was full of mythological concepts. It will be right to say that theory took a great part in the scientific research works of Shokan, and it was historical regularity. Because, the fact that «The theory of Brothers Grimm for that time was an outstanding stage in the development of philological science and its influence went beyond Germany, having affected works of the largest scientists-philologists of other European countries» took place in the world scientific-research opinion with the help of such person as Shokan, made many things clear [7; 24]. Because Shokan published many of his works in Russian and many of his works weren't widely used in scientific world, Kazakh readers didn't react on his opinions about mythological theory at first. They couldn't immediately deviate from philological school, which basically oriented on collecting and publishing and printing books of literal legacy. However, it would be wrong to think that only Shokan had scientific-research opinions about mythological theory. In spite Abai didn't write scientific work about folklore study, he had ideas about mythological theory in his work «Some words about origination of Kazakh people». Opinions of ethnogenetic myths about origination of Kazakh, Kyrgyz people and connection with mythological theory were continued in articles of some other enlighteners of Kazakh people. In such works as «Good legacy from the past» of A. Bokeikhanov, «Our Kazakh people...» of M.Zh. Kopeyev, «About worship of Kazakh people to everything», «Legends about some Kazakh tribes» of unknown authors, it can be clearly seen that mythological concepts took their own place in the

peoples art. Indeed, in spite that works were not as deep as works of Shokan, however they must be considered as first steps in scientific-research study of literal legacy and affected problems of mythological school.

Comparing with above-mentioned theory of mythological school, the adoption theory can be clearly seen in scientific works of Shokan during literal analysis. In the middle of the XIXth century, other scientists criticized scantiness of searches on the way of mastering literary heritage of mythological school. On that base A.N. Pynin, A.N. Afanasyev, N.A. Lvov and others originated the theory of adoption as the newest means of learning folklore from the scientific point of view. A.N. Balandin wrote the following: «Mythologists raised the question about origination of folklore; supporters of adoption theory raised its historical destiny. In essence, one course was supplemented with other...» [7; 42].

Shokan during his short lifetime made first steps in the scientific research of literary heritage of that theory. His well known of world literal history and fundamental understanding of many secrets of native and neighbor nations' literary heritage let him to analyze demands of adoption theory, underline its peculiarities and similarities.

The adoption theory of that school begun to develop in full extent only after 1874, when the founder of mythological theory in Russian literal study F.I. Buslayev published his work «Wandering tales and stories» in the 5th edition of «Russian bulletin». Due to short life of the scientist, he had not so many works about adopting folklore themes from one nation by another, however, they all worse to be considered separately. Even in his short life he managed to give the principles for using that theory in studying Kazakh folklore.

Shokan was against negative missionary attitude toward literary art of Kazakh people. In order to adopt the theme, subject from another nation, the adopting nation must be on the same level with adopted one. Thus, he proved that the development of literary heritage of Kazakh people was not poorer than the same of other nations. «The most important is that the development forms of our society are not on the false level and equal with highly developed cultures», — he wrote. Thus, he concluded that «There is growing up literature, it does not yield from artistic point to our people. That literature is closer to Indi-German poetry than to poetry of East nations» [5; 50]. The most amazing thing is that Shokan's opinion was said before opinion of T. Beinfeir, supporter of adoption theory in European literal study. Beinfeir showed the following view in his work «Panchatantra»: «Mutual similarity of models and subjects in art of many nations was caused not by their similarity, but by adoption of compositions due to historical-cultural bound between those nations. Native land of all adopted tales, stories and poetry is India». Probably, Shokan was familiar with work of T. Benfeir. «Panchatantra» was published in 1859 and work of author «Notes about court reforms», from which we got a quote, was published in 1864. So it is clear that above-mentioned conclusion was found on early ideas about «theory of adoption». F.I. Buslayev, in his work «Comparative research of national everyday life and poetry», published in 1873, saying about equal participation of European and Asian nations in the process of developing world literature tried to prove from the scientific point the following: «It equalized all nationalities in its advantages not paying attention to the race they depend or the level of civilization they stood: the highest level as Jews, Egypt people, or the lowest level as Finns, Lithuanian, Tatars or wild tribes of Old and New World» [8; 651].

Adoption theory of mythological school, historical and comparative method caused by that theory and proved by opinions was also widely made during survey of Kazakh and Kyrgyz folklore. Those opinions were later used in «Zhungar studies». «Collecting many Kazakh-Kyrgyz stories, myths, epic poems and tales, I was very surprised by their similarity with compositions of European nations, especially with Slavyan nation. In collection of Mr. A. Afanasyev I found only 6 stories, which differed from Kazakh stories. At first, as Abel Remyuza, I thought it was a result of influence and adoption, which took place when Indi-German descendants lived together with Tatar descendants on the Middle Asia territory. Now I believe that the key of this secret is in relations between Ulyzhuz and Kyrgyz people. Thus I hoped to collect rich material for my collection, but it isn't fated to come true», — wrote Shokan [5; 83]. Hence we can see that Shokan was very interested in similarities, nature, reasons and historical principles of adoption theory in literature of every nation.

He proved that similarities in literary heritage was reached by means of literal interchange with neighboring nations: «Listening stories and poetry, especially of Buryat people, I understood that Indi-German motives in Kazakh and Nogai folk were interchanged during relation with Slavyan nations and Russia». Shokan, like the scientist A.N. Afanasyev, didn't stay long on that point of view. However, he also was against conclusion that literal art of one nation established and developed only due to adoption from another nation. «Further, — wrote Sh. Ualikhanov, — we must underline that poetic legends were simply adopted by one nation from another due to their neighbourhood and language similarity. So, we must thoroughly distin-

guish them... There are a lot of legends and stories, songs and poems, which widely spread in Asia» [5; 84]. Scientist said that similarity can be met not only at neighboring nations, which live near each other, but there also can be found similarity in traditions, culture and literature of nations, which situated far from each other and having no cultural-literal bound. As an example, he gave legends and stories, heroic myths of Greek people, which were also widely met in Kazakh folklore. He said that his reason was in similarity of life conditions, world view and aesthetic knowledge of nations. Here Shokan's point of view is close to opinion of F.I. Buslayev in above-mentioned work: «The general to all mankind logic and psychology laws, the general phenomena in family and practical life, at last, the general ways in cultural development, naturally, had to be reflected in a life and had identical ways to understand the phenomena of life and equally to express them in the myth, the fairy tale, the legend, a parable or a proverb» [9; 36].

Later, next representatives of mythological school became the supporters of F. Buslayev's opinion and such revolutionary-democrats as Chernischevskiy, Dobrolyubov strongly criticized general position of school. As a result, there was separate folklore that proved origination of mythological, story and other subjects from living conditions, traditions, habits and manners, general in the development of human society, i.e. appeared anthropologic theory, which also entered scientific-research standpoint. Fundamental support of Shokan's opinion about adoption theory was based on that anthropologic theory. Of, course, it is clear, that scientist's enlightening-democratic view also played a great role in it. Saying about similarity of subjects met in folklore of different nations, it is very important to underline the necessity of recognition of the individual literary heritage as national, due to the place of every nation, the necessity of discovering the original similarities and peculiarities by comparing. For example, he especially underlined the fact that events in the history of nations, level of development of societies were on the same level, that nations lived a nomad way of life and it was the reason why their literal legacy had the same themes, objects, characters and even such art as improvisation of poets. «Poetry of two such nations was similar, because their poetry praised a steppe life, and both nations took objects from surrounding nature. Both nations praised nomad way of life, described beautiful nature, relations and disputes between tribes», — saying that, author researched Arabian and Kazakh poetry by comparing two cultures. He reminded incorrectness of having similar opinion on literature of nomad and settled nations, asked to keep in mind the ability of nomad people to be quick and talented in poetry, and thus, to be able to improvise and extemporize songs at once.

That remark of Shokan was later mentioned in the critical note and article of A. Bokeikhanov «Women in zhyr «Kobylandy batyr», where he searched history of Kazakh folklore and its theoretical problems [10; 80]. Also such opinions, peculiar to mythological theory, can be clearly seen in works of Sh. Kudaiberdiyev, which wrote the fundamental work about chronicles of Kazakh [11; 80].

Generally, in spite he didn't write separate research work on those three theories of mythological school, he found the idea that bases of traditions and culture of every nation layed in historical life truth of that nation. That conclusion corresponded to his first steps on searching literal legacy by means of historical-comparative principle of theory of anthropology. «Thus, saying that Shokan supported «theory of adoption», we don't mean that he was fully under the influence of that concept in his research works» [12; 55].

It shows that national scientific studies in the XIXth century were able to learn literature from the scientific point of view and to use the newest and original ways of the world and Russian science of literal study in their first attempts to search. And it is also clear that historical method in Shokan's historical and cultural school and his opinion concerning peoples' character is worth being specially searched.

References

- 1 Баишев С.Б. История казахской литературы / С.Б. Баишев. — Алма-Ата: Гылым, 1960. — 360 с.
- 2 Николаев П.А. История русского литературоведения / П.А. Николаев. — М.: Наука, 1980. — 349 с.
- 3 Лифшиц М.А. К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве / М.А. Лифшиц. — М.: Наука, 1983. — 631 с.
- 4 Әбілғазы. Түрік шежіресі / Әбілғазы. — Алматы: Ана тілі, 1999. — 210 б.
- 5 Валиханов Ч.Ч. Избранное / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Гылым, 1985. — 528 с.
- 6 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии / Г.Н. Потанин. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1883. — 1025 с.
- 7 Академические школы русского литературоведения. — М.: Современник, 1976. — 516 с.
- 8 Русский вестн. — 1873. — № 10.

9 Буслаев Ф.И. Перехожие повести и рассказы / Ф.И. Буслаев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/skazki/critics/91-1886.html?cmd=1&dscr=1>

10 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі / Ш. Құдайбердіұлы. — Алматы: Қазақстан, 1991. — 80 б.

11 Бокейханов А.Н. Избранное / А.Н. Бокейханов. — Алма-Ата: Казахстан, 1995. — 478 с.

12 Смагулов Ж.К. Қазақ әдебиеттану тарихы / Ж.К. Смагулов. — Алматы, 1999.

С. Ысқақұлы, Ж.Қ. Смағұлов, К.С. Калыбекова

Шоқан Уәлиханов және орыс әдебиеттануындағы мифологиялық мектептің теориялары

Шығыстану ғылымында «құйрықты жұлдыздай жарқ етіп ағып өткен» Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми мұрасы жан-жақты зерттеліп, көптеген ғылыми еңбектер мен монографиялар жарияланды. Ұлттық әдебиеттану ғылымында Шоканның фольклорист, ориенталист, әдебиетші, сыншы ретіндегі тұлғасы монографиялық тұрғыда қарастырылып, ғалымдық тұлғасына баға берілді, әдебиет тарихындағы алатын орны айқындалды. Бірақ шоқантану іліміндегі осы еңбектерге біз зерттеу нысаны етіп алып отырған проблема тұрғысынан қарасақ, ұлы ғалымның ғылыми-зерттеушілік ой-пікіріндегі әдеби мұраны ғылыми тексеруде қолданған зерттеу әдістері мен теориялары туралы нақты сөз ету назардан тыс қалып, көбіне жалпылама ғана айтылғаны байқалады. Сол себепті біз Шоканның бай әдеби-мәдени мұрасын тек бір тұрғыдан ғана емес, бірнеше бағыттан қарастырып, оның нақты әдебиеттану саласына қосқан үлесі орасан екендігін ғылыми тұрғыда дәлелдеп шықтық.

Кілт сөздер: фольклор, ұлттық мұра, салыстырмалы әдебиет, адамдар.

С. Ысқақұлы, Ж.К. Смагулов, К.С. Калыбекова

Шоқан Уәлиханов и теории мифологической школы в русском литературоведении

Научное наследие Шокана Чингисовича Уәлиханова было тщательно изучено и опубликовано во многих научных работах и монографиях. Была написана монография, давшая оценку личности Шокана в национальной литературной науке как фольклориста, востоковеда, литературоведа и критика. Он занял свое достойное место в истории литературы как великий ученый. Однако если рассмотреть эти исследования в контексте проблемы, которая является объектом нашего исследования, конкретное слово о методах и теориях исследования, используемых в научных исследованиях литературного наследия великого ученого, игнорируется и часто обобщается. По этой причине с научной точки зрения, нами доказано, что великое литературное и культурное наследие Шокана находится не только в одном аспекте и что его вклад в область литературоведения был огромен.

Ключевые слова: фольклор, национальное наследие, сравнительная литература, люди.

References

- 1 Baishev, S.B. (1960). *Istoriia kazahskoi literatury [History of Kazakh literature]*. Almaty: Nauka [in Russian].
- 2 Nikolaev, P.A. (1980). *Istoriia russkoho literaturovedeniia [History of Russian literary study]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Lifshic, M.A. (1983). *K. Marks i F. Enhels ob iskusstve [K. Marks and F. Engels about art]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Abilhazy (1999). *Turik shezhiresi [Chronicles of Turks]*. Almaty: Hylm [in Kazakh].
- 5 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). *Izbrannoe [Selected]*. Almaty [in Russian].
- 6 Potanin, G.N. (1883). *Ocherki Severo-Zapadnoi Monholii [Essays of North-West Mongolia]*. Saint-Petersburg: Izdatelstvo Kirshbauma [in Russian].
- 7 *Akademicheskie shkoly russkoho literaturovedeniia [Academic schools in Russian literal study]* (1976). Moscow: Sovremennik [in Russian].
- 8 *Russkii vestnik [Russian bulletin]*. Moscow [in Russian].
- 9 Buslaev, F.I. (1874). *Perekhozhie povesti i rasskazy [Wandering legends and stories]*. *web.ru*. Retrived from: <http://feb-web.ru/feb/skazki/critics/91-1886.html?cmd=1&dscr=1> [in Russian].

- 10 Kydaiberdiyly, Sh. (1991). *Turik, kyrhыз – kazak kham khandar shezhiresi* [*Chronicles of Turkish, Kyrgyz-Kazakh khans*]. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 11 Bokeikhanov, A.N. (1995). *Izbrannoe* [*Selected*]. Almaty: Kazakhstanskoe knizhnoe izdatelstvo [in Kazakh].
- 12 Smahulov, Zh.K. (1999). *Kazakh adebiettany tarikhy* [*History of science of Kazakh literal study*]. Almaty [in Kazakh].

Д.В. Дьяков

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: diakovd@mail.ru)

Вопросы теории фольклорного цикла

Статья посвящена теоретическому осмыслению циклизации в фольклоре. Опираясь на существующие в современной фольклористике изыскания, дано авторское видение процессов формирования фольклорного цикла. Автором выделены этапы формирования фольклорного произведения: «Версионный этап», «Этап вариативного отпочкования», «Этап межверсионной консолидации версий». Отдельно проанализированы роль темы и идеи в развитии цикла. Введено понятие сверхтемы. В результате выявлены четыре циклообразующие фактора, связанных с объективным тяготением сюжетов, временем и средой их бытования, жанровой принадлежностью, идейной общностью. На основании этого автором предложено рабочее определение фольклорного цикла, который представляет собой совокупность произведений, возникших в разное время и в разной среде (либо в разное время, но в одной среде, либо в одно время, но в разной среде), составивших, однако, целое и законченное жанровое образование на основе его идейного замысла и художественной традиции.

Ключевые слова: фольклор, цикл, циклизация, циклообразующие факторы, традиция.

Понятие «цикл» не является новым для филологической науки. Введенное в научный обиход в середине XX века, оно обозначало жанровое образование, окончательно сформировавшееся к этому времени. Появление цикла в литературе ознаменовало качественно новую форму авторского мышления, что вызвало огромный интерес у литературоведов, достаточно полно изучивших данную проблему за последнее время. Фольклористика, к сожалению, заметно отстала в этом отношении, поскольку до сих пор основательно не осмыслила данное явление. Причиной этому являлся ряд обстоятельств, одно из которых — упрощенное понимание цикла как простого объединения произведений по ряду признаков. С этой точки зрения традиционно в фольклоре с циклом связывают бытование таких жанров, как обрядовая поэзия, эпос, народная лирика. Очевидно, что упрощение такого сложного явления, как цикл, не только не позволяет раскрыть его универсальный характер, но и определить саму природу, законы образования и жанровую специфику в целом.

Такое положение вещей требует от исследователя четкого жанрового определения и поиска путей его изучения. Для нас важен тот путь, который приведет к пониманию процессов циклообразования. Трудность изучения цикла состоит не в том, чтобы понять, что он предполагает сходство свойств у группы произведений, а в том, чтобы уяснить, по каким признакам объединены эти произведения, т.е. каковы циклообразующие факторы.

В этой связи отметим, что в науке о фольклоре в своё время предпринимались отдельные попытки определения фольклорного цикла и осмысления процесса циклизации фольклорных произведений. Наиболее значимой в этом плане до сих пор остаётся работа В.Я. Проппа, посвященная проблемам происхождения, генезиса и поэтики русского эпоса [1]. В ней автор, обобщая различные подходы к решению данной проблемы, попытался представить существующие в современной фольклористике точки зрения о жанровой природе цикла. По мнению учёного, они могут быть сведены к следующему, цикл:

- «1. ... объединение разрозненных произведений в одно целое.
2. ... произведения, объединенные одним главным героем.
3. ... объединенные сюжеты вокруг отдельных персонажей или мест действия.
4. ... произведения, составляющие нечто целое и законченное, объединенные общей идеей, хотя не всегда связанные между собой» [1; 63].

Нетрудно заметить, что приведённые определения цикла страдают однобокостью и чрезмерной простотой: ни одно из них не характеризует цикл достаточно полно и не обнаруживает всю сложность этого явления. Даже, объединив обнаруженные нами признаки, мы не получим объективного представления о цикле. Для того, чтобы добиться этого, необходимо рассмотреть цикл в контексте жанрообразования и осознать, что его формирование регулируется устойчивостью и движением фольклорного жанра. Поэтому возьмем за основу бесспорный факт: цикл — это определенная система, основным элементом которой является фольклорное произведение.

Любое произведение, в том числе и фольклорное, живет по определенным законам. В связи с этим выделим несколько этапов формирования произведения:

I. Версионный этап. Традиционно под версией понимается совокупность однородных вариантов фольклорного произведения, появившихся вследствие изменения среды и времени бытования, либо чего-то одного.

II. Этап вариативного отпочкования. Суть его заключается в том, что вариант, претерпевший существенные изменения формально-содержательной организации (смена замысла, композиции, сюжетного акцента), отпочковывается от предыдущей версии, чтобы положить начало новой.

III. Этап межверсионной консолидации, заключающийся в объединении версий на основе общей идеи и жанровой традиции.

Итак, фольклорное произведение — это совокупность версий, характеризующихся разновременным и разнолокальным происхождением и объединенных жанровой структурой, идеей и художественной традицией.

В цикле таких произведений несколько. Выясним, что способствует их объединению и каков механизм циклообразования. Начнем с того, что находится на поверхности произведения, — с его темы. Допустим, что она является основой фольклорного цикла. Тогда в отличие от литературного, фольклорный цикл может быть классифицирован только как тематический. По словам Б.Егорова, таким циклам свойственно движение темы, идеи, времени, а также то, что «в цикловое время вторгается ещё одна хронология: хронология создания — автор может писать отдельные части последовательно, кумулятивно, нанизывая каждый новый элемент на готовую цепь предыдущих, а может в какой-то момент составлять цикл из разнородных произведений разных времен. В последнем случае может появиться ещё одна хронологическая динамика — эволюция мировоззрения художника [2; 93]. Хотя учёный пишет о литературном тематическом цикле, сказанное можно спроецировать и на фольклорный цикл, который создаётся последовательно (но хронологически длительно) путем «нанизывания каждого нового элемента на готовую цепь предыдущих», т.е. путем цикличности, повторяемости художественных традиций. Данная мысль исследователя на два взаимосвязанных момента фольклорного циклообразования: фактор времени и среды — его причины и процесса «вариативного отпочкования» — его следствия. На уровне цикла «вариативное отпочкование», сохраняя свою функцию (создание версии), превращается в связующее звено между версией одного произведения и возникшей на его базе версией нового. В данном случае «вариативное отпочкование» вызвано не простой сменой «локального» замысла версии (что характерно для уровня произведения), а зарождением новой идеи будущего произведения. В силу этого последуют перемены в сюжетно-композиционной основе, системе образов, стилистической характерности. Однако такой процесс не может быть односторонним: традиция (в том числе и жанровая) потребует сохранения черт исходной версии. К последним можно отнести тему, породившую изначальный сюжет (а значит, влиявшую на сюжет отпочковавшегося варианта), группу мотивов, которые «в пределах изучаемого жанра всегда встречаются в целостном виде» [3; 263], общие места в текстовом пространстве, речевые стереотипы, традиционные образы и, обязательно, жанровую цель.

Итак, новая версия послужит началом другого произведения. Далее повторится уже описанный трехэтапный процесс формирования. Он будет активизироваться до тех пор, пока не произойдет очередного отпочкования на уровне цикла. Возможно, последующие версии, совершенствуясь, слабо сохраняют указанные признаки «переходного периода», что затруднит в ходе исследования поиск исходного произведения. Такая ситуация типична для фольклора. Иногда бывает недостаточно фактов, обнаруженных в ткани произведения, чтобы доказать генетическое родство. Без такой уверенности невозможна циклизация. Для убедительного циклообразования необходим объективный объединяющий фактор. Обычно в поисках такового прибегают к термину «идея», не уточняя при этом его специфику по отношению к идее циклических произведений. Вероятно, такой путь возможен, однако он субъективен и неконкретен. Другое дело — тема как циклообразующий фактор.

С целью придать выбранному нами фактору масштабность назовем его сверхтемой. Предположим, что фольклорный тематический цикл представляет собой совокупность вариантов на одну тему. Поэтому каждое произведение как бы предлагает собственное видение заданной темы, индивидуальный путь её раскрытия. Как правило, тема материализуется на всех уровнях произведения: в сюжете, композиции, замысле, идее произведения. Для ясности представим тему произведения определенной задачей, а его идею — одним из способов её разрешения. Соответственно сверхтеме цикла будем считать общей задачей, а идеи произведений цикла — различными способами её решения. Допустим,

сверхтемой сказочного цикла об Иване-дураке является тема младшего брата. Поскольку эта тема долгое время была актуальной, разные поколения раскрывали её по-разному. Произведения матриархального периода идеализировали младшего брата, так как он считался хранителем матриархального рода и домашнего очага. В эпоху патриархата всё изменилось: всё, что считалось нормой в матриархате, становится отклонением от неё и превращается в анахронизм.

Обобщим сказанное. Как выяснилось, сверхтема устойчива во времени, она быть актуальной у нескольких поколений. Признаком циклической темы можно считать длительную актуальность. Поэтому, в отличие от идеи, которая ограничена пространственно-временным измерением, сверхтема неизменна. Она, по словам В.Я. Проппа, признаком времени не обладает [4; 146]. Однако сверхтема не вечна: если общественный интерес к ней упал, циклообразование замедлится либо завершится вообще. Итак, мы выяснили, что идея на уровне цикла, подобно замыслу на уровне произведения, реализует, интерпретирует сверхтему. Этот факт обнаруживает последовательную трёхступенчатую цепь на содержательном уровне цикла: замысел версии — идея произведения — сверхтема цикла.

Перейдем к жанровой природе цикла и свяжем её со сверхтемой. Жанровая природа цикла появляется в едином типе внутренней структурно-поэтической организации, продиктованной следующими особенностями традиции: «Повторяемость жизненных тем (тематическая близость), сходством углов зрения на воспроизведение реальности (идейной близостью) и сходством приёмов и средств (формально-стилистической близостью)» [3; 106]. Сформированный цикл фиксирует процесс жанрообразования. Однако любая жанровая форма, как известно, должна иметь относительную свободу от конкретного содержания. В контексте этого возникает два вопроса: насколько такая «свобода» присуща фольклорному циклу и есть ли смысл в фольклорном циклообразовании?

Конечно, в отличие от литературного, фольклорный цикл в силу своего самопроизвольного происхождения не может быть формой самовыражения, осознания действительности конкретной личностью, которая, согласно преследуемой цели, задает все цикловые параметры (сюжет, структуру, идею, тему). Это позволяет говорить о таком цикле, как индивидуальном и осознанном. В фольклоре же цикл формируется традицией, поэтому его механизм универсален, он, как и жанр в целом, лишен примет авторской индивидуальности. В то же время его можно считать формой самовыражения жанра и формой осознания действительности разными поколениями. Следовательно, фольклорный цикл типологичен.

Таким образом, признаки фольклорного цикла позволяют выделить следующие циклообразующие факторы:

Фактор объективного тяготения: фольклорный цикл — совокупность произведений по ряду признаков (тематика, мотивы, жанровая структура, стилистическая основа).

Фактор времени и среды бытования: фольклорный цикл полилокален и политемпорален по своему происхождению.

Фактор жанровой определённости: фольклорный цикл жанрово монолитен.

Фактор идейной консолидации: фольклорный цикл обладает единством сверхтемы (идея 1+ идея 2+ идея N).

Фактор традиционности: фольклорный цикл подчинён художественной традиции, которая заключается в обновлении содержания произведений цикла и жёстком соблюдении жанровых законов.

Из сказанного можно заключить, что фольклорный цикл — это совокупность произведений, возникших в разное время и в разной среде (либо в разное время, но в одной среде, либо в одно время, но в разной среде), составивших, однако, целое и законченное жанровое образование на основе его идейного замысла и художественной традиции.

Рассмотрим на конкретных примерах механизм формирования единого поэтического поля в сказочном цикле.

В фольклористике понятие «традиция» не получило однозначного толкования, так как само явление носит сложный характер. Для нас важна та сторона фольклорной традиции, которая позволила бы проследить функционирование семантического языка в тематически близких, одножанровых «текстах», составляющих фольклорный цикл. Проследим это на примере народных сказок. С этой целью необходимо, на наш взгляд, выявить семантическую грамматику фольклора и её важнейшие категории. В решении данной задачи нами частично использован опыт П.П. Червинского в исследовании семантического языка фольклора [5].

Материалом нашего исследования являются четыре слова-символа, характерные для всех сюжетов сказочного цикла о «гонимых детях»: *лес, дерево, колодец, дом*. Однако рамки статьи не позво-

ляют рассмотреть каждый символ в отдельности, поэтому ограничимся анализом последнего из перечисленных.

По классификации Арне-Андреева, выбранный нами цикл состоит из шести сюжетов: о мачехе и падчерице (тип 480A, B, C), Золушке (тип 510A), свином чехле (тип 510B), чудесной корове (тип 511A), Безручке (тип 706), волшебном зеркале (тип 709).

Данный цикл можно условно разделить на две группы: 1) сюжеты, в которых главная героиня (падчерица, сестра, дочь) изгоняется из дома в лес, но, пройдя через испытания и лишения, возвращается «отмеченная благополучием», т.е. вознагражденная — тип 480A, B, C, тип 510 B, тип 706, тип 709; 2) сюжеты, в которых главная героиня (падчерица) не изгоняется, но эксплуатируется мачехой. В финале, как правило, героиня благополучно выходит замуж — тип 510A, тип 511.

Говоря о фольклорном тексте, необходимо отметить, что современная текстология признаёт за «устным текстом» статус «текста» и определяет его как совокупность вариантов словесного воплощения того или иного фольклорного произведения. Это даёт право считать «фольклорный текст» потенциальным носителем конкретных традиций и выразителем специфики раннего мышления. В указанном смысле «текст» отображает, во-первых, способ осознания ранним мышлением объективной реальности и, во-вторых, стремление воздействовать на окружающий мир. Отсюда следует, что сознание и «текст», порожденный им, являются выражением определённой традиции.

Исходя из сказанного, охарактеризуем традицию с точки зрения семантического языка «фольклорных текстов»: традиция — это ранняя система знаний коллектива (как создателя фольклора) о взаимосвязях и взаимодействиях предметов или явлений в окружающем мире. Понятно, что подобная архаическая традиция была не столько понятийной и объясняющей, сколько предписывающей и стремящейся воздействовать. Как известно, волшебная сказка изначально возникла из обряда, исчезнувшего в обществе как явление быта. Материализуясь в словесной ткани «текста», обряд не сопровождался никаким внутритекстовым «комментарием», так как общество, знавшее его смысл, хорошо понимало и его предназначение. В то же время с переходом обряда в фольклор начинается формирование его семантического языка, т.е. традиционных смыслов, грамматических значений и их вербализованных форм. Поэтому прежде чем определить традиционно-фольклорный смысл слова в «тексте», необходимо выяснить место и роль вербализованного предмета (явления) в обряде.

В большинстве волшебных сказок встречается слово-символ «дом». Это объясняется, прежде всего, связью с обрядом инициации, согласно которому «юноша вводился в родовое объединение, становился полноправным членом его и обретал право вступления в брак» [6; 56]. Дом (шалаш, сооружение в виде дома, хатка) был тем замкнутым пространством, в пределах которого юноша подвергался иницированию (т.е. испытанию). Как правило, вход в такой дом имел форму пасти невероятного чудовища, символизирующего собой пожирателя испытуемого. Однако это не единственная функция дома в обряде. После иницирования посвященный отрок должен был жить в лесном доме (по В.Я. Проппу, — в «мужском доме») до вступления в брак. В исследуемом цикле о «гонимых детях» это подтверждается наличием двух типов дома: избушка Быбы-Яги, старика, Головы и терем братьев-богатырей, братьев-охотников.

Между словом и смыслом в фольклоре нет прямых соответствий. Часто смысл передаётся словом, но существует в традиции. В этом случае он может обнаруживать себя только в контекстах фольклорных произведений. Однако понятие «фольклорный контекст» требует некоторого уточнения: в данном случае — это не простая комбинация смыслов в сочетании с темой и идеей произведения, а лежащая в основе такой комбинации структура обряда, система обрядовых действий, изначально заложенных в словесной ткани любого жанрового «текста».

Учитывая оговоренную специфику фольклорного контекста, выделим его разновидности: обрядовый и функциональный. Первый, как имеющий связь с обрядом, положил начало художественной символизации образов. Предмет (явление), наделенный ранним сознанием, обрядовым смыслом (например, магическим), вербализовался в художественном слове и превратился в символ устно-поэтического искусства. Необходимо осознать, что символ не должен пониматься как моносемантическое явление. Подобное представление о символах не позволяет рассматривать их с позиций семантического языка и приводит к ошибочным выводам о стереотипизации символов, что делает их абстрагированными от какого-либо «текста».

Однако наличие традиционно-обрядового смысла не означает, что слово-символ будет носить только ритуальный характер. Это связано с тем, что любой обрядовый символ — прежде всего образ в системе художественного произведения. Роль образа-символа в последнем определяется функцио-

нальным контекстом, который обнаруживает всю совокупность грамматических значений и форм с точки зрения их функций в структурной организации произведения.

В этой части статьи мы проанализируем слово-символ *дом* в обрядовом и функциональном контекстах и определим его традиционно-обрядовый смысл, грамматические значения и формы.

Традиционно-обрядовый смысл: 1) место проведения обряда; 2) место пребывания героини в лесном «мужском» доме.

Обрядовые грамматические значения, т.е. обрядовый контекст	Текстовые функции, т.е. функциональный контекст	Вербализованные грамматические формы
1	2	3
Место обитания потусторонней силы	Место испытания героини; место встречи с представителями потустороннего мира — тип 480В, иногда — тип 480А. Иллюстрация: Героиня (падчерица), изгнанная в лес, попадает в дом испытателя. Чаще всего таковым является Баба-Яга, Голова, Старик. Испытания, как правило, носят бытовой характер: приготовление пищи, уборка жилища, шитьё одежды. Комментарий: Пребывая в лесном доме, героиня, согласно сказочному замыслу, подвергается временной смерти. Эпизод испытания героини в доме является кульминационным и существенно влияет на ход сказочного действия	Дом в лесу, избушка на курьих ножках, изба, хатка
Носитель силы чужого рода	Место временного пребывания героини (временное убежище, приют) — тип 709. Иллюстрация: Героиня (падчерица), оказавшись в лесу, обнаруживает большой, красивый дом. Не дожидаясь хозяев (братья-охотники, братья-разбойники), девушка выполняет работу по дому, что в морфологическом смысле можно приравнять к бытовому испытанию (тип 480 А, В). Возвратившиеся хозяева просят гостью остаться у них	Дом в лесу, дворец, терем, большой дом, красивый дом
Место временной смерти	Место временной физической смерти героини — тип 480 В, тип 709. Иллюстрация: «Ложная» героиня (сводная сестра истинной героини), попадая в лесной дом не выдерживает испытания и подвергается физической смерти (тип 480 В). Прожив некоторое время в доме сводных братьев, героиня умирает от посланного мачехой заколдованного подарка, обычно — кольцо, яблоко, волосок (тип 709)	Дом в лесу, избушка на курьих ножках, изба, хатка, дворец, терем, большой дом, красивый дом
Носитель защитной силы	Место жительства героини. Место чудесных трансформаций героини. Место встречи с покойной матерью — тип 510 А, тип 511. Иллюстрация: В трудные моменты жизни Золушки её навещает покойная мать, либо посланные ею голуби. Как правило, потусторонние гости помогают выполнить тяжёлую домашнюю работу, а также, превратив замарашку в принцессу, отправляют на королевский бал (тип 510 А). Чудесная яблоня (рябина), возле которой героиня встречает суженого, растёт у дома субъекта (тип 511). Комментарий: Данное обрядовое грамматическое значение характерно для второй группы цикла. Дом, в котором живет «негонимая падчерица», назо-	Дом субъекта (невербализованная форма)

1	2	3
	вём, используя термин П.П. Червинского, домом субъекта. Как правило, данная форма не вербализуется в «тексте», а обнаруживается из сюжета	

Традиционные смыслы очень подвижны и изменчивы. Доказательством тому служит наличие различных грамматических форм и значений, закреплённых в «текстах» цикла. Поиск смыслов, на наш взгляд, требует учёта раннего мировоззрения, поскольку любой ритуальный предмет расценивается как космогонический компонент сложной мировой модели. Выполняя положительную роль, он является своеобразным ориентиром для раннего человеческого сознания в пространстве Вселенной. Поэтому изучение семантического языка фольклора и выявление традиционных смыслов в его пределах будут возможными лишь при наличии таких грамматических категорий, которые зафиксировали особенности психофизических ориентаций человека в мире.

В фольклористике можно выделить несколько таких категорий [5; 24], например, категория отношений (пространство, лицо, предмет); категория объективной данности (видимое – невидимое); категория оформленности границы сторон (внешнее – внутреннее, потустороннее – посюстороннее, нейтральное – пограничное); категория освоения (чуждое-родное-неопределённое); категория свойства (носитель защитной силы — носитель угрожающей силы).

Очевидно, что природа данных категорий имеет оппозитивный характер, т.е. включает в себе противоположные грамматические значения, актуализирующиеся в различных контекстах. Охарактеризуем с этой точки зрения данный символ и проследим динамику движения смысла, её причины и роль в «текстах» цикла.

Традиционно-фольклорный смысл:

- 1) видимое пространство с внутренними границами и пограничной оформленностью сторон, чуждое героине, носитель угрожающей силы — тип 480 В, С;
- 2) видимое пространство с внутренними границами и нейтральной оформленностью сторон, неопределённое героиней, носитель защитной силы — тип 709;
- 3) видимое пространство с внутренними границами и посюсторонней оформленностью сторон, родное героине, носитель защитной силы — тип 510 А;
- 4) видимый предмет с внешними границами и посюсторонней оформленностью сторон, родной героине, носитель защитной силы — тип 511.

Подведём итоги, переходя от общего к частному. Механизм определения традиционно-фольклорных смыслов достаточно сложен. Он включает в себя:

- выяснение роли и значения ритуального предмета в реальном обряде, иначе говоря, вычленение обрядового смысла предмета-символа;
- определение обрядового и текстового значений слов-символов в «тексте» сказки;
- указание всех возможных форм вербализации обнаруженных значений;
- характеристику символов с точки зрения представленных оппозитивно-актуализированных значений, их традиционно-фольклорных смыслов в разных «текстах».

В результате проведенного анализа сказочный символ *дом* обнаруживает четыре традиционно-фольклорных смысла в пределах рассматриваемого цикла. Для каждого сюжета характерен свой смысл. Это объясняется наличием различных оппозитивно-актуализированных значений в выделенных смыслах. Так, первая оппозиция — пограничная оформленность сторон противопоставляется нейтральной и посюсторонней. Причинами такой оппозиции являются, во-первых, отмеченная нами двусмысленность традиционно-обрядового смысла и, во-вторых, различный локус предмета-символа в сказочном пространстве: *дом в лесу* и *дом за пределами леса*.

Вторая оппозиция — чужое освоение героиней этого пространства — противопоставлена неопределённому. Это связано с различными сюжетными замыслами, а также с текстовыми функциями символа. Этим же объясняется третья оппозиция — носитель угрожающей силы и носитель защитной силы. Четвертая оппозиция — пространство и предмет — объясняется наличием двух локусных характеристик символа *дом*: сюжетное действие может происходить как в доме, так и возле него. Сказанное порождает пятую оппозицию таких значений, как внутренние границы и внешние границы дома. Структурообразующая функция символа в сюжетах цикла сводится к образованию эпизодов, которые в связи с этим можно классифицировать как кульминационные (тип 480 В, тип 511) и связующие (тип 510 А, тип 709).

Список литературы

- 1 Пропп В.Я. Русский героический эпос / В.Я. Пропп. — М.: Лабиринт, 1999. — 640 с.
- 2 Егоров Б.А. О мастерстве литературной критики: Жанры. Композиция. Стиль / Б.А. Егоров. — Л.: Сов. писатель, 1984. — 318 с.
- 3 Аникин В.П. Теория фольклора / В.П. Аникин. — М.: Изд-во МГУ, 2000. — 408 с.
- 4 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. — М.: Наука, 1999. — 327 с.
- 5 Червинский П.П. Семантический язык фольклорной традиции / П.П. Червинский. — Ростов-н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 2014. — 222 с.
- 6 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. — М.: Лабиринт, 2009. — 274 с.

Д.В. Дьяков

Фольклорлық цикл теориясының кейбір мәселелері

Мақала фольклордағы цикл ұғымын теориялық тұрғыдан саралауға арналған. Қазіргі заманғы фольклортанудағы ізденістерге сүйене отырып, автор фольклор циклдерінің қалыптасу үдерістеріне өз көзқарасын ұсынды. Ол фольклорлық туынды қалыптасуының келесі кезеңдерін ажыратып көрсетеді: «Нұсқалық кезең», «Вариативті бөлініп шығу кезеңі», «Нұсқалардың нұсқааралық ұштасу кезеңі». Цикл дамуындағы тақырып пен идеяның орны жеке талданды. Айналымға үстем тақырып ұғымы енгізіледі. Нәтижесінде объективті оқиға желісіне бейімделумен, олардың өмір сүру уақыты мен ортасымен, жанрлық қатысымен, идеялық ортақтығымен байланысты төрт цикл құраушы фактор анықталды. Осының негізінде автор әртүрлі уақытта және әртүрлі ортада (немесе әртүрлі уақытта, бірақ бір ортада, немесе бір уақытта, бірақ әртүрлі ортада) пайда болса да, идеялық мәні мен көркемдік дәстүрі негізінде біртұтас және жанрлық тұрғыдан аяқталған құрылым деп саналатын фольклорлық цикл ұғымының жұмыс анықтамасын ұсынды.

Кілт сөздер: фольклор, цикл, циклділік, цикл құраушы факторлар, дәстүр.

D.V. Dyakov

Aspects of the folklore cycle theory

The article is devoted to the theoretical understanding of cyclization in folklore. Based on research existing in modern folklore the author offers the vision of processes of formation of a folklore cycle. The author identifies the stages of forming a folklore work: «version stage», «variational budding stage», «version consolidation stage». The role of theme and idea in the development of the cycle is analyzed separately. The concept of super topic is introduced. As a result, four cyclogenic factors are identified. On this basis, the author offers a working definition of the folklore cycle.

Keywords: folklore, cycle, cyclization, cyclogenic factors, tradition.

References

- 1 Propp, V.Ya. (1999). *Russkii heroicheskii epos [Russian heroic epic]*. Moscow: Labirint [in Russian].
- 2 Egorov, B.A. (1984). *O masterstve literaturnoi kritiki [On the mastery of literary criticism: Genres. Composition. Style]*. Leningrad: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 3 Anikin, V.P. (2000). *Teoriia folklor [Theory of folklore]*. Moscow: Izdatelstvo MHU [in Russian].
- 4 Propp, V.Ya. (1999). *Folklor i deistvitel'nost' [Folklore and reality]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Chervinsky, P.P. (2014) *Semanticheskii yazyk folklornoi traditsii [Semantic language of folklore tradition]*. Rostov-na-Donu: Izdatelstvo Rostovskogo universiteta [in Russian].
- 6 Propp, V.Ya. (2009). *Istoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical roots of a fairy tale]*. Moscow: Labirint [in Russian].

А.Қ. Жұмабекова, Ф. Аманбаева

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: fabby_pearl@mail.ru)*

М. Әуезовтің «Көксерек» шығармасын ағылшын тіліне аудару барысындағы аудармашылық трансформациялардың салыстырмалы талдауы

С.О. Чоракаев пен С. Гейган, С. Холлингсворт аудармалары негізінде

Мақалада М. Әуезовтің «Көксерек» шығармасының С.О. Чоракаев пен С. Гейган, С. Холлингсворт тәржімалаған екі аударма нұсқалары қарастырылды. Авторлар олардың арасындағы айырмашылықтар мен ерекшеліктердің себептерін анықтау мақсатымен зерттеуді лексикалық, синтаксистік деңгейлерде жасап салыстырды. Сонымен қатар авторлар жеке кісілік, уақыт факторларын ескере отырып, олардың аударма барысында аудармашылық трансформациялардың қолдануына қалай әсер ететінін қарастырды. Зерттеудің нәтижесінде С.О. Чоракаев аудармасы нұсқасындағы қателіктер белгіленді, сонымен қатар С. Гейган мен С. Холлингсворт аудармасы қазіргі ағылшын тілінің нормалары мен ережелеріне сай екендігі анықталды.

Кілт сөздер: М. Әуезов, «Көксерек», аудармашылық өзгеріс, С. Гейган, С. Холлингсворт, С.О. Чоракаев, аударманың көптілігі.

Қазіргі таңда «Рухани жаңғыру» [1] бағдарламасының аясында «Біз — қазақпыз...» атты қазақ халқының танымал ақын-жазушыларының шығармалары ағылшын тіліне аударылуда. Осы уақытқа дейін М. Әуезовтің, О. Сүлейменовтің, О. Бөкейдің, М. Мақатаевтың, Б. Соқпақпаевтың, тағы басқа шығармалары Ұлыбритания, АҚШ баспаларынан шығып жатыр. М. Әуезовтің «Қаралы сұлу», «Көксерек», «Қаракөз», тағы басқа шығармаларын Саймон Холлингсворт пен Саймон Гейган ағылшын тіліне аударып, аталған шығармалар «Beauty in mourning» («Қаралы сұлу») [2] деп аталатын жинақ ретінде шықты. Жиырма бес жылдан аса орыс тілді шығармаларды ағылшын тілге аударумен айналысып жүрген филологтар М. Әуезов шығармаларын аударуды «қиын бақыт» дейді: «Аудару барысындағы ең қиын нәрсе — автордың өзіндік стилін беру. Себебі М. Әуезов оқырманмен ұжымдық бейсана атымен сөйлескен болатын. Ол басқа да ұлы ақын-жазушылар сияқты халықты өз терісімен ғана емес, тіпті ғарыш арқылы сезеді» [3]. Алайда М. Әуезов тек ХХІ ғасырда аударыла басталған емес, оның Л. Наврозов аударып, 1957 ж. жарыққа шыққан «Абай жолы» романы, «Жеті жарғы» баспасынан 1997 ж. шыққан С.О. Чоракаев аударған «Көксерек» [4] әңгімелері халыққа танымал.

Осындай жағдайда «аударманың көптілігі» деген ұғымды қолдансақ та болады. Ғалым Ю. Левин бойынша аударманың көптілігі дегеніміз — белгілі бір ұлттық әдебиетте түпнұсқасы мәтін түріндегі бір шет тілінде жазылған әдеби шығарманың бірнеше аудармасы [5; 213]. Ал осындай көптіліктің себептері А. Попович бойынша: «Аударманың қайталануы тілдің дамуындағы өзгерістерге, түрлі стильдердің дамуына, метақарым-қатынас мәнәсінінің өзгерістеріне, белгілі бір дәуірдің эстетикалық сезімі мен талғамына байланысты. Жаңа буынның келуіне, әдеби мектептер мен бағыттардың өзгерістеріне байланысты қажеттілік туғанда түпнұсқа аударылады. Кейбір жағдайларда аударманың қайталануы тек әдеби себептерге ғана байланысты емес, сонымен қатар сыртқы себептерге (мысалы, коммерциялық мүдде) байланысты да болады» [6; 189].

Біз осы жұмыста алғашқылардың бірі болып 2017 ж. шыққан С. Гейган, С. Холлингсворт пен 1997 ж. шыққан С.О. Чоракаев аударған «Көксерек» әңгімесінің ағылшын тіліндегі екі түрлі нұсқасын лексикалық, синтаксистік, стилистикалық деңгейлер бойынша талдап, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеміз. Аудармаларының арасында 20 жылдай уақыт жатқандықтан, аудармашылардың біреулерде ағылшын тілі ана тілі, ал басқасында шет тілі болғандықтан, айырмашылықтардың болуына ешбір күмәніміз жоқ.

Осы екі еңбекті негізге алып, аудармашылардың қандай әдіс-тәсіл қолданғанын көріп, аудармалардың ерекшеліктеріне назарымызды аудартайық. Лингвистикалық аударма теориясының көмегімен біз аудармашылардың қандай трансформациялар қолданғанын көре аламыз. Аудармашылық трансформацияларды В.Н. Комиссаров, А.Д. Швейцер, Я.И. Рецкер, Қазақстан ғалымдарының ішінен А.Қ. Жұмабекова, сонымен қатар оларды translation techniques деп атаған Ж.-П. Вине, Ж. Дарбельне, М. Бейкер сияқты көптеген ғалымдар зерттеген болатын, алайда біз осы

жұмысымызда өзінің жүйелілігіне байланысты В.Н. Комиссаров және А.Қ. Жұмабекова ұсынған аудармашылық трансформацияларға сүйеніп, талдау жасаймыз. В.Н. Комиссаров, А.Қ. Жұмабекова бойынша аудармашылық (тіларалық) трансформация — ол белгіленген мазмұнда бастапқы тіл бірліктерінен аударма тілінің бірліктеріне ауысуы [7; 172, 8; 61].

Алдымен, шығармадағы ономасиондық лексиканың берілу жолдарын қарастырайық.

Қазақ тіліндегі нұсқасы	Орыс тіліндегі нұсқасы	С.О. Чоракаев аудармасы	С.Гейган/С.Холлингсворт аудармасы
Қара адыр	Черный холм	Black Hill	Black Hill
Құрмаш	Курмаш	Kurmash	Kurmash
Көксерек	Коксерек	Kokserek	Kokserek
	Серый Лютый	Fierce-Grey	Savage Grey
Қасен	Хасен	Khasen	Khasen
	Семипалатинск	Semipalatinsk	Semipalatinsk
Аққасқа	Аккаска	Akkaska	Akkaska
Бөгебай	Богамбай	Bogambai	Bogembai
Қанжығалы	Канжыгалы	Kanzhygalys	Kanzhygal

Аудармашылар аударма барысында транслитерация, транскрипция, сонымен қатар калькалау әдістерін қолданған болатын. Көріп отырғанымыздай, аудармашылар жалқы есімдерді бір тәсілді қолданып аударғанына байланысты олардың көбісі бір-бірімен сәйкес келеді. Алайда «Серый Лютый» ағылшын тілінде екі түрлі нұсқасымен берілген. С.О. Чоракаев аудармасындағы *fierce* ол катал, ашулы, ал С. Гейган, С. Холлингсворт аудармасында *savage* сөзі *жабайы* деген мағыналарды білдіреді. Біздің ойлауымыз бойынша, *savage* нұсқасы қасқырды керекті жағынан сипаттайды, себебі шығарманы оқу барысында қасқырдың каталдығына немесе ашулылығына емес, қанша адамдар арасында тәрбиелесен де, оның жабайы хайуан екендігіне назарын аудартады. Сонымен қатар Semipalatinsk сияқты жалқы есімнің қазақ тілдегі нұсқасының жоқтығын айтып кету керек. Шығарманы орыс тіліне аудару кезінде аудармашы А. Пантелеева орыс тілді оқырмандарға түсінікті ету үшін кейбір қосұларды қолданған. Сонымен бірге қателіктерді де байқауға болады. Кестеден көріп отырғанымыздай, қазақ батырының аты Бөгебай орыс тіліне аударылуы барысында өзгеріске ұшырады: «е» әрпі «а» әрпімен ауыстырылды. Ал «Қараадыр» орыс тіліне калька арқылы аударылғандықтан, ағылшын тіліне де солай аударылған болатын. Бірақ осы мәнмәтінде ол географиялық атауды білдіретіндіктен, оны транслитерация жолымен аудару дұрыс болар еді. *Қанжығалы* сөзінің ағылшын нұсқасына қарайық. С.О. Чоракаев аудармасында ешбір ережелерге бағынбайтын *-s* жұрнағы пайда болды, ал екінші нұсқасында тіпті *-ы* әрпі алынып тасталынды. Біз ешқандай ережелер мен нормаларға сай емес екі аударма нұсқасын да қолдай алмаймыз.

Ағылшын тіліндегі екі нұсқасы да орыс тілі арқылы аударылғандықтан, біз талдауымызды орыс-ағылшын тілдеріндегі сөйлемдерді салыстырып жасаймыз.

Жас шөптер басылып, тапталып қалған [4; 8].

Волчи лапы вскоре утоптали свеженарытую землю [4; 48].

The wolves' paws soon tramped down the rummaged earth [4; 80].

Their paws soon packed down the freshly burrowed earth [2; 59].

Осы сөйлемде грамматикалық ауыстыруды көруге болады. С.О. Чоракаев аудармасында *wolves* зат есім болып қалды. Ал орыс тіліндегі *волчи* зат есімін С. Гейган мен С. Холлингсворт аудармасында *their*, яғни есімдікпен ауыстырылды. Аудармашылар осы тәсілді *wolf* сөзін қайта-қайта қолданбауы үшін, әрі оқырмандарға жағымды естілуі үшін қолданған болатын. Сонымен қатар бірінші аудармада *свеженарытый* сөзін тек *rummaged*, яғни жаңа сөзін, алған болатын.

Қозы екі қомағай ауыздың кергісінде қан жоса болып дар-дар айрылды [4; 9].

Волк и волчица набросились на него и в одну минуту разорвали на части [4; 49].

The two wolves pounced upon it and in no time torn it apart [3; 81].

Wolf and she-wolf hurled themselves onto the animal and in less than a minute had torn it to small pieces [2; 60].

С.О. Чоракаев аудармасында *волк и волчица* *two wolves* сөз тіркесімен берілген болатын. Аудармашы осында жалпылау (генерализация) әдісін қолданған болатын. Екінші аудармада *wolf and she-*

wolf сөзбе-сөз аударылып тұр. Қайтадан грамматикалық ауыстыру кездесіп жатыр. Орыс тіліндегі *него* есімдігін екінші аудармада *the animal*, яғни зат есіммен, ауыстырып тұр. Сонымен қатар екінші аудармада аудармашылар сөйлемдерді косу арқылы сөйлемге жағымсыз реңкке ауыстырды.

Ін үстіне мүйіз тұяқтар тасырлап дүбірлетіп келді, айқай-дабыр молайды [4; 9].

Люди съехались у самого логова, прыгнули с коней [4; 49].

The horsemen gathered in a group right before the lair and got off their horses [4; 81].

The men rode up to the lair and jumped from their horses [2; 61].

Бұл мысалда нақтылау (конкретизация) әдісін көруге болады. Бірінші аудармада *люди* сөзін сөзбе-сөз аудармай, нақты қандай адам екендігін нақтылап отыр. Осы жағдайда келген адамдар — салт аттылар. Екінші сөйлемде *men* деп нақтыламай, сол қалпында қалдырды. Екі аудармада да компенсация қолданылып тұр. Аудармашылар *their* есімдігін екі нұсқасында да қосқан. Оның себебі ағылшын тілінде осы мәнмәтін бойынша жай, кез келген ат туралы айтуға болмайды, нақтылап, қандай ат, кімнің аты екенін жазу керек.

Енді біразда көк шөпте әрлі-берлі аунап-аунап, керіліп тұрып, жегендерін құса бастады [4; 9].

Волк и волчица повалялись в сочной пахучей траве [4; 49].

The wolf and his mate rolled around in the juicy, fragrant grass [4; 81].

The wolves sprawled out on the succulent, fragrant grass [2; 60].

Аудармашысы екінші аудармасында екі рет *wolf* сөзін қайталамау үшін жалпылауды қолданған болатын.

Баурын көтеріп, тырбанып жүруге айналған соң, мойнына жіп тағылды [4; 11].

Курмаш не расставался с ним; приготовил для него чистую плошку, мягкий кожаный ошейник [4; 50].

Kurmash did not part with the cub for a moment. He got him a clean saucer and made him a soft leather collar [4; 82].

There was no parting Kurmash from him; he made a new little bowl for him and a soft leather collar [2; 61].

Бірінші аудармада аудармашы бір құрмалас сөйлеммен екі жай сөйлем құрап сөйлемдерді бөліп аударған. Осы орыс тілінен калькаланып аударылғаны көрініп тұр, себебі грамматикалық, лексикалық құрылымы дәлме-дәл қайталанып жатыр. Сонымен қатар осы сөйлемде *с ним* есімдігі *the cub* — *күшік* зат есімімен ауыстырылып аударылды. Осындағы *чистая плошка* сөзбе-сөз аударылса, екінші аудармада *new little bowl* сөз тіркесімен ауыстырылды. Ағылшын тілінде сөйлейтін адамдар итке арналған ыдысты көбінесе *bowl* дейді, Oxford Dictionary бойынша *saucer* — *a shallow dish, typically having a circular indentation in the centre, on which a cup is placed*, яғни ортасында өзіне ғана сәйкес тостағанды қоятын орын болатын жайпақ ыдыс [9]. Сонымен, бірінші аудармаға қарағанда, екінші аударманың ағылшын тілінің нормаларына сәйкес аударылғанын көре аламыз. Осындай жағдай аудармашылардың өздері ана тілі ағылшын болуына байланысты.

Он еще не прозрел, когда у него выросли клыки, — говорила бабушка. — Не успеет встать на ноги — прижмет к затылку уши [4; 50]

He couldn't see yet, and he had already grown fangs, said the grandmother. The moment he can stand on his feet he will flatten back his ears like all wolves do [4; 82].

He hasn't grown to full size yet, but when his fangs are fully grown, he'll be pinning his ears back and snapping at us before he even gets on his own two feet, the grandmother warned [2; 62].

Орыс тіліндегі *еще не прозрел*, яғни *көзі ашылған жоқ* деген сөз тіркесін бірінші аудармада *couldn't see yet*, яғни *әлі көре алмады* деп сөзбе-сөз аударып қойып, ал екінші аудармада модуляция әдісі қолданғаны көрініп тұр. Себебі *hasn't grown to full size yet* сөзбе-сөз аудармасы өзінің толық қалпына дейін өскен жоқ, сондықтан *көзі әлі көрмейді*. Осында себеп-салдар қатынасын байқай аламыз. Сонымен бірге нақтылау да (конкретизация) екінші аудармада қолданылған. Мысалға, *говорила бабушка* бірінші аудармада *said the grandmother* деп беріліп тұр, ал екінші аудармада дәл осы сөз *warned* сөзімен алмастырылды, яғни әжесі жай ғана айтпай, немересін қасқырдың қауіпі туралы ескертіп қойды.

Ауыл-үйдің қатындары өсек таратып жүрді [4; 12].

А женщины сказали [4; 50].

The woman said [4; 83].

But the woman replied [2; 62].

Аудармада *сказали* сөзі *said* нейтралды сөзбен ауыстырылды. Екінші аудармада *сказали* сөзін *replied* сөзімен ауыстырып, іс-әрекетті нақтылады. Осындай трансформация түрін біз нақтылау (конкретизация) деп атаймыз. Әйелдер тек қана айтпай, олар біреудің сөзіне жауап қайтарған болатын.

Көргіш көздер ін түбіне қадалды [4; 9].

Волчица стояла в шиповнике на крутом откосе оврага, вывалив из оскаленной пасти язык. Она все видела [4; 49].

The she-wolf stood in the dog-rose bushes on the steep slope of the gully, her tongue hanging out from between her bared teeth [4; 81].

Standing in the briar of dog roses on the steep slope of the ravine, her tongue lolling from her bared teeth, she could see everything [2; 61].

Осында трансформацияның грамматикалық түрі қолданылып тұр. Бірінші аударма түпнұсқа сияқты. Ал екінші аудармада сөйлемдердің құрылымын ауыстыру арқылы бір жай сөйлем қалдырды.

От аула к аулу ползла худая молва [4; 58].

The frightening news spread from village to village [4; 89].

Terrifying rumors spread from aul to aul [2; 69].

Ауыл дейтін тұрмыстық реалийді бірінші аудармада, С.Влахов бойынша аударма тілінің оқырманына таныс емес ұғымды оған жақын, әрі таныс басқа ұғыммен беру деп аталатын функционалдық аналог [9; 48] ретінде ағылшын тілінде берген болатын, яғни ағылшын тілді оқырманға ауылға жақын ұғым ол *village* (деревня). Ал екінші аудармада реалий транслитерация әдісі көмегімен берілген болатын.

Луна зашла. Ночь была на исходе [4; 57].

The moon had set and the night was drawing to an end [4; 88].

The moon was on the wane. The night was coming to an end [2; 68].

Екі аудармада үлкен айырмашылықтар байқалмайды. Бірақ екінші аудармада *have set* орнына *on the wane* деген эмоционалды-экспрессивті сөз, тіркесін қолданған болатын. Бірінші аударма әсерсіз, «құрғақ» естіледі.

Азды түнде табанының астындағы қар шықыр-шықыр етеді [4; 17].

Ветер стих, подморозило [4; 56].

The wind was subsided. It was freezing [4; 87].

The wind abated and the frost had set in [2; 67].

Орыс тілді нұсқасын оқысақ, сөйлем бір бүтін сияқты оқылып жатқанын көруге болады. Алайда бұрынғы аударманың сөйлемдерді бөліп аударғанына байланысты, түпнұсқа сияқты әсер етіп тұрған жоқ. Сонымен қатар етістіктің осы жағдайға сай келмейтін шағын қолдануға байланысты лексикалық мағынасы ауысып кетіпті. Ал кейінгі аударма құлаққа жағымды естіліп, түпнұсқа сияқты жағымсыз әсер қалдырып жатыр.

Но Серый Лютый так и не пришел на его зов. Волк появился в ауле ночью [4; 55].

But Fierce-Grey never came back to his call. The wolf turned up in the aul at night [4; 86].

But Savage Grey paid no need to his plaintive calls, only returning to the aul later that night [2; 66].

Алдымен, бірінші сөйлемнің аудармасы орыс тілді нұсқасынан калька арқылы беріліп тұрғаны анық көрініп тұр. *Come back to one's call* ағылшын тіліне грамматика жағынан дұрыс аударылса да, ағылшын тілді елдерде осындай сөз тіркесін есту өте жирек құбылыс. Аудармашы сөйлемді сөзбе-сөз аударып, қателікке ұшырады. Түпнұсқа сияқты да екі жай сөйлеммен берілген болатын. Ал екінші сөйлемге назарымызды аудартсақ, аудармашының сөйлемді эмоционалды реңге боятқаны көрініп тұр. Мысалға, аудармашы компенсация әдісін қолданып, *plaintive calls* сөз тіркесін қосқан болатын, яғни қасқырдың тіпті баланың аянышты шақыруына да елесген жоқ. Сонымен қатар екі сөйлемді қосып аударған.

Раненько они нынче объявились, — сказал чабан [4; 55].

They came quite early this year, a shepherd said [4; 86].

They are early this year, the herdsmen remarked [2; 66].

Осында жоғарыда көп қайталанған нақтылауды көре аламыз. Орыс тіліндегі *сказал* орнына екінші аудармада *remarked*, яғни ескертті деген мағынамен нақтылап тұр. *Чабан* сөзі бірінші аудармада Oxford Dictionary бойынша *shepherd - a person who tends and rears sheep* [10], яғни қойды бағатын адам, ал екіншісінде *herdsmen - the owner or keeper of a herd of domesticated animals* [10], яғни қой, ат,

сиыр, тағы басқа түлікті бағатын адаммен аударды. Бұл нұсқасының қайсысы дұрыс екені анық көрінбейді. Себебі мәнмәтін бойынша сол адамның қай түлік малды бағатыны туралы ешбір сөз жоқ.

И назвал Курмаш своего любимца Коксерек, что означает Серый лютый [4; 54].

So Kurmash gave his pet the name of Kokserek, which means Fierce-Grey [4; 84].

And Kurmash called his beloved cub «Kokserek», which means «Savage Grey» [2; 64].

Бірінші нұсқасында аудармашы *любимец* сөзін *pet* жай ғана үй жануары деп аударып қойды, ал екінші аудармада аудармашылар Құрмаштың қасқырға деген қатынасын, онымен байланысын көрсетіп, жай кәдімгі үй жануары емес, оның жақсы көретін күшігі деп аударып қойып, сөйлемге эмоционалды реңкі қосты. Қасқырдың лақап аты туралы біз жоғарыда сөз қозғаған болатынбыз. Еске салып қойсақ, біз екінші нұсқасындағы аттың берілу жолын қолдаймыз.

Қорытылай келгенде, әрбір аудармашының өзіндік ерекшеліктері, өзіндік стилі айқын көрініп тұр. Трансформацияның тиісті түрін таңдау аудармашының аялық біліміне байланысты, лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескеруді талап ететін күрделі әрекет.

С.О. Чоракаев аудармасында жалпылау (генерализация) трансформацияның түрі жиі кездестіріліп келеді. Сонымен қатар аударманың синтаксистік құрылымы орыс тіліндегі түпнұсқасынан калькаланып келеді осыған байланысты сөйлемдердің сөзбе-сөз аударылғаны байқалып тұрады. Жоғарыда көрсетілгендей, қазіргі ағылшын тілінің нормаларына жатпайтын жайттар да аз емес.

Біздің байқауымызша, С. Гейган мен С. Холлингсворт аудармасында керісінше нақтылау (конкретизация) жиі қолданылады. Аудармашылар компенсацияны қолданып, сөйлемдерді мәнмәтінге байланысты жағымды не жағымсыз эмоционалды реңктерге бояйды. Оның үстіне аудармашылар сөзбе-сөз аудармадан аулақ болып, сөздердің семантикасына қарап аударуына тырысты. Көрсетілгендей секілді басқа да айырмашылықтар көп, бірақ мақала шегінде барлық үлгілерді көрсету мүмкін емес.

Жалпы алғанда, өзінің кемшіліктеріне, 20–30 жыл бұрын тәржімаланғанына қарамастан, С.О. Чоракаев аудармасы ХХ ғасырдың соңының әдеби, мәдени нормаларына жатып, мақсатты аудиториясына үйлеседі. Ал С. Гейган, С. Холлингсворт аудармасы қазіргі ағылшын тілдің нормалары мен ережелеріне сай болуы, өздері ағылшын тілінің иелері ретінде болуына байланысты өткен ғасырдың аудармасына қарағанда жеңіл, түсінікті оқылады. Алайда екі аударма нұсқасы дәнекер тіл — орыс тілі арқылы жасалғанына байланысты, семантикалық жоғалтуларды байқауға болады, сол себепті олардың екеуін де толыққанды аудармалар деп есептеуге дәтіміз жоқ. Сондықтан М. Әуезов сияқты қазақ елінің мұрасының, мәдениетінің өкілдерін бүкіл әлемге жариялап, таныстыру мақсатында осындай мәселелені шешудің бір жолы орыс тіліндегі аудармалардың сапасын көтеру немесе қазақ тілінен тура ағылшын тіліне көркем аударма жасайтын аудармашыларды дайындау.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру [Электрондық ресурс] / Н.Ә. Назарбаев. — Астана, 2017. — Қолжетімділік тәртібі: <http://www.akorda.kz>
- 2 Auezov M. Beauty in mourning / M.Auezov. — Translation by S. Geoghegan, S. Hollingsworth. — London: Russell Press, 2017. — 412 p.
- 3 Корнеева О. «Мы — казахи...» выходим в англоязычный мир [Электронный ресурс] / О. Корнеева. — Режим доступа: <https://dknews.kz/in-the-newspaper/46124-my-kazakhi-vykhodim-v-angloyazychnyj-mir.html>
- 4 Ауезов М. «Көксерек» (на казахском, русском, английском языках) / М. Ауезов. — Алматы: Жеті жарғы, 1997. — 112 с.
- 5 Левин Ю.Д. Проблема переводной множественности / Ю.Д. Левин // Литература и перевод: проблемы теории. — М.: Прогресс, 1992.
- 6 Попович А. Проблемы художественного перевода / А.Попович. — М.: Высш. шк., 1980. — 199 с.
- 7 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В.Н. Комиссаров. — М.: Высш. шк., 1990. — 253 с.
- 8 Жұмабекова А.Қ. Аударма теориясы / А.Қ. Жұмабекова. — Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2010. — 264 б.
- 9 Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 352 с.
- 10 Oxford Dictionary of English / edited by Angus Stevenson [Electronic resource]. — Oxford University Press, 2010. — Access mode: <https://en.oxforddictionaries.com>

А.Қ. Жұмабекова, Ф. Аманбаева

**Сравнительный анализ переводческих трансформаций
при переводе произведения М. Ауезова «Серый лютый»
на основе переводов С.О. Чоракаева и С. Гейгана, С. Холлингсворта**

В статье рассмотрены две переводные версии произведения М. Ауезова, выполненные С.О. Чоракаевым и С. Гейганом, С. Холлингсвортом. Авторы с целью определения причин особенностей перевода ведут сопоставление на лексическом, синтаксическом уровнях. Сравнивая два текста, авторы исследуют различные факторы, влияющие на перевод. В процессе исследования выявлено влияние данных факторов на использование переводчиками различных переводческих трансформаций. В результате исследования были обозначены ошибки в переводе С.О. Чоракаева, а также было доказано, что перевод С. Гейгана и С. Холлингсворта соответствует нынешним нормам и правилам английского языка.

Ключевые слова: М. Ауезов, «Серый лютый», переводческая трансформация, С. Гейган, С. Холлингсворт, С.О. Чоракаев, множественность перевода.

A.K. Jumabekova, F. Amanbaeva

**A Comparative analysis of translation techniques in the
translation of the work of M. Auezov «Fierce-Grey»
(based on translations of S.O. Chorakayev and S. Geoghegan, S. Hollingsworth)**

In the article two translation versions of M. Auezov's work done by S.O. Chorakayev and S. Geoghegan, S. Hollingsworth are considered. In order to examine the reasons of differences of translation, the authors of the article make a comparison in lexical, syntactical levels. Comparing two texts, the authors consider factors, which have influence on these translations. As well as these factors reflect in translation techniques chosen by translators. The research found that translation of S.O. Chorakayev has several mistakes, and also found that translation of S. Geoghegan, S. Hollingsworth conforms current rules and standards of English language.

Keywords: M. Auezov, Fierce-Grey, translation technique, S. Geoghegan, S. Hollingsworth, S.O. Chorakayev, translation plurality.

References

- 1 Nazarbayev, N.A. *Bolashakka bahdar: Ruhani zhanhury [Future orientation: the spiritual revival]*. akorda.kz. Retrieved from <http://www.akorda.kz> [in Kazakh].
- 2 Auezov, M. (2017). *Beauty in mourning*. (S. Geoghegan, S. Hollingsworth, Trans.). London: Russell Press.
- 3 Korneeva, O. «My — kazakhi...» vyhodim v anghloiazychnyi mir [We are Kazakh... going into English speaking world]. *dknews.kz*. Retrieved from <https://dknews.kz/in-the-newspaper/46124-my-kazakhi-vykhodim-v-angloyazychnyj-mir.html> [in Russian].
- 4 Auezov, M. (1997). *Kokserek [Fierce-Grey]*. Almaty: Zheti zharhy [in Kazakh].
- 5 Levin, U. (1992). *Problema perevodnoi mnozhestvennosti [The problems of translation plurality]*. Moscow: Prohress [in Russian].
- 6 Popovich, A. (1980). *Problemy hudozhestvennogo perevoda [The problems of literary translation]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 7 Komissarov, V. (1990). *Teoriya perevoda [The theory of translation]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 8 Zhumabekova, A. (2010). *Audarma teoriyasy [The theory of translation]*. Almaty: KazNPU Press [in Kazakh].
- 9 Vlahov, S., & Florin, S. (1980). *Neperevodimoe v perevode [Untranslatable in translations]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- 10 Oxford Dictionary of English edited by Angus Stevenson. Retrieved from: <https://en.oxforddictionaries.com>.

K.A. Toleubayeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: k.toleubaeva@mail.ru)*

The character of the nation in Abay's edification words

In the article the edification words of the great poet Abay Kunanbayev are presented. Abay Kunanbayev is a great poet, composer, philosopher, politician, educator, founder of the new Kazakh written literature. In the article the meaning of the words of edification, characteristic of national being are revealed. Words of edification carry a meaning, have the scale of the theme, ideological depth, political and social balance. In his works, the great Abay thought about life a lot, as well as the world, nature, existence, their laws, tried to find answers to his questions. Abay's legacy is the source of human education, the formation of a fully developed intellectual personality. About the full person, about whom he spoke, is a way of love to young generation, respect, patriotism, high morality. In addition, not only to strive for world-class knowledge, but also to manifest itself from the very beginning — this is an undeniable direction, the orientation of our national existence, human goals and objectives to date.

Keywords: poet, being, people, thought, morality, national character.

Abay Kunanbayev is a poet who has glorified centuries-old folk wisdom and Kazakh literature for the whole world. In his works he was the founder of the new realistic humanistic literature, the poet, who gave the reference point of the Kazakh poetry on the advanced level of development in the public environment, accurately told about the most relevant issues of the time and made correct conclusions. He spared no effort for the future of his nation, contributed to the cultural heritage. He was responsive to the requests of a certain historical period and also developed the country's literary league. The goal and objectives of the great poet were achieved through literary works. The heritage left by the poet covered various problems of his time and revealed the truth of the Kazakh people of that time. He is not only a humanist poet, but also a teacher and researcher of the art of his nation, a teacher of history and literature. «Abay is the conscience of the Kazakh people, national pride, honour. Abay is a combination of all nomadic culture from ancient times. Abay is a sign of the nationality of the Kazakh nation and the right to live as a nation. Abay is the person who has awoken the Kazakh consciousness and shaped it. This is definitely true. Abay is unique in all nomadic worlds that have mastered the spirit of peace, with his spirituality, wisdom, wisdom of steppe geniuses. Abay's life and work is a manifestation of the intertwining of lifestyle, culture, spiritual life, law and traditions, life and worldview between sedentary and nomadic lives. Abay's personal life itself was full of great spiritual tragedies. He was saddened by the old nomadic life and new social relations, the colonial conquest of his country and «slavery of soul freedom» of his nation. Abay was the first great personality of the last new order of the nomadic era. That is why the mental anguish in his works became a mirror of the tragedy and spirituality of the Kazakh people. He overcame all good and bad, as well as his people. That is why he says: «Everything is burning inside, however I pretend that nothing happened. The person who has cognized Abay's soul, will find also mental torments — it is a historical regularity [1; 13]. The poet is a realist writer who has studied the realities of his era and revealed truth. He criticized social life, saw all the contradictions and was not afraid to criticize it. Abay is recognized as a severe critic-satirist in his works. Pleasant, cunning representatives of groups among the nation, intriguers were also criticized. His themes are focused on critical realism.

Abay's writings were dramatic and accurate. Abay promoted cultural, social and civic consciousness in his works. In his writings, the voice of a citizen defending the interests of workers is heard. Despite the fact that he was a representative of the highest class, he made it clear that he understands the historical development and social truth, and has a great influence on the people. In this direction, he is recognized as a psychologist poet who spoke about the needs of people, dreams, the consequences of class representatives, the needs of the entire population. He harshly and rightly criticized the environment in which he lived. This is clearly seen in Abay's work «Oh, my Kazakh! My poor people!». He was angry at the officials who destroyed the unity of the people and made a mess. «Everyone is bi (judge) himself, tsar, only small, miserable crumbs, didn't they spoil and disfigure the face of the people?», he singled out an unsuitable group of human and characteristic qualities among the people. «If you don't have one, you have lost your own will,

your own power», Abai means spiritual independence by it. Dependent subordination. Power, strength, power, all people are in obedience to the other people. People do not want to obey. There is no fair law, no proper economic policy. Only people exploitation. An ignorant country, its ruler have put people in a desperate situation. Abay called it «a cruel government».

Abay knew that the ruler's order to baptize the Kazakhs was being prepared. For Abay, the change of religion meant spiritual slavery and dependence. The man who got into it could never get out of there. Abay sought the freedom and purity of his soul from Allah. They wanted to take away the faith from our people. For the Kazakh people, this meant destruction and loss as a nation. If the mind is dependent, no nation can achieve freedom. Achieving spiritual freedom does not mean complete liberation from spiritual dependence, psychological dependence. For example, in the people that existed a thousand years ago, which was dependent on another people, in the knowledge of its people, traditions, a sign of the country that had seized it remained undoubtedly. Let us consider the Kazakh people: they adopted religious beliefs from the Arab people, adopted the system of Genghis Khan's rule, adopted all possible European scientific discoveries from the Russian Empire. Our history was written «from their point of view» [1; 27].

Critical works of the poet show that the critics of Russian realism of the XIX century were an example for him, he was in search in this direction.

The poems recognized by critics reflect the example of criticism of Russian realism of the XIX century, its search and style. Talented students surrounding the thinker Abay made a new contribution to the development of Kazakh literature and contributed to the growth of samples of world literature on the basis of Kazakh literature. Abay called mankind to justice. He wrote in his poem «May your mind be as the ice»:

«Then the fate with the motherland will separate,
May the heart only keep its wisdom?
Otherwise, evil will possess you,
Remember, there's no other way to be.
Madmen are always evil, they have no feelings,
Since there is no heart, happiness is alien to them for a moment.
Because if you deprive them of their unity,
Science will even be a hard way to go».

The poet pointed out that a man should have a mind, courage and goodness, brought to the next generation, that the heart kindles beautiful feelings, overflows the man and gives warmth to others. Poor heart that perceives superiority for pride, power for nobility, turmoil for feeling, gloating for courtesy. Even if it's cold inside, you take the false light for a bright one, and revive the warm embrace. After the imaginary ray cannot stop the tremor of your heart, you emit a hot steam on this imaginary, and soothe yourself and live your life.

Nobody cares. We rejoice, we mourn because of our hearts. The human heart can be hard as a stone, but at the same time soft, gentle as cotton. The heart is the organ that stabilized the senses in the human body. The fact that a person is good or bad is directly related to the heart. The heart is like a pool. If the pool receives water from four pipes, and if this incoming water is clean and transparent, the pool will be clean. If the three pipes are clean and one is dirty, the pool will be a bit dirty. If dirty water flows out of all pipes, the water in the pool will turn into a puddle. The same thing is with the heart. There are four pipes that have access to the heart. These are: ears, mouth, eyes, and thoughts. If we absorb good things through pipes as if pure water is poured into the pool, then our heart will be clean. If we listen to the good, watch the good, think about the good, and say the good, then the heart will be clean. And if we use our hearts for bad things, like watching, listening, talking the bad, having bad thoughts all the time, then our hearts will be spoiled like a pool of mud. The poet Abay's works about love lyrics touched all the strings of the soul with his opinion. Time passes, the world changes, but people never give up in Abay, with time they open new facets of his greatness, learn about new secrets. Abay remains with his people forever, for centuries he calls his country, the Kazakh people to new heights, to go beyond. Abay was well aware of the culture and civilization of the East and West. He was well aware of the works of a number of world thinkers.

«Words of edification» written in the style of a philosophical treatise have a great meaning for their breadth of theme, depth of outlook, political and social significance. Abay's «Seventh», «Thirty-first word» speaks about art and education. In «Seventh word»: born into this world, an infant inherits two essential needs. The first is for meat, drink and sleep. These are the requirements of the flesh, without which the body cannot be the house of the soul and will not grow in height and strength. Another is a craving for knowledge. A baby will grasp at brightly coloured objects; it will put them in its mouth,

taste them and press them against its cheek. It will start at the sound of a pipe. Later, when a child hears the barking of a dog, the noises of animals, the laughter or weeping of people, it gets excited and asks about all that it sees and hears: «What's that? What's that for? Why is he doing that?» This is but the natural desire of the soul, the wish to see everything, hear everything and learn everything. Let's take a closer look at the words «need of the flesh» and «need of the soul» that Abay speaks of. The need of the soul implies a spiritual need, and the need of the flesh means a natural need, animals have it as well. And the human being is formed by the spiritual need. That is, Abay held an opinion on human strength and intelligence, science and teaching. The essence of human life is to comprehend science and knowledge. The wise poet attached great importance to science in the world phenomenon, believed that science is a special kind of human cognitive activity, plays a great role in society. In his 32 words of edification, he explains six different conditions for teaching science. Those who want to learn about science must love science sincerely at first. Abay says that love for science should be like a mother's love for her child. All people must live in peace and tranquility in order for a person to get on with his or her life. Their work must be honest and clean. In addition, prudence and goodness are needed. Then there will be an opportunity for people to live in peace. Of course, people should constantly read and learn, be in search. Nothing can be achieved without knowledge and science, without which it is simply impossible to become a cultural person. All the wealth is in science and knowledge. This wealth should be used for the benefit of all people. The poet paid attention in his works to humanity, morality, education, world civilization. He called on young people to refrain from harmful habits, to be calm, to be kind in their words of edification from childhood. He spoke about the need to get rid of laziness and desire for education. Although the poet did not believe in the young people of his time, he expressed great trust in the future youth. Through «Twenty-fifth word» he called the Kazakh people to culture and gave his direction. Meanwhile, he put national independence first in order to be a citizen «protecting the Kazakh people». Spiritual independence was in the front rows.

Everyone should first of all know his or her own spiritual culture for the development of Kazakh culture and its growth. Without this knowledge, «it will become a weapon against the Kazakhs» [1; 57]. Everyone should first of all know their culture, history, traditions. Absorb all this in yourself, then follow the path of knowledge. Then learn «Arabic and Persian». Arab and Persian culture is spiritually connected with the Kazakh people. Their history and religious interests are common. Abay studied under this system himself. Therefore, he is against the severance of spiritual ties. And Russia's colonial policy was powerful. The main focus was on baptism, the educational system, and exposure to spiritual dependence. The ultimate goal of the colonists was to overthrow our country, destroy our religion, our language and traditions. At the moment there is no need to worry about it. We are mastering science and education to become an independent nation. The spirit of independence is a holy spirit. It is necessary to preserve the spirit of independence, the spirit of freedom in the daily life. It is not known if there were a lot of people who didn't understand the words of Abay or nowadays, the only thing is known is that everyone who blames the government or another, being literate or illiterate, doesn't recognize further from the present, doesn't have peace, doesn't know how to spill out, suffocate and kill each other for the wealth. Abay wrote his edifications in order to make someone better; he also wrote his words to the Kazakh people, his heart was beating with them in unison. And at that time, uneducated ignorant people, to whom the works were dedicated, said, thump their chest, that they did not need it.

No, I think Abay's words were written for us at this time. With the birth of man, all his mistakes and good deeds, creativity and sincerity, love and haughtiness, not missing the moment were written on paper. Reading Abay's words of edification, I knew how rich Abay's language was, how he called for science and education, how he thought the future of the people. Although Abay's words did not contain such concepts as existence, cognition, matter as in Western philosophy, in the words of edification of Abay — there is a deep philosophy, they put in the foreground such concepts as the essence of life, the importance of science, purity of religion. The main idea in Abay's words was not to waste time.

The main theme of his words of edification is human, personality, and his main goal is to educate human. Being a man, working for the sake of mankind, a developed man in every way. In Abay's language, it means «a competent citizen». He was looking for an answer to the question of what should be «a real man», «a competent man», and gives the answer to this question in his words of edification. He comprehensively considers the man, his character, self-knowledge, calls to refrain from inadequate behavior and brings up in him high feelings: love and duty, dignity.

The poet describes the qualities of a competent man, saying: «Three things are human qualities: indestructible energy, clear mind, warm heart» (Word 17). It is necessary to know which of the properties of body and soul are given from birth and which are acquired as a result of labour. The need to eat, drink, and sleep are involuntary needs. The desire to see and know something is the disposition of involuntary instinct, but the mind and knowledge are the acquisition of human labour. Hearing by ears, seeing with eyes, touching with hands, trying by the tongue, breathing in the nose, a person gets an idea of the outside world. The received sensations, pleasant or unpleasant, perceived by the five senses, kept in the memory in a given pattern, create certain imagery. Getting a good impression of the good and turning away from the bad is a person's natural ability. At first, these prerequisites are very weak. The person develops and strengthens these abilities, without attention and development they are blunted, disappear or remain in the primary stage, appear to be unsuitable for anything. In 43rd word Abay shows the difference between flesh and soul, and specifies that the information arrives to the person by means of five sense organs consciously or unconsciously, and achievement of a spiritual condition depends on the person. How not to bow your head before the greatness of Abay after that? Now read this word of edification: We can name four means that promote the perception and memorization of what is heard:

- first, you should acquire spiritual firmness and determination;
- secondly, you should heed wise counsels attentively and with an open heart, eager to grasp the meaning of what is said;
- thirdly, you should ponder over these wise words and repeat them over and over again so as to imprint them in your memory;
- fourthly, you should avoid harmful states of the mind and resist them even in the face of temptation.

These states of mind are: careless sloth, indifference, senseless amusement, the inclination to morose reflection and destructive passion. These vices can destroy both your mind and your talent. In this word, Abay said that the words he had heard or seen were forever remembered, if they took an example from what they had seen, took possession of themselves, guided the thought in a positive direction. What a person has seen or felt does not disappear, it is only forgotten for some reason. «As a progressive thinker of his time and nation, Abay couldn't help but notice existence. Since his people were dependent, he could not live independently. Abay spoke of economic dependence both in his edification and in his songs. The existence of the people was obvious. Abay's greatness lies in it. Even if economic independence wasn't a reason to talk, then how we understand and can explain:

You cannot reveal power over your own good.

Sleep in an anxiously and worry during the day [1; 67].

As you can see, economy and poetry cannot be compared. If you look at it from the point of view of the commoner, economy and poetry — the notion that they do not go together like a cat and a dog. Consequently, the economy and the poet are opposing personalities. But there is no limit in the minds of wise men. Great, magical, sacred notions have emerged, which spiritually reconciled economy and poetry, economist and poet, even dog and cat, and turned into an image of poetry. One of them is freedom. If a person serves liberation, spiritual freedom or independence, then any contradictory notion will find its correspondence [1; 68]. One of the educational aspects of Abay's works is self-education, that is, «everyone should look at himself, develop himself! In his work, «Plunged into thoughts, pondering»:

If you count your foibles of the character,

No less than rocks in the mountains.

I notice my heart,

It's not clean at all», he said that he is not perfect, he's dissatisfied with himself, and he addressed to the reader, «Don't be arrogant, watch yourself!

In the poem «Do not believe in the raptured praise of the crowd

It's flattery!» Abay calls for self-education:

«Believe only in yourself and know: your mind,

your honest labour is that strong hold where is your salvation», it says that one should not give in to flattery, one should bring up work and mind in oneself and rely on it. He calls for getting rid of bad habits and calls for positive qualities. The person reading Abay's works does not notice how he is filled with aesthetic upbringing. That is, to admire the beauty, to perceive art beautifully reflected in the poems. In the poem «Caress the hearing, melody and the word»: the lines «Following the song, I reject all the deeds, forget myself, life bustle», he says about how the strength of the song takes over the body, and in the song «Quiet

night at the moon» in the lines «Leaves of dormant forests speak to each other, dark woodland covered the ground», he instills love for the wonders of nature.

In the poem «Language of love is resting inside, Get to know it and rub your eyes», he speaks of true feelings. He develops qualities in a person through which he learns a passion for beauty, love for nature, is able to distinguish the beauty. It is true that destiny has hardships and irony. There is no need to be stubborn and hide. But if you look at the lives of other greatest in the world, no one was directly engaged in their activities that have left a mark on history. It was an indirect, entertaining or additional activity in their spare time. Goethe was the palace minister, Omar Khayyam was a scientist, Tyutchev was an ambassador, Saltykov was the head of the treasury, and there were few talented people who earned their living by literature. Almost nobody was. In the twentieth century there were such people. Most of them did not get pleasure from writing, as it was not profitable. Abay was a minority. He is well known to people as a public figure. From the age of fourteen he was a bi, head of volost. He did it diligently.

His activity was governance, honest governance. There was not a single person who knew more about the steppe traditions. The laws of one country were not the best for another. He did not recognize the government regime, he treated it negatively. The way of the law is the white way. Abay was skeptical that the law of Russia was a fair one. Their law only protects the interests of colonial power. «Rules» adopted by the Russian Empire were not based on the Kazakh tradition. A law not based on tradition is a crime. The Russian Empire organized this crime intentionally. Thus, unity, solidarity and the sacred interests of the country were put in nothing. They wanted to destroy the spirit through the law. The Kazakh land was completely subjugated. All Kazakh traditions were recognized as illegal. All traditions like sybaga, korimdik, suinshi were recognized as actions against the law. The terms such as an independent law, a law based on tradition, a law protecting the interests of the nation had disappeared. Instead, a law protecting the interests of the empire emerged. Being the bi, Abay's main struggle was to maintain the link between law and tradition so that nomads could take advantage of the power of thousands of years to get rid of Russian colonial law. It is clear why those who were obedient to Russia and who had a blurred mind did not recognize the great poet's struggle against colonialism and remained silent.

As Abay was «offspring of his era», he survived that folk traditions had been violated, rights had been violated in accordance with the articles of the law accepted in the interests of power, was forced to resolve the dispute in order to maintain a balance in the controversial judging. Finally, the law was fully oriented towards national traditions. Abay had the full right to think about the interests of his nation. In the past, there had not been a single genius who had such feelings. The fact that Abay was a head of volost does not drop shadow on his life, on the contrary, it is the merit in front of people. The model of Abay's rule over the Kazakh people had a great influence. Abay called on the authorities to love the nation, to take care of it, to be fair and honest. At a time when Abay was interfering in government policy, there were rules about the management of the Kazakh steppes with colonial intent. They were called the New Law. Abay was obliged to lead the power against it. These rules were not created to govern the Kazakh people honestly, but to enslave them, simplify them, and destroy their customs and wealth. «Rules» were not folk, but the law created for litigation. Abay expresses his distrust of the law through these lines:

Who tirelessly serves their homeland?
with humanity,
who's not jealous will support an innocent man,
his soul won't fade, it shines!

«What I've made sure of is that there are no bad people. There are only ignorant people. The enemy of ignorance is a smart man. Because for an ignorant person, a smart person seems cunning and nimble. But there is another problem: not all people are considered smart. Among the clever there are many civilized ignorant people, and such clever ignorant people are more dangerous than predatory animals. These ignorant people are armed with knowledge. Their weapons against the world correspond to time. It is not easy to defeat them. Therefore, the age of such ignorant people lasts a long time», said Akbergen Yelgezek that Abay fought against ignorance throughout his life. He was ready to give his life to the people. Therefore he spoke bitterly. This phenomenon was experienced by all great people. He tried to explain before the people reach a certain level of knowledge.

Moving towards perfection, he revealed the problems of his people, exposing them with a formidable appearance. The experience of Tolstoy, Dostoevsky, Gogol, Balzac confirms it. Abay has also achieved perfection like them. He even feared his harsh criticism: «Do I love the Kazakhs, or do I hate them?» Every nation should have a critical look at itself. A sharp language is like a blade of national pride. Individuals

who criticize the good and bad, show the right way are not always born. This has happened for the Kazakh people. Because our people have a great personality — Abay. Whatever happens to the people, they always rely to Abay's wisdom and knowledge. Whatever national event happens, it cannot step over Abay's words. Everyone bows head before Abay. Although Abay did not write any textbooks, the Kazakh people consider him their teacher. Kazakhs love Abay, and probably there is no one who criticizes like Abay did. He said: «No one can beat Kazakh people in friendship, hostility, pride, strength, search for cattle, and robbery».

He has such words: «We follow each other, conquer, and steal without closing our eyes». Are our people so hated? No. The intellectuals understand these words of Abay. Because Abay's thought is a common idea for all mankind. Abay spoke not only about the Kazakh people. He gave an example to the whole mankind. Abay openly told the world the bitter truth about his people without contempt. Therefore, he trusts his people. The Kazakhstani nation is a worthy nation for building a self-confident and wise society. False national honour is evidence that the nation is still imperfect. Abay believes that his nation has reached a conscious level and that he understands the importance of human language. Then why is it necessary to hide a common idea? The world's thinkers highly appreciate Abay for his open-hearted, sharp word. «Words of edification», added to the moments that translation of the poems did not, thus revealing the truth of his «secret heart» [2; 34].

It helped to explain the inner world of the nation, which has become an undefined world, and demonstrated its sadness, purpose-interest, dream, spiritual abilities, ability to live and the degree of thinking. Reading Abay, no one can offend his nation. Abay's works will humiliate those who humiliated. He loved his people to death. That is why he spoke with bitterness. All great people have gone through this. They try to explain until the people reach a certain level of knowledge. By taking the direction of perfection, he revealed the problems of his people in a formidable way. The legacy of the great thinker is not only a source of knowledge, but also a source of education. In this transitional generation, so that the younger generation could remain unscathed from the unfortunate cases they need to worship of Abai.

References

- 1 Жұртбай Т.Қ. «Күйесің, жүрек... Сүйесің» / Т.Қ. Жұртбай. — Алматы: Санат, 2001. — 464 б.
- 2 Жұртбай Т.Қ. Бейнет сусыны / Т.Қ. Жұртбай. — Алматы: Хан Тәңірі, 2016. — 380 б.

K.A. Төлеубаева

Абайдың «Қара сөздеріндегі» ұлт мінезі

Мақала авторы кемеңгер ақын Абай Құнанбаевтың танымды «Қара сөздеріне» толқталған. Абай Құнанбаев — ұлы ақын, композитор, саясаткер, ағартушы, қазақтың реалистік жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы. Ғылыми мақаладағы ізденіс қара сөздер мағынасын ашу арқылы ұлттық характерлік болмысты аша білген. «Қара сөздері» — тақырып ауқымдылығымен, дүниетанымдық тереңдігімен, саяси-әлеуметтік салмақтылығымен мән-мағынаға ие. Ұлы Абай өз шығармаларында өмір, қоршаған дүние, табиғат, болмыс сыры, олардың заңдылықтары көп ойландырған, ол дүние сырына бойлап, өзін мазалаған сауалдарға жауап табуға тырысқан. Абай мұрасы — Адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан-жақты дамыған зияткер тұлға қалыптастырудың қайнары. Ақынның толық адам туралы айтқандары — жас өскінді, Адамды сүю, құрметтеу, елжандылық, биік адамгершілікке бастайтын жол. Сондай-ақ әлемдік деңгейдегі білім талаптарына қол созып қана қоймай, соның ұшар басынан көріне біл, бүгінгі таңдағы ұлттық болмысымыздың, адами мақсат-міндеттеріміздің бұлтартпас бағыт, бағдары.

Кілт сөздер: ақын, болмыс, халық, ой, адамгершілік, ұлттық характер, ұлттық болмыстың ерекшелігі.

K.A. Төлеубаева

Национальный характер «Слов назиданий» Абая

В статье исследованы слова назидания великого поэта Абая Кунанбаева. Абай Кунанбаев — великий поэт, композитор, философ, политик, просветитель, основоположник новой казахской письменной

литературы. В статье раскрыты смысл слов назидания, специфика национального бытия. «Слова назидания» несут смысл, имеют масштабность тематики, мировоззренческую глубину, политико-социальную ценность. В своих произведениях великий Абай много размышлял о жизни, окружающем мире, природе, бытии, их закономерностях, пытался найти ответы на волнующие его вопросы. Наследие Абая — источник воспитания человека, формирования всесторонне развитой интеллектуальной личности. Стремление к знаниям мирового уровня, проявление себя как полноценной личности являются ориентиром нашего национального существования.

Ключевые слова: поэт, бытие, народ, мысль, нравственность, национальный характер, специфика национального бытия.

References

- 1 Zhurtbay, T.K. (2001). *Kuiesin, zhurek... Suesin [When you love suffer]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 2 Zhurtbay, T.K. (2016). *Beinet susyny [Thirst for torment]*. Almaty: Khan Taniri [in Kazakh].

К.А. Төлеубаева, Н.Р. Аккулова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: k.toleubaeva@mail.ru)***Әбіш Кекілбаевтің «Абылай хан» шығармасындағы авторлық ұстаным**

Мақалада Әбіш Кекілбаевтің «Абылай хан» драмасындағы драматизм табиғаты Абылай образы арқылы құрастырылды. Талдау негізінде драмадағы тартыс табиғатының заңдылықтары сараланды. Ол сезім мен сана, ерік пен елігу, құштарлық пен парыз, тақ пен ар арасында өрбіген Абылайдың ішкі драмалық тартысынан көрінген. Тарихи тұлғаның ішкі драмасы осылайша табиғи көрініс тапқан. Қоғамда болып жатқан аумалы-төкпелі құбылыстардың күрт өзгеруімен қатар, қоғамда болып жатқан оқиғалардың алма кезек ауысуынан Абылай мен Шарыш арасындағы сайыстан, Абылай мен Топыш, Абылай мен Әмір Сана арасындағы қатынастардан сыртқы тартыс үдей түскен. Тұрақтылық пен өзгермелік арасындағы сапалық өзгерістердің драма табиғатына әсері қадағаланған. Хандық, елдік принциптерін бірінші орынға қойған хан образының жасалу ерекшелігіне көңіл аударылған.

Кілт сөздер: драматизм, тартыс, синергетика, тұрақтылық пен тұрақсыздық принципі, хандық, елдік.

Драматургия жанры қазіргі қазақ әдебиетіндегі тәуелсіздік арнасына түскеннен кейінгі кезеңде өзіндік көркемдік ізденістерімен, даму бағыттарымен, жанр үлгілері және де стильдік өрісімен көзге түседі. Егемендік тегеурінімен халық өміріне енген рухани өзгерістер әлеміміздегі желісі үзілмеген тарихи сабақтастық, азат сана кеңістігінде тудырған айшықты оралымдар, тартыс ортасындағы драматизмді жеткізудегі авторлық ұстанымдар осы кезеңдегі драматургтер шығармашылығынан айқын аңғарылады. Адамгершілік, ар-ұждан мәселесі — адамзат тарихының өн бойында атадан балаға, яғни ұрпақтан ұрпаққа, жалғасып келе жатқан ұлы дәстүр. Қазіргі қоғамда барша адамзат өркениеттің өзгеше биігіне көтерілген 3 мыңжылдыққа қадам басқан кезеңінде рухани асыл мұра, адамгершілік, парыз, ар-намыс өзекті қалпында қала бермек. Ғасырлар бойы тірнектеп құраған адам баласының рухани азығы, байлығы дәл қазіргі мезетте құнсыздана бастауы барша ізі ниетті адам баласына көкейкесті мәселеге айналған. Жазушы Әбіш Кекілбаев шығармалары — адамның адамды көбірек түсінуіне және адам баласының өзі ұғынып болмайтын бойындағы түрлі қиыр шегі жоқ дүниелерді аса бір нәзіктік арқылы еткізе білуі де шеберлік. Ол авторлық баяндау, бірде кейіпкер әрекеті мен ашық идеясы арқылы берілсе, енді бірде ирония мен сарказм тұспалында ишараланады. Ұлттық қазақ драматургиясындағы басым үрдістердің бірі ретінде адамның ішкі қасиетін жандандыру, жеке образдарға дейін әсірелеу арқылы көркем шарттылық іздерін айқындау да маңызды мәселе. Әдебиеттің ең ежелгі түрінің бірі — драматургия. Дастан көлемін шектеу, диалог және монологқа негізделген кейіпкер сөзі мен сахналық әрекеттің өмір шындығын, образ даралығын ой-сезім қақтығыстары, драмалық тартыс ауқымында ашу бағытындағы айрықша мәні, мәтіндік мазмұн, авторлық ұстанымын көркемдік өзегі туындының ашылатындығы драматургияның дара сипаттарын, күрделі жанрлық табиғатын айқындайды. Драма жанрындағы шығармалардың басқа жанрдағы туындылардан ерекшелігі, біріншіден, оның адамзаттың рухани болмысындағы шынайы сезім мен құштарлықты психологиялық жағынан оқырман мен көрерменнің жан күйзелісімен ұштастырып, заманның келелі мәселелерін барынша шынайы суреттеуінде болса, екінші жағынан, драмалық шығармалар көркем туынды түрінде оқырманына әуелі баспасөз, сонан соң әрі сахналық қойылым түрінде көрерменіне жетеді. Ұлттық драматургия — бүгінгі күні жан-жақты даму үстіндегі жанр. Арнайы зерттеу нысанасына алынып және жекелеген белгілі қаламгерлеріміздің шығармашылықтарын қарастыруда да біршама құнды ғылыми еңбектер жазылған. Қазақ драматургиясы өзінің даму жолын, сатысын — әлем, батыс драматургиясының озық шығармаларынан үлгі алып, сабақтастырады. Драматургия жанрларының ішінде өмірге айрықша жақын түрі — трагедия. Академик Р.Нұрғали трагедия жанрының табиғатын түсінуде: «Трагедия — драматургияның қаһарлы тартыстар мен адасулар шайқасы — қат-қабат өмірдің объективті қайшылықтарын терең образдар арқылы ашып, зор айқастар, үлкен күрестерді бастан өткеріп, шындыққа жету жолында опат болатын күрделі тұлғаның қайғы-шері, мұң-ызасы эмоциялық-эстетикалық ғаламат әсермен оқырманға берілетін, болмыстың қаны сорғалаған сұрапыл шындықтарын айқара ашып, қопара бейнелейтін іргелі жанры... Трагедиялық тартыстар мен

адасулар табиғатын, эстетикалық-эмоциялық әсер ерекшелігін, сюжеттік материал мен көркемдік-композициялық құралдар жүйесін, тақырыптық идеялық нысананы ескере отырып, қазақ трагедиясын мынадай салаларға бөлуге болады: а) эпикалық трагедия; ә) тарихи трагедия; б) адамгершілік-тұрмыстық трагедия», — дейді [1; 10, 11]. Драматургтердің шығармашылық үдерісінде сәтті, жемісті қолданылған тілдік өрнектер жиі кездеседі. Сол үшін біз олардың сөздік қорын нақты мәтіндік талдау негізінде сараптауды мақсат еттік. Мәселен, образ жасаушы амал-тәсілдер кез келген жазушының стиліне қарай әртүрлі қолданылады. Осы орайда академик З. Қабдолов: «Адам тағдыры суреткер үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсілі де: өмірде көрген тірі адамдар туралы олардың хал-күйі, кескін-кейіпі туралы тебірене, толғана ойланудан көбіне суреткердің сол адамдар өмір сүрген қоғамы туралы көзқарасы қалыптасады, нәтижесінде сол қоғамдық шындықты көркем жинақтау мақсатындағы творчестволық әрекеті басталып кетеді деген тұжырымын келтірген» [2; 45]. Көркем әдебиеттің өте күрделі жанрларының бірі — драматургия. Қазақ әдебиетінде ол біршама кештеу қолға алынған жанр болғанына қарамастан, әдебиет тарихынан оның қаншама жарқын үлгілері ойып тұрып өз орнын алды. Көптеген ақын-жазушылар өз күштерін осы драматургия саласында сынап бақты. Солардың ішінде қазақ драматургиясының дамуына зор үлес қосқан Ә. Кекілбаев, Қ. Ысқақов, Д. Исабеков, С. Балғабаев, Т. Әбдіков, Ш. Мұртаза, Ә. Тарази, Б. Мұқай, Ы. Сапарбаев, Ш. Құсайынов, Р. Отарбаев, Ж. Әлмашов, Р. Мұқанова, Д. Рамазан секілді шығармашылық тұлғалар бар. Шығарманың құрылымы, автордың мақсаты және жазушының стиліне байланысты кейіпкер сөзінің қызметі мен қолданылуы әртүрлі келеді. Бұл жөнінде ғалым Ә. Нарымбетов: «Кейіпкер сөзі — шығармадағы адам бейнесін ашуда көркемдік қызмет атқарады дегенде, ең алдымен, оның негізгі идеялық жүгіне көңіл бөлуге тиіспіз. Байқап отырсақ қай-қай шығармада да кейіпкер сөзі арқылы автордың позициясы білінеді» деп пікір білдірген [3; 241]. Демек, диалог — шығарма кейіпкерлерінің өзара әңгімесі емес, ол — автор позициясының көркемдік құралы. Ә. Кекілбаевтің «Абылай хан» атты драмалық дастаны — ақ өлең үлгісімен жазылған төрт актылы пьеса. Оқырман бұл жерде қаламгердің ақындық шабыты мен философиялық толғаныстарынан нәр алады. Жазушы шығармасын талдау барысында шығарманың өн бойында ерекше тебіреніс жасағанын көреміз. Автор бұл шығармасының көкейкестілігі өзінің арман-мүддесін, халқымыздың тағдырын, ғасырлар бойғы мақсат-тілегін тарихи образ Абылай хан образы арқылы берген.

Енді Ә. Кекілбаевтің халқымыздың тарихына арналған зерттеулерін байыптап қарайық. Ол бар дүниені бар қалпында, барынша шынайы жеткізеді. Олардың арасында қаламгердің «Елдік пен ерлік киесі» атты Қарабура әулиеге арналған көлемді мақаласы бар. Мұнда жазушы аңыз бен шежірені барлық уақытта шындыққа балауға болмайтындығын айтады. Осы жетістіктер — XVIII ғасырға дейін өмір сүрген, бір орталыққа бағынған, біртұтас Қазақ мемлекетінен қалған мұра. Қазақ хандығының ыдырап, Ресейдің боданына айналғаны туралы соңғы ғасырларда жазылып келе жатыр.

«Абылайхан» — қазақ халқының азаттық, бейбіт өмір жолындағы азапты күресін бейнелейтін қаһармандық драмалық дастан. Бұлай деуімізге себеп, пьеса толықтай халқымыздың тәуелсіздігі үшін өзіне өмір бойы үздіксіз күресу тағдыры, бұл күресті ұрпақтары толассыз жүз жылдан астам уақыт жалғастырған Абылай сынды көреген ханның билігі өрілген. Пьеса төрт көріністен тұрады. Бастапқы көріністе Абылайдың жастық шағы, керуенге ілесіп Арғынға келуі, Дәулетбай байғақалай бала болғаны, ойрат батыры Шарышпен жекпе-жегі, жас батыр ретінде халыққа аты таныла бастағаны баяндалады. Екінші көріністе аңда жүріп қапыда ойраттардың қолына түсіп, тас зынданда қамалған, тордағы арыстандай арпалысқан Абылай және Қалдан Серінің жіберген жансыздарының сынынан сұңғылалығының арқасында табиғат асыл жаратқан қажыр-қайратымен қиыннан қиялай жол тауып шығатыны суреттеледі. Кейіннен, Қалдан Серімен бетпе бет қалғанда Абылай бейнесі ерлігімен, тапқыр да шешендігімен тәңгі етеді. Қалдан Серінің қойған дұдамал сауалдарына ұрымтал жауап қатып, алдын орап отырады. Пьесаның үшінші көрінісінде оқиға ширығып күрделене түседі. Көріністе тартыстың бір бөлігі Абылай хан мен ел жақсылаларының арасында дамиды. Жазушы еңбегін бағалаудың басты ерекшелігі — көркем туындыға өзек болған тартыстың нақты өмірлік құбылыстармен байланыстыру дәрежесі екендігі белгілі. Автор тағылымы көбіне — көп туындыдағы іс-әрекеттің саяси-қоғамдық мазмұны арқылы өлшенеді. Ал осыны жүзеге асырудағы автор қолданған көркемдік амал-құралдар, өзіндік стильдік ізденістер зерттеуші назарына жөнді ілікпейді, тіпті кейде бұлар тәуелді негізгі авторлық позицияның жетекші ролі, оның қоғамдық-философиялық бағдары тиісті бағасын ала алмайды. Суреткердің өзіндік қолтаңбасын анықтауда оның шығармаларындағы тартыс табиғатын жете зерттеген әбден орынды. Қаламгер өз туындысы үшін

драма жанрын таңдаған. Тарихты құрғақ сипаттау, көз тоқтатып, көңіл тояттар жарқын адами мінез-құлықсыз көрсету, оны дерексіздендіретіні белгілі. Қазақтың ұлттық тарихында Абылай хан тұлғасы ең жарқын образ екені баршаға мәлім. Ә. Кекілбаев «Үркер», «Елең-алаң» романдарында Абылай бейнесімен баяндаған, дегенмен, роман мен драмада тақырыптық сәйкестік кездескенімен, мазмұны жағынан мүлде өзгеше. Шығарманы бастылығы тартыс табиғаты, драматизм болмысы едәуір күрделі. Дастанның тағы бір ерекшелігі — тарихи кейіпкерлер жүйесінің көптігі. Олардың бәрі де сол тарихи кезеңдегі белгілі адамдар: сұлтандар, билер, батырлар, ел жақсылары. Атап айтқанда, тарихи драмадағы Бұқар, Ораз аталық, Дәулетбай, Қабанбай, Олжабай, Тұрсынбай, Малайсары, Әбілмәмбет, ойрат тайшылары Лама Доржы, Сыбан Доржы, Дабашы, Әмірсана, Қалдан Серен қызы Топыш ханым, тағы басқа бейнелер драманың тарихилық аясының кеңдігін көрсетеді. Көріністердің «Сайыс», «Арбасу», «Нартәуекел», «Жорық» аталуы да Абылай өміріндегі елеулі кезеңдерді әрі батырлық, қолбасшылық, ел билеушілік қырларын айқындап тұрғандай. Диуана (Ораз аталық) пен Кейуана (Бұқар жырау) арасындағы диалогпен басталған драма Ақтабан-Шұбырынды қасіретін бірден көз алдыға әкеледі. «Сардарлары қайта соққы алған, сарбаздары қайта сартылдаған» деген Диуана сөзінде қасіретті қырғында сасырап кеткен елдің басын қосып, жауға қарсы жұмылдыратын қаһарманды, ел басшысын аңсау, іздеу аңғарылады [4]. Қаламгердің бір адамның бүкіл өмір жолын суреттеу арқылы сол кезеңдегі бүкіл халықтың саяси-мәдени, әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін көрсету талап етіліп тұрғаны аян. Автордың өзі де пьесаның жанрын көрсеткенде «халықтық қаһармандық драмалық дастан» деген анықтама көрсеткен. Жазушының тарихи уақыт пен кеңістікке ерекше мән беру мақсатында классицизм ағымының шешімі пьесадағы көріністер өлең жолдарымен берілуінде үлкен ой мен сыр жатқаны анық. Қаламгердің екінші жетістігі ретінде әрбір көріністен кейінгі аралықтағы өтіп кеткен жылдар толқының толтыру үшін және басты кейіпкердің, яғни Абылайханның бірі намысын, бірі жігерін оятып, жақсылық пен жамандық сияқты, сын мен міннің қатар жүретініндей бірде сынап бірде қолдап кейіпкердің ішкі психологиялық тартысын көрерменге де аша түсетін, жақындата түсетін Кейуана мен Диуананың табысты образдар екенін, эстетикалық мәнінің жоғары екенін әділ бағалауымыз тиіс. «Сайыс» аталатын бірінші бөлімінен-ақ Абылай образы оқырманды өзіне ықласын алып, демін тартқызып оқытқызады... Алаңға шыққан Шарыш көкірегін ұрып:

*Мен кәдімгі Шарышпын,
Азуы алты қарыспын.
Қарсы кеген дұшпанды,
Табанға таптап жаныштым, —*

деп бастап, арғы ата-бабаларының ерліктерін қоса айтып аруақтанады [5; 3–7]. Жас батыр болса, сөздің емес, істің адамы екендігін дәлел деп, Шарышты жеңіп, «Абылай» деп ұрандап, қолбастап кетеді «Арбасу» деп аталатын пьесаның екінші көрінісінде Әбілмансұрдың зынданда жатқан көрінісімен басталады. Мұнда да автор Әбілмансұрдың жалғыз монологын ғана беріп қоймай, оның өткеніне есеп беріп жатқан экзистенциялық халін Диуана мен Кейуананың сындары мен міндерінің астында қалдырады. Бұдан автордың Абылай ханды романтикалық образ емес, өзіндік кемшіліктері мен артықшылықтары бар, ұстанымы қалыптасқан даму үстіндегі тұлға ретінде, адам ретінде көрсетуге тырысқанын көреміз. Осындай сын мен мінге ұшырағаннан кейін жаудың қандай сыны болса да сүрінбей өтуі, олардың Қалдан Серіге мактауы да екі есе өтімді бола түседі. Осындағы автордың романтизмдегі біржақты мактау мен мадақтаудың және реализмдегі пессимизм мен қарабайырлықтың алтын орталығын әдемі үйлестіре білгенін, шынайылық пен табиғилықтың кілтін таба алғанын байқаймыз. Осыдан кейінгі Қалдан мен Әбілмансұрдың диалогы осы пьесадағы ең мәнді әрі терең интеллектуализм мен психологизмге құрылған сәт деп атауға болады. Бұл диалогтан көшпелі қазақ даласына тән ұлттық шешендік дәстүр ерекше эстетикалық әсер беруімен құнды. Мысалы, Әбілмансұрдың тектілігін сынау үшін тақты бос қойып, өзі уәзірлерімен бірге отырады, сонда бос таққа бара жатқан Әбілмансұрды көріп жасауылдар алдына шығып тоқтады, Қалдан тағына бара жатып: «Тағзым қайда, тәр қайда?», — дейді. Сонда Әбілмансұр мен Қалданның арасында:

*Әбілмансұр: Тақтайға тағзым жүрмейді,
Тақсырға тағзым жүреді.
Қалдан: Тақсыр емей мен кімін?
Әбілмансұр: Таққа мінген тақсыр,
Тақтан тайған пақыр...*

деген қысқа диалогтың өзінен тапқырлық пен шешендікті, әккі саятсаткердің риторикасын байқаймыз» [6; 207]. Солардың ішінде Батыс Қазақстан тарихы ерекшеленеді. Осы күрделі тақырыпты және рухани мәдениетімізді зерттеуге Ә. Кекілбаев ерекше үлес қосты. Әбіш Кекілбаев қазақ шежіресі мен аңыздарын аса мұқияттылықпен пайдаланып, халық игілігіне жарату керектігін нақты дәлелдермен көрсетті. Сонымен қатар ол шежіре арқылы тарих жасайтындарға талай рет ескерту де жасады. Барлық дүние идеал бола бермейтіні сияқты, «Абылай хан» пьесасының да өзіне сай табыстарымен қоса кемшін тұстары да жоқ емес. Автор пьеса жанрын «халықтық қаһармандық драмалық дастан» деп анықтама бергенін жоғарыда атап өттік. Сөзсіз, пьесада халықтық, қаһармандық дүниелер өте сәтті шыққаны қуантады, дастан атағын ақтай алғанын көреміз. Бір ғасырға жуық халық тарихын, батырларымыздың қаһармандық жолын, оған қоса қазақ тарихындағы ерекше тұлға Абылай хан өмірінің дастанын екі сағаттық қойылымға сыйдырып берген талант иесіне бас иместен, басқа амал жоқ. Бірақ көрерменнің драматургиядан кішкене тартыс, кішкене сезім, кішкене драма күту құқығын да ешкім жоққа шығара алмайды. Қандай ұлт болмасын оның сан қилы тағдыры, ең алдымен, сол елдің әдебиетінен орын алады. Ұлттық рухы көтеріліп, еңсесі биіктегенде оның әдебиетінің де арнасы толыға түседі. Дәстүрлі қазақы мәдениеттің салмақты бір бөлігі: ақындық, күйшілік, суретшілік, тағы басқа өнер түрлері жатыр. Осы тақырыпта құнды көркем туындыларды дүниеге келтірген қаламгерлер қазақ әдебиетіндегі өнер адамының мінезін сомдау, характердің рухани жаңғыруы секілді тәсілдерді ұстана отырып, оқырмандарға тың нәрселерді де ұсына алды. Әсіресе тарихи кезеңдер шындығын, айтулы өнер адамдарының өмір-тағдырын, өнер, дәстүрлі мәдениет, адамгершілік, имандылық тақырыбын және әдебиеттегі бүгінгі таңның тыныс-тіршілігін арқау еткен драмалық шығармалар көрермен назарына ілікті. Тәуелсіздік кезеңіндегі драмаларды саралай қарасаң, небір айтулы шығармалар осы тақырыптың еншісінде. Драмалық шығармалар — тәуелсіздік жылдарында қазақ әдебиеті қорына қосылған рухани қазына екені анық. Драматургия – өте күрделі жанр. Шикілікті көтермейді. Автор тас-түйін толыққанды дүние тудыру керек. Әйтпесе қабылдануы қиын. Театрға жұмысқа келіп, драматургия саласына араласып, осы жанрды зерттегеннен кейін мен: «Әдебиеттің бекзадасы — драматургия», деген қортындыға келдік. Пьеса жазу – өте ауыр процесс. Біз сонау эпостарды тудырған ауыз әдебиетінен кейін бірден кеңестік, тіпті кеңестік те емес, орыстық әдебиеттің дәстүрін қабылдадық және осы жолды таңдадық. Осы мөлшермен алғанда, біздің әдебиетіміз – өте жас әдебиет. Тамыры адамзаттық құндылықтардан емес, кеңестік дәуірдің санаға теліген стандарттары, идеалдық образдары ізгілік, гуманистік стандарттары қалыпқа салынған жасандылық бағыттарын қазық қып ұстандық.

Әдебиеттегі драмалық шығармалардың өзге жанрдағы туындылардан ерекшелігі, біріншіден, оның адамзаттың рухани болмысындағы шынайы сезім мен құштарлықты психологиялық жағынан оқырман мен көрерменнің жан күйзелісімен ұштастырып, заманның келелі мәселелерін барынша шынайы суреттеуінде болса, екінші жағынан, драмалық шығармалар көркем туынды түрінде оқырманына әрі сахналық қойылым түрінде көрерменіне жетеді. Көркем әдебиеттің байырғы салаларының бірі болып саналатын қазіргі қазақ драматургиясындағы туындыларды уақыт талабына орай ғылыми-теориялық зерттеулер аясында жаңаша зерделеп, жан-жақты қамтып қарастыру — өзекті мәселе. Уақыт еншісіндегі осы өзекті мәселенің зерделеуіндегі жаңа ізденістеріміз жалғаса береді. Сондықтан адамгершілік арды серік еткен жазушы шығармаларының мәні мен мағынасына тереңдей ену арқылы жазушының туған әдебиет тарихынан алар орнын саралай білуде қажет. Ә. Кекілбаев сынды тұлғалардың еңбектеріне зерттеу жасап, бағалау арқылы қазақ қоғамының ертеңгі ұлттық идеясын анықтауға негіз қалаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Нұрғали Р. Драма өнері / Р. Нұрғали. — Алматы: Санат, 2001. — 480 б.
- 2 Нұрғали Р. Арқау / Р. Нұрғали. — Алматы: Жазушы, 1991. — 576 б.
- 3 Нарымбетов Ә. Көкейкесті әдебиеттану: 10-к. / Ә. Нарымбетов. — Астана, 2010. — 470 б.
- 4 Кекілбайұлы Ә. Дүние ғапыл / Ә. Кекілбайұлы. — Алматы, 1999. — 182 б.
- 5 Кекілбаев Ә. Абылай хан / Ә. Кекілбайұлы // Егемен Қазақстан. — 1997. — № 102. — 3–7-б.
- 6 Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. — 6 т / Ә. Кекілбаев. — Алматы: Өлке, 1999. — 464 б.

К.А. Төлеубаева, Н.Р. Аккулова

Авторская позиция Абиша Кекильбаева в произведении «Абылай хан»

Статья посвящена анализу драматизма образа Абылайхана в драме Абиша Кекильбаева «Абылай хан». Литературный анализ природы драматического конфликта осуществлен на основе закономерностей синергетики. Внутренний драматический конфликт главного героя раскрыт посредством драматического противоречия между чувством и рассудком, между волей и влечением, между страстью и долгом, между властью и совестью. Суть драматизма выявлена на основе «принципа устойчивости и неустойчивости». Этот принцип наглядно виден на примере внешнего конфликта в борьбе между Абылаем и Шарышом, в отношениях между Абылаем и Топышем, Абылаем и Амиром Саной. Резкие качественные колебания между устойчивыми и неустойчивыми ситуациями обостряют конфликт. Так, с помощью параметра порядка проанализировано создание драматизма. Особое внимание уделено особенностям создания образа главного героя, который ставил интересы ханства и единства выше собственных.

Ключевые слова: драматизм, конфликт, синергетика, принцип устойчивости и неустойчивости, ханство, единство.

K.A. Toleubayeva, N.R. Akkulova

The authors position of Abish Kekilbayev in the work «Abylai khan»

This article is devoted to the analysis of dramatism of the image of Abylai khan in the drama of A. Kekilbayev «Abylai khan». The literary analysis of the nature of the dramatic conflict is carried out on the basis of the laws of synergy. The internal dramatic conflict of the protagonist is revealed through a dramatic contradiction between feeling and consciousness, between will and inclination, between passion and duty, between authority and conscience. This principle is clearly visible in the example of external conflict. Sharp qualitative fluctuations between stable and unstable situations aggravate the conflict. So, with the help of the order parameter, the development of dramatism is analyzed. The essence of drama is revealed on the basis of the «principle of stability and instability». Particular attention is paid to the specifics of creating an image of the hero who put the interests of the Khanate and unity above his own.

Keywords: dramatism, conflict, synergy, the principle of stability and instability, Khanate, unity.

References

- 1 Nurgali, R. (2001). *Drama oneri [Art of dram]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 2 Nurgal, R. (1991). *Arkau [Moti]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Narymbetov, A. (2010). *Kokeikesti adebiyttanu [Actual literary studies] (10 books)*. Astana [in Kazakh].
- 4 Kekilbayuly, A. (1999). *Duniie hapyl [Repent World]*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Kekilbayuly, A. (1997). Abylai khan [Abylaikhan]. *Ehemen Kazakhstan – Sovereign Kazakhstan, No. 102*, 5–7 [in Kazakh].
- 6 Kekilbayuly, A. (1999). *On eki tomdyk shyharmalar zhinahy [Collected works in twelve volumes]*. (Vol. 6) Almaty: Olke [in Kazakh].

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

MODERN APPROACHES IN PHILOLOGICAL EDUCATION

УДК 372.881.1

С.К. Нурпеисова, Б.К. Тунгушбаева

*Карагандинский государственный технический университет, Казахстан
(E-mail: Svetlana943865@gmail.com)*

Об основных принципах обучения языку делового общения в неязыковом вузе

Статья посвящена рассмотрению вопросов, касающихся формирования у студентов неязыкового вуза способности к аргументации, которая актуализируется в процессе устного делового межкультурного общения. На основе анализа различных подходов к выделению компонентов содержания обучения устному общению в неязыковом вузе определена совокупность тех знаний, умений и отношений, которые составляют способность к устной деловой аргументированной речи и которые призваны обеспечить результативность деятельности студентов в процессе подготовки устных высказываний. С целью организации процесса усвоения отобранных компонентов содержания были выработаны и методически обоснованы принципы обучения, опора на которые может способствовать эффективной подготовке студентов неязыкового вуза к устной деловой аргументированной речи. Выявлен ряд как общедидактических, методических, так и частных специальных принципов: принцип доступности, принцип ассоциативности, принцип экспрессивности, принцип интенсивности. Даны примеры уместности и целесообразности использования специальной терминологии, профессионализмов в процессе делового общения, а также некоторой иноязычной лексики, канцеляризм и др. Результаты работы могут быть использованы в преподавании русского языка на технических специальностях и способствовать формированию профессиональной коммуникации будущих специалистов. Практическая значимость работы связана с использованием результатов исследования в практике преподавания языка как составной части профессиональной подготовки специалиста и одной из предпосылок его дальнейшей успешной трудовой деятельности.

Ключевые слова: принцип обучения, деловое общение, коммуникативные навыки, специальная терминология, профессионализмы, устная речь.

Сегодняшний рынок ставит перед образованием самую важную цель — подготовку высококвалифицированного, конкурентоспособного, стремящегося к постоянному профессиональному росту специалиста. Современный бизнес — это сложное производство на всех уровнях, обмен информацией, взаимопонимание, планируемое общение с учетом интересов обеих сторон. Одним из основных качеств будущего специалиста, бесспорно, являются коммуникативные навыки делового общения. По этой причине обучение деловому общению требует особого внимания.

Для достижения целей обучения деловому общению наиболее эффективным, по словам Н.М. Громовой [1; 32], является использование в учебном процессе таких ситуаций, в основе которых лежит какая-либо профессионально значимая проблема [1; 32]. Поэтому содержание и тематика учебных материалов по деловому русскому языку должна соотноситься с проблематикой дисциплин профессионального характера. Сферы общения в профессиональной деятельности будут различными у студентов юридических, экономических, инженерных специальностей. И поэтому содержание понятия «деловое общение» применительно к практике обучения языку студентов различных специальностей имеет разное наполнение. Важным при создании ситуаций общения является взаимодействие

преподавателя языковой кафедры с представителями кафедр специальных дисциплин, что способствует тому, что ситуации общения будут отражать реальное речевое взаимодействие в соответствующей сфере общения.

Говоря о профессиональной направленности курса, необходимо выделить раздел обучения деловому иноязычному общению, который является неизменным и ситуативно-независимым. Он включает речевые жанры, непосредственно функционирующие в сфере международного сотрудничества. К устным речевым жанрам межкультурной деловой коммуникации относятся презентация, деловая беседа (в том числе по телефону) и переговоры. Деловая корреспонденция (деловое письмо, факс, телекс, электронное сообщение) и документация (контакт, договор, соглашение) — это письменные жанры делового общения. Планируя учебный процесс, преподаватель должен учитывать, что наиболее сложным для обучающихся является составление деловых писем. Это обусловлено тем, что при устном общении происходит непосредственное речевое взаимодействие собеседников, что позволяет им корректировать свою позицию с учетом реакции другой стороны. Кроме того, оно может дополняться разнообразными невербальными средствами, которые передают отдельные моменты ситуации общения. А письменная речь характеризуется ее большей осознанностью, что требует от пишущего более тщательного отбора лексического материала. Необходимо также продумать структуру письменного сообщения. Поэтому обучение деловому общению целесообразно начинать с презентации и деловой беседы, опираясь уже на сформированные ранее умения, такие как умения устной монологической и диалогической речи.

Известно, что выработанные общие нормы организации учебного процесса называются принципами (от лат. *principium* — основа, начало) обучения и определяют, каким образом следует обеспечивать достижение целей обучения. Следует отметить, что ученые по-разному подходят к понятию «принцип». Одни считают их нормой, которая определяет методы дидактической работы преподавателя. Другие полагают, что в разных дидактических системах могут действовать различные принципы обучения, считая это свидетельством самостоятельности этих систем. Сторонники такого подхода считают, что преподавателю достаточно придерживаться в своей работе представлений о самых общих закономерностях, наделяя принципы качеством универсальности для всех предметов на всех уровнях дидактической работы [2; 18].

При изучении ряда методик профессионального обучения мы руководствовались работами авторов В.В. Егорова, С.М. Ударцевой, Ж.Е. Алшинбаева, которые под принципами обучения понимают руководящие положения, лежащие в основе обучения и определяющие его содержание, методы и формы организации. По существу, это нормы дидактического поведения, соблюдение которых позволяет преподавателю ознакомить студентов с основами тематических знаний о мире, развивать их познавательные интересы и способности, формировать их мировоззрение, а также приобщать к самообразованию. Цели обучения определяют — чему следует учить, принципы обучения устанавливают — как это следует сделать. Авторами подчеркивается, что при использовании принципа доступности, необходимо учитывать культурно-образовательный уровень слушателей, их жизненный и производственный опыт. Никогда не следует забывать, что многие люди слышат то, что хотят слышать. Поэтому необходимо принимать во внимание эмоционально-психологическое расслоение каждой аудитории, особенности межнационального и межкультурного контекста.

Для усиления принципа доступности, по мнению И.Н. Кузнецова, эффективен прием, который заключается в сообщении малоизвестной информации (новизна и оригинальность), а также в сочетании разнохарактерных сведений [3; 241]. Автором отмечается, что принцип ассоциативности позволяет вызвать у слушателей переживания и размышления, обращает внимание к их эмоциональной и рациональной памяти. Для появления соответствующих ассоциаций используются такие приемы, как аналогия, ссылки на прецеденты, образность высказываний.

Следующий принцип экспрессивности выражается в эмоционально напряженной речи выступающего, его мимике, жестах и позе, свидетельствующих о полной самоотдаче. Страстность, неподдельная радость или грусть, сострадание — все это конкретные формы экспрессивности. Использование принципа интенсивности характеризуется темпом подачи информации. Различная информация и разные люди нуждаются в дифференцированном темпе изложения и усвоения речи. Надо учитывать темперамент людей, их подготовленность к восприятию конкретного вида информации. В связи с этим важны: умение выступающего ориентироваться в настроении аудитории; способность аудитории работать в определенном информационном клише; умение выступающего предлагать аудитории необходимый скоростной режим усвоения информации [3; 242]. На наш взгляд, предлагаемые

И.Н. Кузнецовым примеры целесообразны на различных этапах процесса обучения русскому языку. Так, например, в разговорной деловой речи для обозначения новых понятий нередко создаются новые слова от иностранных по словообразовательным моделям русского языка. В результате появляются такие «неуклюжие» термины, как *шлюзовать* (от *шлюз*), *штабелировать* (от *штабель*), *кабелировать* или *каблировать* (от *кабель*).

Нельзя также признать правомерной замену привычных, вошедших в язык терминов новыми, образованными на иностранный манер (сейчас это особенно модно). Например, вместо понятного всем слова *штабелеукладчик* можно часто услышать *штабилер* и даже *штабиятор*. В деловой речи часто встречаются слова, не ставшие общеупотребительными, но активно используемые в деловой сфере. Это так называемые профессионализмы, которые служат для обозначения различных производственных процессов, орудий производства, сырья, получаемой продукции и т.д.

Очевидно, что, в отличие от терминов, представляющих собой официальные научные наименования специальных понятий, профессионализмы воспринимаются как «полуофициальные» слова, не имеющие строго научного характера. Нельзя не согласиться с автором о преимуществе профессионализмов перед их общеупотребительными эквивалентами, так как они служат для разграничения близких понятий, которые для неспециалиста имеют одно общее название. Благодаря этому для людей одной профессии специальная лексика является средством точного и лаконичного выражения мысли. Однако информационная ценность профессионализмов утрачивается, если с ними сталкивается неспециалист. Поэтому использование профессионализмов в речи бизнесменов нежелательно, и его следует отнести к недостаткам словоупотребления.

К явным недостаткам деловой речи автор относит использование в ней слов-паразитов: *так, как сказать, понимаете, значит, вот, это самое* и др. Такие слова не украшают деловую речь, а только вызывают раздражение слушателей. Слова-паразиты — это такая же проблема, как и проблема правильного выбора слов. Они делают речь неуверенной, лишая ее силы и выразительности. Однако многие так привыкли к ним, что заполняют ими все паузы в речи.

Паузы между предложениями, группами слов, выражающими законченную мысль, должны быть. Нет необходимости заполнять их чем-либо. Кроме того, непрерывно произнося подобные слова-паразиты, говорящий лишает себя возможности использовать возникающие паузы для спокойного продумывания последующих своих фраз [3; 234]. К речевой избыточности в деловой речи следует отнести и употребление без надобности иностранных слов, которые дублируют русские слова и тем самым неоправданно усложняют высказывание. Не следует, например, говорить *ничего экстраординарного*, когда можно сказать *ничего особенного, индифферентно* вместо *равнодушно, игнорировать* вместо *не замечать, лимитировать* вместо *ограничивать, ориентировочно* вместо *примерно, диверсификация* вместо *разнообразие* и т.д. [3; 237].

Автором приводятся примеры неправильного или параллельного употребления иноязычной лексики, которое ведет, как правило, к ненужным повторениям: *промышленная индустрия* (в слове *индустрия* уже заключено понятие *промышленная*), *форсировать строительство ускоренными темпами* (*форсировать* и означает *вести ускоренными темпами* или *потерпеть полное фиаско* (слово *фиаско* означает *полное поражение*)).

На практике известно, что к стилистическим формам многословия следует прежде всего отнести злоупотребление канцеляризмами, засоряющими язык деловых людей, придающими ему казенный оттенок. Примером могут служить следующие фразы: *Эти товары допустимы к продаже после специальной обработки, Переходные кольца в этом узле служат в качестве изоляции, Подача напряжения осуществляется здесь через посредство двухполюсного контактора, Разгрузку товаров производят на базе использования ленточного конвейера.*

Следует отметить, что особенно часто канцеляризмы проникают в речь деловых людей в результате неуместного использования так называемых отыменных предлогов *в деле, по линии, за счет, в части*, которые лишают такую речь эмоциональности и краткости, например: *в деле повышения экономичности работы двигателя, за счет снижения налогообложения, выступая по линии критики.*

Не вызывает сомнения, что каждый слышит то, что понимает, поэтому следует максимально заботиться о доступности речи, особенно в деловом разговоре, когда требуется излагать свои мысли как можно проще и доходчивее [3; 238].

Для того, чтобы добиться этой цели, известный ученый П. Сопер в своей книге «Основы искусства речи» предлагает использовать вспомогательный материал речи: определения, сравнения, примеры. Практика показывает, что определения нужны для слов, значения которых собеседники не

знают, а также терминов, употребляемых говорящим в особом смысле. Обычно самый верный способ дать определение какого-либо понятия заключается в том, что можно сказать следующее: *Приведу пример, который пояснит то, что я имею в виду* и после этого описать конкретный случай, который типичен для данного понятия [3; 238].

Вот как, например, рекомендуется давать определение понятия в учебнике «Логика» А.А. Ивина: *«Определение — это логическая операция, раскрывающая содержание понятия»*.

Определяя, например, понятие «термометр», мы указываем, что это, — во-первых, прибор, во-вторых, именно такой прибор, с помощью которого измеряется температура. То есть мы сначала относим данное понятие к ближайшему родовому понятию, а затем называем его отличительный признак (признаки) в ряду подобных понятий [4; 40].

Очень важно в речи употребление сравнений. Умственный процесс сравнения — существенный фактор познания. Пока мы не узнаем, на что вещь похожа и чем она отличается от остальных вещей, мы не сможем понять ее. Сравнения служат одной цели — сделать более ясными и убедительными те высказанные мысли, к которым они имеют непосредственное отношение. Действительно, сравнения могут быть различными. Так, например, оборот речи, заключающий скрытое уподобление, образное сближение слов на основе их переносного значения, называется метафорой. Поэтому при сравнении часто используют выражение *подобно тому, как...* Более пространная форма сравнения — аналогия — представляет собой умозаключение: если два предмета схожи в одном отношении, то они похожи и в других.

В свою очередь, аналогии бывают фигуральными и буквальными. Если при фигуральной аналогии сравниваются два явления из одной области, одного порядка, то аналогия в буквальном смысле обладает большой значимостью как доказательство в споре. Фигуральная аналогия обычно стимулирует работу воображения. Известно также, что пример — наиболее эффективный и доходчивый прием речи, как бы приближающий предмет к слушателю. Существенное качество примера — конкретность. Примеры могут быть краткими или более подробными, фактическими или предположительными, шуточными или серьезными. Краткие примеры незаменимы, когда приходится в условиях ограниченного времени пояснять многочисленные подробности. Предположительные примеры не содержат утверждений о подлинных фактах, но они могут оказаться полезными, когда отвлеченные или общие идеи нужно сделать наглядными.

При прочих равных условиях фактический пример производит большее впечатление, чем предположительный. У слушателей обычно возникает интерес уже при словах: *А теперь позвольте рассказать вам об одном случае, действительно имевшем место...* Кроме того, только примеры-факты могут найти применение как доказательства или обоснования [3; 238].

Важно подчеркнуть, что большое внимание в процессе обучения следует уделять логике, как научной и учебной дисциплине, которая рассматривает также правильность строения суждения (высказывания), умозаключения, доказательства и опровержения, действующие логические законы. Конкретные языковые условия логичности связаны, во-первых, с синтаксическим построением речи. Нарушение логических связей между словами и частями высказывания называют *алогизмами*. Например: *Конструкция данной машины аналогична старому образцу*. Алогизм в этом примере состоит в уравнивании двух несоотносимых понятий *конструкция* и *образец*. Следовало сказать: *Конструкция данной машины аналогична конструкции машины старого образца*.

Вот примеры нелогичности слов в составе предложения. В предложении *Летом в лесах вспыхивают пожары благодаря неосторожному обращению с огнем* слово *благодаря* противоречит содержанию мысли. Смысл высказывания *«Коммунальные услуги надо оплачивать не только в первых числах каждого месяца, но и раньше»* искажается, так как неверно использовано слово *надо* вместо *можно*. Получается, что коммунальные услуги надо оплачивать дважды [5; 41].

Таким образом, профессиональный компонент и речевые жанры, функционирующие в устном и письменном общении в области деловых контактов, в совокупности составляют суть содержания обучения деловому русскому языку в неязыковом вузе. И как отмечают современные исследователи, «эту категорию следует рассматривать не в плане статичности, а постоянной динамики, так как она определяется социальным заказом общества, его потребностями» [1; 110].

Правила делового общения — это те нормы и стандарты, которые используются в процессе общения. И от того, насколько придерживается говорящий этих норм и стандартов, зависит достигнет ли цели его общение. Результатом любого делового общения является бесконфликтное решение поставленной задачи, достижение компромисса, а без соблюдения норм и правил делового общения это

невозможно. Использование таких норм — общепринятая закономерность среди деловых людей, заботящихся о своем имидже и репутации.

Роль общения в профессиональной деятельности специалиста трудно переоценить. Во многом от умения установить контакт с деловым партнером, от правильного речевого поведения, умения в беседе придерживаться своей стратегической линии зависит успех деловых встреч.

Исследования показывают, что успех людей, работающих в сфере делового общения, на 80–85 % зависит от коммуникативной компетентности, которую определяют как совокупность знаний, умений и навыков в области речевой коммуникации, как умение соотносить языковые средства с задачами и условиями общения [5; 81].

Наряду с этим, при приеме молодых специалистов на работу учитываются коммуникабельность, способность согласовывать свои действия с другими, умение работать в команде, способность к коллективному принятию решений, что требует от преподавателя решения определенных педагогических задач в учебном процессе.

Следовательно, дидактические принципы — это инструменты преподавателя профессионального обучения, позволяющие грамотно организовать современный учебный процесс для достижения поставленных целей. Проводя каждое конкретное занятие, следует учитывать требования ряда дидактических принципов и создавать условия для их комплексного осуществления.

Список литературы

- 1 Громова Н.М. Деловое общение на иностранном языке: методика обучения / Н.М. Громова. — М.: Магистр; ИНФРА-М, 2010. — 286 с.
- 2 Егоров В.В. Методика профессионального обучения: учеб. пос. / В.В. Егоров, С.М. Ударцева, Ж.Е. Алшинбаева. — Караганда: Изд-во КарГТУ, 2015. — 112 с.
- 3 Кузнецов И.Н. Деловое общение: учеб. пос. / И.Н. Кузнецов. — М.: Изд-торг корп. «Дашков и К», 2008. — 528 с.
- 4 Салагаев В.Г. Культура делового общения. Деловая риторика. Деловые документы: учеб. пос. / В.Г. Салагаев. — Алматы: Каржы-Каражат, 2003. — 232 с.
- 5 Осик Ю.И. Деловой этикет: учеб. пос. / Ю.И. Осик, З.С. Гельманова, Д.С. Наплеков. — Алматы: Заң әдебиеті, 2008. — 230 с.

С.К. Нурпеисова, Б.К. Тунгушбаева

Тілдік емес университетте іскери қарым-қатынас тілін оқытудың негізгі принциптері туралы

Мақала тілдік емес жоо студенттерінің ауызша іскерлік мәдениаралық қарым-қатынас барысында өзектілендірілетін дәлелдеу қабілетін қалыптастыруға қатысты мәселелерді қарастыруға арналған. Тілдік емес жоо-да ауызша қарым-қатынасқа оқыту мазмұнының компоненттерін бөлуге әртүрлі тәсілдерді талдау негізінде ауызша іскерлік дәлелді сөйлеуге қабілетті құрайтын және ауызша пікірлерді дайындау процесінде студенттердің қызметінің нәтижелілігін қамтамасыз етуге бағытталған білім, білік және қарым-қатынас жиынтығы анықталды. Мазмұнның іріктелген компоненттерін меңгеру процесін ұйымдастыру мақсатында тілдік емес жоо студенттерінің ауызша іскерлік дәлелді сөйлеуге тиімді дайындалуына ықпал ететін оқыту қағидаттары әзірленіп, әдістемелік тұрғыдан негізделген. Жалпы, белсенді, әдістемелік, сондай-ақ жеке арнайы қағидаттар қатары анықталды: қолжетімділік, ассоциативтілік, экспрессивтілік және қарқындылық. Іскерлік қарым-қатынас процесінде арнайы терминологияны, кәсіпқойлықты, сондай-ақ кейбір өзге тілді лексиканы, канцеляризмдерді және т.б. қолданудың орындылығы туралы мысалдар берілген. Жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін тілді оқыту тәжірибесінде маманды кәсіби даярлаудың құрамдас бөлігі және оның әрі қарай табысты еңбек қызметінің алғышарттарының бірі ретінде пайдаланумен байланысты.

Кілт сөздер: оқыту принципі, іскерлік қарым-қатынас, коммуникативтік дағдылар, арнайы терминология, кәсіпқойлық, ауызша сөйлеу.

S.K. Nurpeisova, B.K. Tungushbayeva

About the basic principles of teaching business communication language at a non-linguistic university

The article is devoted to the consideration of issues related to the formation of non-linguistic University students' ability to argue, which is updated in the process of oral business intercultural communication. On the basis of the analysis of different approaches to the allocation of components of the content of teaching oral communication in a non-linguistic University defined set of knowledge, skills and relationships that make up the ability to oral business reasoned speech and which are designed to ensure the effectiveness of students in the preparation of oral statements. In order to organize the process of assimilation of the selected components of the content, principles of training were developed and methodically justified, the reliance on which can contribute to the effective preparation of students of non-linguistic University for oral business reasoned speech. A number of both general didactic, methodical, and particular special principles is revealed: the principle of accessibility, the principle of associativity, the principle of expressiveness, the principle of intensity. The examples of relevance and expediency of using special terminology, professionalism in the process of business communication, as well as some foreign language vocabulary, clerical and other results can be used in teaching Russian in technical specialties, the formation of professional communication of future specialists. The practical significance of the work is associated with the use of research results in the practice of language teaching as an integral part of professional training and one of the prerequisites for its further successful work.

Keywords: teaching principle, business communication, communication skills, special terminology, professionalism, oral speech.

References

- 1 Gromova, N.M. (2010). *Delovoe obshenie na inostrannom yazyke: metodika obucheniia* [Business communication in a foreign language: teaching methods]. Moscow: Mahistr; INFRA-M [in Russian].
- 2 Yegorov, V.V., Udartseva, S.M., & Alshinbaeva, Zh.E. (2015). *Metodika professionalnogo obucheniia* [Methods of professional education]. Karaganda: Izdatelstvo Karahandinskoho gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 3 Kuznetsov, I.N. (2008). *Delovoe obshchenie* [Business communication]. Moscow: Izdatelsko-torhovaia korp.«Dashkov i K» [in Russian].
- 4 Salagaiyev, V.G. (2003). *Kultura delovogo obucheniia. Delovaiia ritorika. Delovye dokumenty* [Culture of business communication. Business rhetoric. Business document]. Almaty: Karzhy-Karazhat [in Russian].
- 5 Osik, Y.I., Gelmanova, Z.S., & Naplekov, D.S. (2008). *Delovoi Etiket* [Business etiquette]. Almaty: Zan adebiety [in Russian].

Sh. Mazhitayeva, T. Baizhigitova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: s_mazhit@mail.ru)*

The features of the updated education program

In the article the features of the updated curriculum of education are presented. According to authors, the subject programs are based upon the spiral curriculum model and knowledge and concepts are revisited as learners move up through the grades. Values are covered in the State educational standard through learning objectives and tasks of education. According to State educational standard the values of education are patriotism of Kazakhstan and civil responsibility, respect, solidarity, transparency, continuing education. Authors focus on a differentiated approach as an important way of teaching. The program was created taking into account the age characteristics of students. Education aims to instill in students national and common human values that will become sustainable life positions in the future.

Keywords: context, approach, spiral curriculum, graphic organizers, collaboration, critical thinking, functional literacy, creativity, effective teaching methods.

New realities and challenges of time necessitate a systematic update of the content of secondary education, which is planned to be implemented as part of the transition to a school education model.

Today we need to move away from the traditional forms of work, where the teacher is a speaker, and students are passive listeners. How to increase the motivation of students, so that children would be interested in learning, so that the material under study was accepted by them and learned, so that they would understand how to learn.

In the context of the updated curriculum of education is primarily a revision of the model of secondary education, its structure, content, approaches and methods of learning and education. The program assessment system follows the students' achievement [1; 2].

An important principle underlying the design of the subject programme is the concept of the spiral curriculum. The spiral curriculum is predicated on cognitive theory advanced by Jerome Bruner in his «The Process of Education» (1960). He believed that even the most complex material, if properly structured and presented, can be understood by very young children.

Bruner hypothesized that human cognition progresses through three relatively discreet stages:

- enactive (learning by doing);
- iconic (learning by means of images and pictures);
- symbolic (learning by means of words or numbers).

They are used to inform the development of a spiralling curriculum. The key features of the spiral curriculum based on Bruner's work are:

- the student revisits a topic, theme or subject several times throughout their school career;
- the complexity of the topic or theme increases with each revisit;
- new learning has a relationship with old learning and is put in context with the old information.

The benefits ascribed to the spiral curriculum by its advocates are:

- the information is reinforced and solidified each time the student revisits the subject matter;
- the spiral curriculum also allows a logical progression from simplistic ideas to complicated ideas;
- learners are encouraged to apply the early knowledge to later course objectives.

The subject programs are based upon the spiral curriculum model, with knowledge and concepts revisited as learners move up through the grades. Learning objectives are organized into unifying strands and sub-strands in order to make clear how learning will progress [2; 203].

In schools make the transition from simple knowledge to interactive and conduct student-centered learning approach. The students develop the skills of thinking and cognition, the functional literacy of knowledge. A number of features should be noted. Values equated to learning objectives. Education not only determines the system of knowledge and skills, but also includes life values and ideals in the content of the activities. Values are covered in the State educational standard:

- in aims and tasks of education;
- in missions of schools on implementation of ideas uniting people of Kazakhstan: «Mangilik Yel», «Kazakhstan is our common home», «Kazakhstan is my Homeland». Values of the national idea «Mangilik Yel».

According to the values in State educational standard, the following is considered as guidance in the list of values: Kazakh patriotism and civil responsibility, respect, solidarity, transparency, continuing education.

They form the behavior, lifestyle, activities, in general personality. Education aims to instill in students national and common human values that will become sustainable life guidelines.

The expected results of learning and education are formulated in a wide range of skills: the ability to apply knowledge, the ability to think creatively and critically, continuing education, communication in any community, research skills, the ability to work individually and in collaboration with others through pair and group activities, responsibly solve tasks and problems.

Another feature is the trilingual education and learning.

Modern teaching methods in recent years are the methodology of integrated learning. In the practice of educational development, the question arose of an integrated approach to teaching various subjects at school.

The results of integrated learning are manifested in the development of students' creative thinking. It contributes not only to the intensification, systematization, optimization of educational and cognitive activity, but also the possession of culture: linguistic, ethical, historical, philosophical. And the type of culture determines the type of human consciousness; therefore integration is extremely relevant and necessary in modern school. All this is achieved through the implementation of interdisciplinary connections in the learning process. A foreign language is considered as an integrated discipline that makes a significant contribution to the development of professionally significant skills of students and to uncover their creative potential and enhance the culture of communication.

Students can develop the language skills and culture of other countries through learning three languages (Kazakh, Russian and English). In the English – speaking society between cultural people communication is conducted in three levels of politeness: *official*, *neutral* and *familiarity*. All the polite words and expressions can be classified according to stylistic features and referred to formal, neutral and familiar style of speech. *Official level* of civility implies a polite communication when the predominant importance of any age, gender or personal dignity and social status of the companions and their positions. *Neutral level* of polite communication is carried out between strangers and acquaintances among those who are not in official relations or familiarity. *Familiar level* of politeness characteristic of communication in the family related terms as well as between friends. Politeness in communication involves an understanding of the situation, taking into account age, gender and social status of communications partner [3].

It is known that one of the most urgent tasks of modern Kazakhstan education is the formation of a multilingual personality. The urgency of the problem under consideration is due to the triune language policy of our state, the need for a phased implementation of the cultural project «Trinity of Languages», improving the quality of teaching Kazakh as a state language, Russian as a language of international communication and English as a language of successful integration into the global economy. And it is precisely for this reason that the development of a particular language should be based on current world trends and cover various areas of language use in order to prepare students for life in the conditions of multilingualism and globalization, for dialogue in intercultural communication.

The principle of balance of the Kazakh (state) and Russian languages in the content of education is the need to take into account the features sociolinguistic situation of a particular region. Russian language is less active in the southern regions of the country, while in the North – has a wider scope of use [4].

Trilingualism today is an absolute necessity. With multilingual education, languages are simultaneously both a means and a goal of the educational process. Such an approach makes it possible to perceive languages not just as academic subjects, but as one of the conditions for obtaining direct knowledge. It should be understood that ignorance of languages can condemn the future generation to the loss of competitiveness in the labor market both outside the country and inside it.

Today, trilingualism is necessary. The knowledge of different languages allows us to perceive languages not just as academic subjects, but as one of the conditions for obtaining direct knowledge. Kazakh, Russian and foreign languages are subjects of study and at the same time an important means of communication and cognition. The time for learning the languages in the school curriculum is very limited and their practical use is very valuable, as it gives students the opportunity to show the acquired skills in other classes. Students can practice trilingualism in Russian language lessons, working on texts of various genres:

summary, essay, annotations. Presenting research projects, students write annotations in three languages. By learning the works of A. Kunanbayev, M. Makatayev, poetry evenings are held in three languages. By learning history and literature, students do not forget about the role of William Shakespeare in the development of English literature.

The principle of language and culture co-learning – languageteaching forms the attitude to the language not only as a means of intercultural communication, but also as a social value, as a reflection of national cultural heritage, a tool of knowledge of the surrounding reality [5; 137].

Many linguists believe that the basis of trilingual (multilingual) education should be properly structured system of teaching target (three) languages, corresponding to the real situation of scientific and methodological development and methodical base of the Kazakh, Russian and English languages [6, 7].

In the update of the content of educational program of communicative language teaching activities are important. There are:

- Information-Gap activities – learners practice a role-play.
- Jigsaw activity – learners piece together parts of information to complete the whole.
- Task completion activities – give a situation for brainstorming and solve.
- Information gathering activities – learners collect information and present it to the class.
- Opinion sharing activities.
- Task-completion activities: puzzles, games, map-reading.
- Project work.
- Information gathering activities: surveys, interviews, searches.
- Information-transfer activities – learners take information that is presented in one form, and present it in a different form.
- Others – make two dialogues with the given words; role plays with cue cards; find mistakes game, etc.

Language researchers and teachers use the concepts of four language skills: Listening, Speaking, Writing and Reading. They are related to each other by two parameters:

- the mode of communication: oral or written;
- the direction of communication: receiving or producing the message [8].

Listening as a cognitive process suggests three stages where information reaches the listener, and is then filtered through his or her short term memory, working memory and long term memory. The first two stages are important in second language teaching and learning because in these stages listeners need to effectively use strategies in order to recognize which information is relevant so that it can reach the long term memory.

Speaking is oral language. It differs from written language and requires different processes. One of the first approaches that offered a clear perspective on the learning of speaking skills was audiolingualism. Audiolingualism focused on the importance of input before output.

Writing should also be taught and learnt in the cultural and social context. Learners have different needs at different stages of their learning and therefore teachers need to accommodate this.

Reading can be taught for effective reading strategies in order to improve their reading comprehension. Reading strategies enable learners to take responsibility for their own learning and this way solve learning problems. There are three stages of reading strategies. In the *pre-reading* stage, learners learn how to use pictures, titles and other clues to guess the content of the text and therefore help them read more effectively. In the *while-reading* stage, the text, they learn how to distinguish between important information and details, including how to increase the speed of reading and how to decode unfamiliar words. In *post-reading* stage, learners might be asked to reread, find certain information and summarize.

The effective learning to improve reading comprehension. The best way to understand a text is to ask yourself questions as you read it. The answers to some questions are easy to find, while the answers to others are more difficult to work out.

Understanding students is very important to teaching. In order to plan how to teach your students or ways to present a subject in an interesting manner a teacher needs to know what motivates the students, what background the students are bringing to the classroom, as well as the students' interests. As we learned in Philosophy and Organization of the school students are changing cognitively, socially, and physically which all affect their learning. Students are also impacted by their culture, neighborhood, and peers. Knowing a little of this background helps the teacher understand students and in turn can answer question, such as: «How can

I help this student to learn better?» or «What in the students life can I relate this topic to so it is interesting?» Anyone can stand up and teach a class about any topic, but understanding the students completes a teacher.

Sometimes when a teacher leads students in a fun activity the teacher becomes more human, not just a grown up that stands in front of the class. It makes teacher more approachable. The teacher should make reflection and thinks about the possibilities and difficulties of students in learning foreign language. The students love it because they get to do something fun with their teachers, and possibly the fun subject can be reflected back to something done in the classroom. That is why in the classroom activities differentiation is important way of teaching.

The teacher can observe how the students interact with each other. Observing behavior is also a way to survey student's personalities. Observing how the students interact can help a teacher plan a seating chart. I believe observed behavior is also important to understanding students. As a teacher, I think it is important to establish a comfortable rapport with the students so they feel comfortable expressing their concerns to me as well as participate in class. Given the above points on the teaching of a foreign language, the effective use of basic skills like speaking, listening, writing and reading are very important. They are divided into two groups: receptive (reading and listening) and productive (writing and speaking) skills. Therefore, the teacher can cover writing, speaking and listening through reading with the help of graphic organizers. Graphic organizers, done while reading, provide students with a reference for thinking and writing about reading. When students are asked questions about the text, they can refer to their organizers. Organizers hold students' thinking and help them recall information, thoughts and questions they had while reading. Graphic organizers aid students in the writing process as they plan, support and record ideas and processes. This format of jobs used to represent information visually, show relationships between ideas and help students think critically.

The main points in a growing range of short, simple texts are used in the process of teaching and learning. Independent understanding of a specific information and detail in short, simple texts, the detail of an argument, include some extended texts. Students use independent reading of short simple fiction and non-fiction texts. They deduce the meaning from context. According to the text, learners notice to the attitude or opinion of the writer to give main point of the topic [1; 3].

Comprehension means understanding what is read. Questioning:

- Questions based on a section of the text;
- Clarifying: resolves confusion about words, phrases, concepts;
- Predicting: guess what may happen next in the story or text;
- Summarizing: identifying the gist of what has been read, sum it up.

Following Figures are used to check students' comprehension. (Figure 1-3)

Asking Questions		
	Question	Answer
Before Reading		
During Reading		
After Reading		

the five w's

Who?

What?

Where?

When?

Why?

Figure 1. Questioning graphic organizers

Make A Prediction!

Clues or What Happened	What the Clues Mean or What We Already Know

I predict....

Make a Prediction!

My Prediction

What happened?

Figure 2. Prediction chart

Predict I think next that... I feel as though... What might happen is...	Question What do you think... Did you understand... How/why did...
Clarify I think that... I understand... This is how/why...	Summarize The main ideas are... The author's key points are... The major concepts so far...

Figure 3. Clarifying, predicting and summarizing graphic organizers

In addition to helping students organize their thinking and writing process, graphic organizers can act as instructional tools. Teachers can use graphic organizers to illustrate a student's knowledge about a topic or section of text showing areas for improvement [9]. The steps of the teaching sequence of reading and writing skills (Fig. 4)

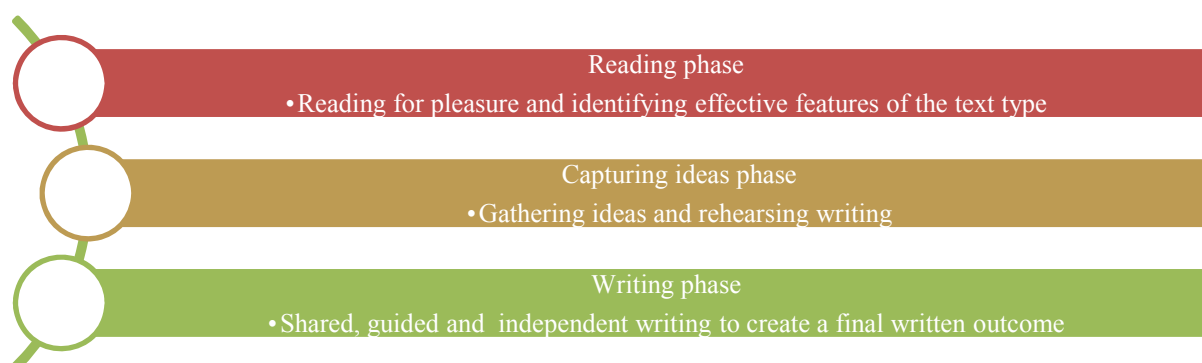

Figure 4. The teaching sequence

The effective way of teaching also «thread» rich and meaningful opportunities for speaking, listening, reading and writing skills. Throughout the teaching sequence, teachers give significant time for learners to talk together to help learners:

- to think through ideas and plan their work;
- to clarify their understanding;
- to consolidate their understanding and communicate what they have learned;
- to practise new vocabulary and turn vague impressions into phrases and sentences that someone else can understand;
- to solve problems together [1; 27, 28].

As shown above, comprehension is the goal of reading. Using different methods and tools, we are going to follow the productive outcomes. Taking into account all the possibilities, we can conclude that it is not necessary to demand thorough information from the students on passed material, but we should teach them to see the main idea and be able to decompose systematically their thoughts.

In the program the formation of students' knowledge of man, nature and society for mastering the basic skills of reading, writing, speaking and listening is included. Teacher plans the lesson to develop students' skills of searching, analyzing and interpreting information, logical presentation of their thoughts. Teacher creates the task in accordance with age possibilities of students to get positive outcome [10].

Students acquire the ability to work in a group and individually. As a result, at the end of the school students will obtain:

- independence;
- communication and collaboration skills;
- research skills;
- work hard to achieve better results;
- respect the cultures and opinions;
- think creatively and critically;
- be socially responsible and caring;
- use information and communication tools and technologies effectively;
- be ready for lifelong learning and self-improvement.

The whole complex of activities within the framework of updated the content of education is aimed at creating an educational space conducive to the personal harmonious development.

The results of the updated content of education should be that educational achievements will have a productive character; the educational process will be characterized by the active learning of the students «gaining» knowledge in each lesson. Under these conditions, the students are responsible for their studies. The teacher is the organizer of the cognitive activity of students.

Basically, the renewed education system is a program of competence and the importance of modern education, is critical thinking, research, practice, the use of ICT, communication, individual, teamwork, functional literacy, creativity and effective teaching methods necessary for effective communication and effective implementation.

The new standard ensures the involvement of students in learning and responsibility for their future already at school by selecting subjects in high school for self-determination and pre-university preparation.

References

- 1 Негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9-сыныптарына арналған жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасы. — 2018.
- 2 Әдістемелік нұсқау хат 2018–2019 оқу жылы. ҚР Білім және ғылым министрлігі Мектепке дейінгі және орта білім департаменті Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. — 2018. — 387 б.
- 3 Верещагин Е.М. Лингворегиональная теория речи / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров — М.: Русский язык, 2003.
- 4 Zhetpisbayeva B.A. Ethnolinguodidactic Approachas Methodological Support of Polylingual Education [Электронный ресурс] / B.A. Zhetpisbayeva, G.K. Tleuzhanova, Zh.M. Tentekbayeva, S.A. Shunkeyeva // World Applied Sciences Journal 27 (Education, Law, Economics, Language and Communication) — 2013. — Vol. 13. — P. 455–459. — Режим доступа: [https://www.idosi.org/wasj/wasj27\(elelc\)13/93.pdf](https://www.idosi.org/wasj/wasj27(elelc)13/93.pdf)
- 5 Сафонова В.В. Соизучение языков и культур в зеркале мировых тенденций развития современного языкового образования / В.В. Сафонова // Язык и культура. — 2014. — № 1 (25). — С. 123–141.

- 6 Мажитаева Ш. Полиязычное образование как одно из приоритетных направлений развития системы образования в Республике Казахстан / Ш. Мажитаева, Г. Смагулова, Б. Тулеуова // European Researcher. Series A — 2012. — № 11–1. — С. 1864–1867.
- 7 Мажитаева Ш. К вопросу о компетенциях в полиязычном образовании / Ш. Мажитаева, Ж. Балмагамбетова, Н. Хан // European Researcher. Series A — 2012. — № 10–1. — С. 1713–1716.
- 8 «Модернизация образовательного контента — требование времени» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://bilimainasy.kz>
- 9 TraceyHarding-Gtricker Графические органайзеры для поддержки стратегии активного чтения. — 2008 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.google.kz/search?q=graphic+organizers+for+reading&source>
- 10 Сейлхан А.К. Научная и практическая значимость многоязычного образования в контексте повышения квалификации [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.elarna.com/koru_kk.phpid=348202

Ш. Мажитаева, Т. Байжигитова

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктері

Мақалада білім берудің жаңартылған оқу бағдарламасының ерекшеліктері баяндалған. Оқу бағдарламасы спиральдік қағидаттың моделіне негізделген, ал білім мен тұжырымдамалар оқушылардың сыныптан сыныпқа көшудегі тақырыптың күрделенуін қарастырады. Құндылықтар білім берудің оқу мақсаттары мен міндеттері арқылы мемлекеттік білім беру стандартында көрсетілді. Мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес, білім беру құндылықтары болып қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, ашықтық, үздіксіз білім беру табылады. Авторлар оқытудың маңызды бөлігі ретінде саралау тәсіліне тоқталды. Бағдарлама оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, әзірленген. Оның аясында білім берудің мақсаты оқушыларға болашақта тұрақты өмірлік ұстаным болуын, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды дарыту, ұрпақ бойына сіңіру болып табылады.

Кілт сөздер: контекст, тәсіл, спиральдік оқу бағдарламасы, графикалық органайзерлер, ынтымақтастық, сыни ойлау, функционалдық сауаттылық, креативтілік, оқытудың тиімді әдістері.

Ш. Мажитаева, Т. Байжигитова

Особенности обновленной программы образования

В статье представлены особенности обновленной учебной программы образования, дан ее подробный анализ. По мнению авторов, тематические программы основаны на модели спиральной учебной программы, а знания и концепции пересматриваются по мере того, как учащиеся продвигаются по классам. Ценности освещены в государственном образовательном стандарте посредством учебных целей и задач образования. Согласно государственному образовательному стандарту, ценностями образования являются казахстанский патриотизм и гражданская ответственность, уважение, солидарность, прозрачность, непрерывное образование. Авторами проанализирован дифференцированный подход как важный способ обучения. Программа создана с учетом возрастных особенностей учащихся. Цель образования – привить учащимся национальные и общечеловеческие ценности, которые в будущем станут устойчивыми жизненными позициями.

Ключевые слова: контекст, подход, спиральная учебная программа, графические органайзеры, сотрудничество, критическое мышление, функциональная грамотность, креативность, эффективные методы обучения.

References

- 1 Nehizhi orta bilim beru denhezhinin 5–9-synpytaryna arnalhan zhanartylhan mazmundahy oku bahdarlamasy (2018) [Subject program of the updated secondary education for grades 5–9 – 2018] [in Kazakh].
- 2 Adistemelik nuskau khat 2018–2019 oku zhyly — KR Bilim zhane hylym ministrlihi Mektepke deinhi zhane orta bilim departamenti [Instructive methodical letter. 2018–2019 school year — Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. (2018) National Academy of Education I. Altynsarin [in Kazakh].
- 3 Veretschagin, E.M., & Kostomarov, V.G. (2003). *Linhvorehionalnaia teoriia rechi [Lingvoregional theory of speech]*. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 4 Zhetpisbayeva, B.A., Tleuzhanova, G.K., Tentekbayeva, Zh.M., & Shunkeyeva, S.A. (2013). Ethnolinguodidactic approach as methodological support of polylingual education. *World Applied Sciences Journal 27 (Education, Law, Economics, Language and Communication), Vol. 13*, 455–459. Retrieved from [https://www.idosi.org/wasj/wasj27\(elelc\)13/93.pdf](https://www.idosi.org/wasj/wasj27(elelc)13/93.pdf)

- 5 Safonova, V.V. (2014). Soizuchenie yazykov i kultur v zerkale mirovykh tendentsii razvitiia sovremennoho yazykovoho obrazovaniia [Co-learning of languages and cultures in the mirror of world tendencies in developing modern language education]. *Yazyk i kultura – Language and Culture, No. 1*, 123–141. Retrieved from <http://elibrary.ru/item.asp?id=21371386> [in Russian].
- 6 Mazhitaeva, Sh., Smagulova, G., & Tuleuova, B. (2012). Poliiazychnoe obrazovanie kak odno iz prioritnykh napravlenii razvitiia sistemy obrazovaniia v Respublike Kazakhstan [Multilingual education as one of priority directions in development of education system in the Republic of Kazakhstan]. *European Researcher. Series A, No. 11-1*, 1864–1867 [in Russian].
- 7 Mazhitaeva, Sh., Balmagambetova, J., & Khan, N. (2012). K voprosu o kompetentsiakh v poliiazychnom obrazovanii [Competence in Multilingual Education]. *European Researcher. Series A, No. 10-1*, 1713–1716 [in Russian].
- 8 Modernizatsiia obrazovatelnoho kontenta — trebovanie vremeni [Modernization of educational content — time requirement]. *bilimainasy.kz*. Retrieved from: <http://bilimainasy.kz> [in Russian].
- 9 Tracey Harding-Gtricker (2008). Hraficheskie orhanaizery i dlia podderzhki stratehii aktivnoho chtenia [Graphic organizers to support active reading strategy]. *google.kz*. Retrieved from: [https://www.google.kz/search?q=graphic+organizers+for+ reading&source](https://www.google.kz/search?q=graphic+organizers+for+reading&source) [in Russian].
- 10 Seylkhan, A.K. Nauchnaia i prakticheskaia znachimost mnohoiazychnoho obrazovaniia v kontekste povysheniia kvalifikatsii [The scientific and practical significance of multilingual education in context of advanced training]. *elarna. com*. Retrieved from http://www.elarna.com/koru_kk.phpid=348202 [in Russian].

Ж.З. Кадина¹, Ә. Жақан¹, Б.С. Сатеева¹, Ж. Зенгин²

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан;

²Синав колледжі, Түркия
(E-mail: jannetta78@mail.ru)

Психологиялық ілімнің қайнар көздері және бүгінгі қоғамдағы қолданылу аясы

Мақалада тарихымыздағы түрлі кезеңдердің, отаршылдық пен бодандықтың, соғыстар мен төңкерістердің, қолдан жасалған саяси науқан-нәубеттердің қазақ халқының қазіргі психологиялық ахуалының қалыптасып дамуына тигізген әсері сөз етілді. Авторлар әр ұлттың өзіндік ерекшелігінің болуы, оның басынан өткергені мен тұрғылықты географиясына тәуелді болу мәселесі зерттеулерде елеп-ескерілмеуі мүмкін емес екендігіне тоқталады. Белгілі ғалым Л.Н. Гумилев, психолог-педагог С.Қалиев, ақын М.Жұмабаев еңбектері халықтың психологиялық ахуалы, оның философиялық ойлау жүйесінің негізі делінген пікірлерінен мысал келтіреді. Қазақтың ұлттық психологиясындағы моральдік, этикалық, тәлім-тәрбиеміздегі ар мен намысты қасықтай қаны қалғанша қорғай білу, дархан көңіл, ақжарқындылық пен адалдық, досқа деген мейірімділік, бойымызға сіңген қасиеттерден адасып қалмау мәселесі көтерілді. Авторлар ұрпақ санасына ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтар туралы тұтас ұғым түзілуінде, бүгінде психологтардың маман ретіндегі еңбектерінің ерекше болу керектігіне тоқтам жасайды.

Кілт сөздер: ұлт, психология, этнопедагогика, этнопсихология, мінез, тіл факторы, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім, ұрпақ, тарих, этнос, даму, құндылық.

Ғасырлар бойы халық болып қалыптасу барысында талай тарихи кезеңдердің, отаршылдық пен бодандықтың, соғыстар мен төңкерістердің, қолдан жасалған саяси науқан-нәубеттердің қазақ халқының қазіргі психологиялық ахуалының қалыптасып дамуына тигізген әсерін талдау қажеттілігі туындайды. Әсіресе кейінгі төрт ғасырға жуық отаршылдық пен бодандықтың салдарынан қазақ халқының құлдық психологияға ие болып отыруы оның болмысында қазіргі таңдағы этногенезісінің түзілуіне, моральдік, этикалық, эстетикалық, тұрмыстық, кәсіптік, жалпы әлеуметтік жағдайларының бүлінуіне әкеліп соқты. Соның салдары халықтың қалыптасқан салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына, сол арқылы көнеден келе жатқан дәстүрлі тәлім-тәрбиесіне көптеген залалын тигізді.

Біріншіден — қазақ халқының қалыптасу құрылымының өте күрделі екендігі, ғасырлар бойы жүзден астам ірі рулар мен тайпалардан бірігіп, қазақ ұлтының дүниеге келуі. Ертедегі үйсіндердің, қаңлылардың, қыпшақтардың, наймандардың, керейлердің, тағы басқа ұлыстардың жеке-дара мемлекеттер ретінде тарихқа белгілі болғандығын білеміз. Қазақ халқының құрамындағы бұл рулар біртұтас халықтық болмысқа бірігуімен қатар, әлі де болса өзіндік қасиеттерін сақтап отыр. Ол әсіресе әр рудағы тіл диалектикасының, әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің кейбір түрлерінің ерекшеленетіндігінен байқалады. Халықтық педагогика дәстүрлерін зерттегенде бұларды елеп-ескермеу мүмкін емес. Қазақ халқына кіретін барлық ұлыстардың дара ерекшеліктерін қарай отырып, біртұтас халықтық тәрбие дәстүрін жасауға болады.

Екіншіден — еліміздің ұланбайтақ аймағының географиялық ендігі мен байлығының, табиғатының, климаттық ерекшеліктерінің, топырақ-өсімдік жамылғысының, жануарлар дүниесінің, жер асты — жер үсті суларының, рельефінің, тағы басқа табиғат факторларының әр қиырда тұратын, бір-бірімен кейде байланыса алмайтын қазақтардың психологиялық ахуалына, мінез-құлқының қалыптасуына тигізетін әсері әртүрлі екендігін ескерудің де мәні зор. Шығыста, батыста, солтүстікте және оңтүстікте, орталықта тұратын, таулы жерде немесе дала жазығында тұратын, шөлді аймақта не болмаса өзен-көлдің жағасында тұратын, адамдардың жаратылысы, табиғи болмысы әртүрлі екендігін ескеру қажет. Бұл фактор, ең алдымен, сол жердегі тұрғындардың психологиялық ахуалына, тіліне, салт-санасына, әлеуметтік ұстанымына, әрине, тәрбиелік дәстүріне өте зор әсер етіп, өзіндік мән мен мазмұн қалыптастырды. Белгілі тарихшы-ғалым Л.Н. Гумилев: «Этностардың этногенездік айырмашылықтары, нәсіліне, тіліне, дініне, біліміне ғана байланысты емес, мінез-құлқы мен жер-қыртыс бедеріне, табиғатты игеруіне де байланысты...», — депті. Ал, Алаштың ақиық ақыны «...Жаратылыстың құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малмен бірге

өріп, сары сайран далада тұрып өсетін қазақ баласының қиялы жүйрік, терең болуға тиісті. Бірақ қазақ халқы тәрбие көрген жоқ, әлі тағы, әлі бала... жылдар, күндер өткен соң қазақ қиялы тәрбие алып, тереңдеп адамзат дүниесінің көгінде бір жарық жұлдыз болар деп, иманымыз кәміл»[1], — деп, қазақ халқының жарқын болашағын оның дархан даласына балап, көрегенділікпен үлкен үміт еткен. Халықтың өз туған даласының сипатындай сипатқа, туған табиғатының таң қаларлық құбылыстарындай мінез-құлыққа ие болатындығын айнытпай суреттеп берген.

Психолог-педагог ғалым С.Қалиев «Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы» дейтін еңбегінде: «Қазақтарға тән бауырмалдық, ақжарқындық, қонақжайлық мінез-құлық болса, өзбектерге тән майда, сыпайы мінезділік, үнемшілдік, орыс халқына тән қарапайымдылық пен кеңпейілдік т.б. ерекшеліктер байқалады», «... ар мен намысты қасықтай қаны қалғанша қорғай білу, дархан көңіл, ақжарқындылық пен адалдық, досқа деген мейірімділік қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық психологиялық ерекшелік қасиеті, философиялық ойлау жүйесінің негізі», — деп түйінді ой-пікірін ортаға салады. Сонымен, бүкілхалықтық психологиялық ахуал сол халықтың барлық құрамдас бөліктерінің мінез-құлықтарының жиынтық формасы болып табылады.

Үшіншіден — Қазақ халқының тарихи-әлеуметтік қазіргі болмысында әртүрлі тарихи кезеңдердегі, атап айтқанда, араб-парсы, қытай, монғол, жоңғар шапқыншылықтарының, әсіресе Ресей империясының отарлауы салдарынан қалыптасқан психологиялық ахуалдың алатын орны бөлек. Бұған сол кезеңдерде тараған әртүрлі діндердің әсері, тіл ассимиляциясы және диссимиляциясы, бөтен ұлттардың қазақ арасында сіңісуі (қожалар мен төрелер, қытайлар мен жоңғарлар т.б.), жер-су атауларының өзгеруі (араб, парсы, қытай, монғол, жоңғар, орыс тіліндегі жер атаулары мен су атаулары), адамдардың ат-есімдерінің сол халықтардың тілінде қойылуы, бөтен тілдегі, бөтен діндегілермен некеге отыру, балаларын орысша, немісше, ағылшынша, тағы басқа тілдерде оқытуы, аралас (орыс-қазақ) мектептердің орнығуы, тағы басқа қоғамдық құбылыстар қазақтың ұлттық психологиялық ахуалына орасан зор залалын тигізіп, қатты ықпал етті. Тіптен, кейінгі ұрпақтың мәңгірттену тенденциясына әкеліп тіреді.

Төртіншіден — тіл факторы этнопсихология мен этнопедагогика теориясы мен практикасындағы шешуші фактор болып табылады. Себебі тіл арқылы этнопедагогика мен этнопсихологияның дәстүрлі жағдайлары жасалып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. «Өнер алды — қызыл тіл» деп халқымыз тіл өнеріне айрықша маңыз берген. Өз ұрпағын құйма құлақтыққа, сөз парқын ажырата алуға, сөз астарын аңғаруға, шешендік сөздің парқын бағалай білуге үйретіп, ой қорытып, сөз түйе білуге, шешен сөйлеп-шешімді уәж айтуға, «от ауызды, орақ тілді» азаматтарды тәрбиелеуге терең философиялық мән берген.

«Тіл — адам жанының тілмашы. Тілсіз адамның жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында ғана жан сырын ұға алады... Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Тілсіз ұлт ділінен айрылған ұлт, дүниеде ұлт болып жасай алған емес. Ондай ұлт құрымақ... Ұлттық тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, аспайтын сабырлы мінезі бәрі-бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы кең, тілі де бай» [1], — деп тіл тағдыры мен ел тағдырын сипаттаған Мағжан Жұмабаевтың осынау терең тұжырымды пікіріне таң қаласыз. Сол заманның өзінде тілге жанашырлық танытып, ұрпақ тәрбиесіне ерекше алаңдаған ақынды көреміз.

Қазақ халқының өмірінде феодалдық қарым-қатынастардың, әсіресе феодалдық-патриархалдық қарым-қатынастардың орны бөлек. Патриархалдық қарым-қатынастың бейнесі қазақ халқының тұрмыстық, кәсіптік нысандарында әлі де көрініс береді.

1. Қазақ халқының өз әулетінде, руда ақылшы ақсақалдарды пір тұтуы. Ақсақалды бабаның, атаның шешімі руластар мен әулеттегілер үшін, бұзылмас заңдылыққа айналуы. Ақсақалды бабаның құзырындағы жазылмаған «конституциялық», «заң-құқықтық» ережелерімен қатар, соттың, прокурордың, адвокаттың құқықтарын іске асырып отыруы, билік жүргізуі, шешім қабылдауы қазақ халқы үшін заңды құбылыс болып келеді. Қазіргі өркениетті жаңа заманның өзінде де бұл қоғамдық құбылыс әр жерде сақталып қалған. Психологиялық ахуал, ретінде байқалады. Бұл халқымыздың ардақтайтын Ата салты болып табылады.

2. Қазақ отбасындағы басты тұлға — әке екендігі сөзсіз. Бұл да халқымыздың әлі де патриархалдық қарым-қатынасты ұстанатынын білдіреді. Әкенің қоғамдық, әлеуметтік, моральдік, этикалық, тұрмыстық, кәсіптік рөлі мен атқаратын қызметі, отбасындағы билік жүргізуі, оның беделі

мен қоғамдық орны әлі де болса жоғары тұр. Әкенің үмітін орындау, оның үлгі-өнегесін үйрену, қарсы келмеу, сайлауға міндеттілік мәселелері — әкенің қоғамдық орнын айқындап, әке салтын қалыптастырады.

3. Қазақ отбасындағы ер баланы қыз баладан жоғары санаушылықтың бар екені рас. Қазақ халқы сан ғасырлар бойы мың өліп, мың тірілген өмірінде ер-азаматтардың басын қадірлеп, елін-жерін қорғайтын жігіттердің аманшылығын тілеп, Тәңірден ер баланы табына, жалына сұраған. Сөйтіп, қазақтың ұлттық ерекшелігі — ер азаматтың бағасы, отбасылық орны қалыптасқан. Бұл тенденция жаугершілігі жоқ бейбіт кезеңдерде де, тіпті қазіргі кездерде де сақталған. Халқымыздың патриархалдық бұл көрінісі жас ұрпақ психологиясында мықтап орын алған. Халықтың тәрбие дәстүрінде де бұл құбылыс ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ең жақсы дәстүр болып табылады [2].

Қазақ халқы үшін діни наным-сенімнің де орны ерекше. Ежелден Тәңірге табынушылығы басым болған қазақ үшін ислам дінінің қағидалары мен шариғатын орындау, басқа мұсылман халықтарына қарағанда, әлдеқайда басқа мағына екендігі белгілі. Мұсылмандық парызын өтеу, ғибадат қылу, шариғат қағидаларын орындау тәрізді киелі істерді атқаруға келгенде көбінесе Тәңірге табынушылық нанымның үстем болып тұратындығы қазақ үшін басты психологиялық жағдай. Алла тағаладан қорыққанымен, аруаққа табынушылық басым. Мәселен, «Аруақ қолдасын», «Аруақ жарылқасын», «Аруақ желеп-жебеп жүрсін», «Аруағыңнан айналайын» сөздерінің шығуы, соған илануы ислам дінін мойындағандықтан емес, керісінше, Тәңірге табынушылықтан туған деп ұғу керек.

Жалпы Тәңірге табынушылық табиғат аясында көшіп-қонып жүрген халықтарға тән құбылыс. Табиғатты Тәңірге балап өскен дала көшпенділері жанды-жансыз дүниенің барлығын да біртұтас Тәңірге балаған.

Қазақ халқында жас нәрестені, бесікті, үй ішін, жас отауды, тағы басқа жағдайларда отпен, сумен, қамшымен, өсімдікпен, топырақпен аластаушылық, ырымшылдық, көріпкелдік, бақсылық пен балгерлік, кітап ашу, бұлт шақыру, күн жайлату, тасаттық беру, құрмалдық шалу, ақсарбас айту, қырық бір құмалақ, түс жору, қобыз ойнату, зікір салу, т.б. наным-сенім әрекеттері әлі күнге дейін ел арасында сақталып келеді. Аналық дәуірден бері келе жатқан наным-сенімнің бірі — Ұмай анаға табынушылық. «Қорқыт ата кітабы», «Оғызнама», «Өсиет кітабы», «Құтты білік» секілді көне түркі мұраларының қазақ халқының мәдени келбетін, ұлттық психологиясын қалыптастыруда елеулі орны болғандығын айту қажет. Бұл мұралардың басты мақсаты — қазақ халқының тәңірлік таным-нанымын, сенім-ұғымын дәріптеу болғандығын ескерген жөн.

Міне, осындай қарапайым да табиғи жағдайлар — қоғамдық-әлеуметтік, тарихи-этнографиялық, табиғат-климат факторлары бірігіп, тұтаса келе, мындаған жылдар аумағында қазақ халқының — қоғамдық психологиясын, ру-тайпалық және әлеуметтік психологиясын, тұрмыстық және кәсіптік психологиясын, отбасы мен жеке тұлға психологиясын, қалыптастырып, ұлттық мінез сомдады. Ұлттық психология топырағынан көктеп шыққан халықтық педагогика дәстүрлері қазақ халқының бұлжымас тәрбие жолына айналды. Демек, ұлттық психологияның терең тамырларын зерттеп білмейінше, халықтық педагогиканың қағидаларына терең бойлау мүмкін емес.

Әр халықтың өзін іздеуі мен тануы — оның өркениетті елдер арасында тең дәрежеде болуының кепілі. Осы орайда түркі әлеміне ортақ ежелгі әдеби мұралармен (VI–VIII ғғ. — Орхон Енисей жазба ескерткіштері, Қорқыт ата, Әл-Фараби), түркі ғұламаларының (XI–XIV ғғ. — Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқари, Ахмет Жүйнеки, Қожа Ахмет Иассауи т.б.), психологиялық идеяларымен, қазақ ақын-жырауларының (XV–XIX ғғ. — Асанқайғы, Қ.Жалайри, М.Дулати, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Бұқар, Шал ақын, Дулат, Махамбет т.б.) этнопсихологиялық ой-пікірлермен танысуда біз бала санасының ұлттық рухта қалыптасып, оларда ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтар туралы тұтас ұғым түзілуін басты мақсат еткенін аңғарамыз.

Ал XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. бірінші жартысында өмір сүрген белгілі қазақ ағартушы-ғалымдары мен қоғам қайраткерлерінің, психолог және педагог-ғалымдарының (Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердиев, Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедов, Міржақып Дулатов, Назипа Құлжанова, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев т.б.) еңбектеріне шолу жасау — олардың халықты ағарту мүдделерінде, ұлттық мектептің тұжырымдамасын жасауда және балаларды оқыту мен тәрбиелеудің мазмұнын анықтауда халықтық принципті ұстанғанын аңғарамыз. Олар тұлғаның қалануын оның ұлттық өзіндік санасының қалыптасуымен бірлікте іске асыруды көздеп, мұнда баланың жас ерекшеліктерін ескеруге және әдіс-тәсілдерге үлкен көңіл бөлген. Ағартушы-ғалымдар халықтың ұлттық өзіндік санасының оянуы —

өзге халықтар арасында қорланбай тең дәрежеде өмір сүрудің бірден бір мүмкіндігі, ал оның жолы — өз халқының ана тілін, әдебиеті мен мәдениетін меңгеріп қана қоймай, әлемдік мәдениетпен танысып, өзін солармен салыстыру арқылы білімге, ғылымға, тіл үйренбекке ұмтылу деп білді. Осы тұрғыдан келгенде, әрбір ұлттың алға ұмтылуына, басқалар мен терезесін тең қылуға, дәрежесін қатар ұстауға ең бірінші ұлттық мінез қажет екен. Енді осы мінез-құлық жөнінде азырақ тоқталсақ.

Қожа Ахмет Яссауи «Диуани хикметінде» жалпы мұсылмандар үшін қажетті ислам дінінің парыздарына жан-жақты тоқталған. Осы діни тәрбиелік еңбегінде ол:

- 1) тәубашылдық;
- 2) ғибадатшылдық;
- 3) махаббат;
- 4) сабырлылық;
- 5) шүкіршілік;
- 6) ризашылдық;
- 7) заһидшілдік (анықтық);
- 8) ғаріптік (мүсәпір, бишара) [3] жүйесімен саралаған.

Бұлардың барлығы адам бойындағы жағымды мінез-құлықты айғақтайды. Әл-Фараби: «Жаксы мінез-құлықпен ақыл-күш болып біріккенде, бұлар адамның қасиеті болып табылады», — деп баға береді.

Мінез — адамның генетикалық ерекшеліктеріне байланысты, өмір жағдайларына сәйкес және солардың ықпалымен байқалып отыратын, оның тұрақты психикалық ерекшеліктерінің жиынтығы. Мінездің қоғамдық психологиялық табиғаты болады, яғни адамның дүниетанымына білімі мен өрісі, тәжірибесі бойынша сіңірген моральдік ұстанымдарына, басқа адамдар тарапынан басшылық жасалуына және олармен белсене араласуына байланысты.

Ақын Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» оқулығында мінез туралы былай дейді: «Бір адамның барлық ісін басқа адамдардың істерінен айыратын сипаттар мінез деп аталады. Сондықтан мінез ақылға, яки сезімге байлаулы нәрсе емес, қайратқа байлаулы һәм мінез қайрат күшті болса, сөзінен ісі айырылмайтын, екеуі екі бөлек жайылмайтын болса, ондай адамның мінезі қайратты, күшті, берік мінез деп аталады. Егер де сөз бен ой және ісі қабыспайтын болса, ауыз айтқанды қол істей алмаса, ондай адамның мінезі жұмсақ мінез деп аталады. Мінез адамның жаратылысына қарай тума болады һәм басқа сыртқы себептермен тұрмыс түрі, жаратылыс, жолдас, тәрбие сықылды жүре пайда болады. Тума мінез көбінесе тұқым қуалап келеді.

...Адамның өмірлік бет алысын білдіретін, оның бір сыдырғы тұрақты және жеке-дара тұрлаулы қасиет мінезінің екі сипаты бар: бірі — адамның ақиқат дүниеге қатынасы және оны жүзеге асырудың өзіндік амалдары. Екіншісі — өз әрекетін тәртіпке келтіре алатын өзіндік еріктері. Адам ғұмырының барлық жасындағы мінезіне тәрбиенің ықпалы зор» [1], — делінген.

Жаксы мінез — адамдық қасиетті айқындайтын басты көрсеткіш. Ұлттық психикалық құрылым үш бөліктен тұрады, деп айтады осы саланың мамандары. Ол — ұлттық сезім, салт-дәстүр және ұлттық мінез. Осы үш бірлестік — ұлттық мәдени ерекшеліктің шартты белгілері. Көркем мінез дегеніміз — қалыптасқан жеке тұлғаның бойынан кездесетін адами жағымды қасиеттердің жиынтығы. Адам баласы адамзаттық құндылықтарды игеру үшін мынадай көркем мінездерді жинақтаған болуы керек:

- 1) аллаға илану;
- 2) тәуекел қылу;
- 3) уәдеде тұру;
- 4) сабырлы болу;
- 5) мәрт болу, таза болу;
- 6) ұятты болу;
- 7) шын сөзді болу.

Енді адамның болмысы, табиғаты жайлы бірер сөз. Адам — биоәлеуметтік тіршілік иесі, қажеттіліктің екі негізгі түрін бөліп көрсетеді: биологиялық (тамаққа, жылылыққа т.б.) және әлеуметтік (материалдық және рухани) [4].

Адамдар арасындағы айырмашылық биологиялық қажеттілік жинағында, олардың сандық және сапалық көрінісінде аз көрінеді. Белсенділік адамға табиғатынан берілген, ал оған объективтілік тән. Адам белсенді болса, онда ол өмір сүруде дегенді білдіреді. Адам белсенділігінің бағыттылығы белгілі бір шынайылыққа (объектіге) бағытталған. Қажеттілік, адамның дәл сол мезетте өмір сүруі,

дамуы үшін қажетті, мұқтаждық күйі. Осы «мұқтаждық күйі» үнемі белсенділіктің қайнар көзі, оның «ішкі қозғаушысы». Адамда қанша қажеттілік бар? Оның қоршаған әлеммен байланысты, өзара әрекеті қаншалықты, қажеттілік те соншалықты.

Адамның өмірінде құқықтық сананың алар орны ерекше. Құқықтық сананың дамуы — адамның барлық өмірін дерлік қамтитын ұзақ, күрделі және қарама-қайшылықты үрдіс.

Ұлттық психологияның мектептегі көріністеріне шолу.

Мектеп психологтары оқушылардың жас ерекшелігіне қарай түрлі міндеттер атқарады. Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағылардың эмоцияларын тәрбиелеуге, тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруға, ақыл-ой жұмысының негізгі тәсілдерін үйретуге қолдау көрсету. Жеткіншек жасындағыларға психологиялық қызмет негізінен екі міндетті жүзеге асырады:

1. Қарым-қатынаста қиындықтары бар балаларды анықтау.

2. Мұғалімдердің нұсқаулығын қабылдауда, мектеп өмір-тіршілігінде оқушылардың эмоционалдық реакцияларына зейін бөлуі.

Мектеп психологының басты міндеті ретінде оқушылардың мамандықты таңдауларына байланысты көмек көрсету де бар. Бірақ бұл міндеттерді атқаруда XX ғасыр ортасына қарай еуропалық елдердегі мектептегі психологиялық қызмет жеткілікті дәрежеде дамымаған еді. Шынайы практикада мектеп психологы мұғалімге күнделікті көмек, педагогтың жұмысын түзетуші және бағыттаушы болып кеңесшінің рөлін орындады.

1950–60 жж. мектеп психологының қажеттілігі арта бастады, әсіресе ақыл-ойы тежелген және де басқа ауытқушылықтары бар балалар санының өсуіне байланысты. Бұл көптеген елдерде мектептегі психологиялық қызметтің дамуына демеуші болды. Білім беру жүйесінде практикалық психологтар қауымдастығының құрылуы, олардың кәсіби кездесулері және пікір-сайыстары мектеп психологиясын дамытуда маңызды рөл атқарды. XX ғасырдың 60-жж. АҚШ-та бірінші мектеп психологтарының кәсіби ұйымы құрылған. 80-жж. АҚШ-та мектеп психологтарының Ұлттық ассоциациясы ұйымдастырылған (NASP). Англияда мектептегі психологиялық қызметті дамытуға 1973 ж. Уэльсте өткен конференцияның маңызы зор болды. Онда мектептегі психологиялық қызметтің рөлі, мақсаттары, әдептік және құқықтық іс-әрекеттердің негізі т.б. мәселелер талқыланды [5].

Адамзат қоғамында жалпы адам өмірінде әлеуметтік жағдайлар зор рөл атқарады. Өмір сүру барысында күнделікті тіршілік заңында осы әлеуметтік жайлардың жақсы болуы, дұрыс жүруі — әрбір жанның жүріс-тұрысына, көңіл-күйіне, жан дүниесіне көп әсер етеді. Адамның көңіл-күйі сынаптай сырғиды, теңіздей толқиды. Адам жаны өте нәзік клеткалардан құралған. Қатты сөздің, қорқынышты ойдың өзі оны үзіп жіберуі мүмкін.

Әр адамның саналы ғұмыры — оның жан дүниесіне, көтеріңкі көңіл-күйіне байланысты. Жақсы өмір, ғажайып ғұмыр кешу үшін үнемі көңілді, сергек, салауатты жүру қажет. Бірақ бүгінгі алмағайып та қиын заманда олай болуы мүмкін емес. Айналаның бәрі кредит, бір-біріне қарыз, жұмыссыздық, қаражат тапшылығы, экологиялық апаттар, басқа да түрлі келеңсіз жайттар — адам ғұмырын қысқартып, кейде жойып та жатыр. Бүгінгі технология дамыған заманда адамның миы өз мәнінде жұмыс істемей, тек дайын нәрсеге үйреніп, дағдыланып жатыр. Көркем кітаптар оқылмайды, жақсы сөздер тыңдалмайды. Бұл — замана дерті. Қазіргі ұрпақ еңбек дегеннің не екенін ұмытып барады. Бұрынғы еңбекқор, еңбекшіл деген ұғымдар естілмейді. Осы тұрғыдан келгенде біздің қоғамға психологтар, осы саланың мамандары аса қажет.

Адамдарға бақыт сыйлау — дүниедегі ең басты, ең қастерлі қасиеттің бірі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұмабаев М. Педагогика / М. Жұмабаев. — Алматы: Рауан, 1995. — 112 б.
- 2 Тілеужанов М. Халық тағылымы / М. Тілеужанов. — Алматы: Рауан, 1996. — 299 б.
- 3 Қожа Ахмет Иассауи / бас ред. Е.М. Арын. — Павлодар: Кереку-Баян, 2003. — 204 б.
- 4 Әлеуметтік философия: хрест. — Алматы: Ақыл кітабы, 1997. — 226 б.
- 5 Педагогика және психология сөздігі. — Алматы: Мектеп, 2002. — 251 б.

Ж.З. Кадина, А. Жакан, Б.С. Сатеева, Ж.Зенгин

Источники психологического учения и сфера применения в современном обществе

В статье рассмотрен психологический аспект влияния на развитие современного казахского народа таких исторических периодов, как колониализм, войны и революции, различные политические кампании мошеннического характера. Тот факт, что у каждой нации есть своя особенность, свидетельствует о том, что проблему выживания и зависимость от географического места проживания нельзя игнорировать в исследованиях. Приведены примеры из трудов известных ученых Л.Н. Гумилева, педагога-психолога С. Калиева, поэта М. Жумабаева, в которых говорится о психологическом состоянии народа, о философской основе мышления. Говоря о моральном, этическом воспитании, в казахской национальной психологии поднимается вопрос о защите чести и достоинства казахского народа, нравственности, хороших манерах, честности, верности и дружелюбии. Авторами представлена точка зрения современных психологов о том, что передающиеся из поколения в поколение культурные и духовные ценности нации остаются такими же уникальными в сознании народа.

Ключевые слова: нация, психология, этнопедагогика, этнопсихология, характер, фактор языка, обычаи, традиции, убеждения, вера, поколение, история, этнос, развитие, ценности.

Zh.Z. Kadina, A. Zhakan, B.S. Sateeva, Zh. Zengin

Sources of psychological teaching and scope in modern society

In the article psychological aspect of the influence to the development of modern Kazakh people of such historical periods as colonialism, wars and revolutions, various political campaigns of fraudulent character is considered. The fact, that each nation has its feature, demonstrates that the problem of survival and dependence on the geographical place of residence cannot be ignored in researches. The examples from the works of famous scientists L.N. Gumilyov, educational psychologist S. Kaliev, poet M. Zhumabaev were given, in which the psychological state of the population, the basis of philosophical thinking are spoken. Speaking about moral, ethical education, in the Kazakh national psychology the question of honor and dignity protection of the Kazakh people, morality, good manners, honesty, fidelity and friendliness is brought up. Authors presented the point of view of modern psychologists that the cultural and spiritual values of the nation passing from generation to generation remains the same unique in consciousness of the people.

Keywords: nation, psychology, ethnic pedagogy, ethnic psychology, the nature, the factor of language, customs, traditions, beliefs, faith, generation, history, ethnicity, development, values.

References

- 1 Zhumabaev, M. (1995). *Pedahohika [Pedagogy]*. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 2 Tleuzhanov, M. (1996). *Khalyk tahylymy [Folk tradition]*. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 3 Aryn, E.M. (Eds.). (2003). *Kozha Akhmet Yassauy [Kozha Ahmed Yasawi]*. Pavlodar: Kereku-Baian [in Kazakh].
- 4 *Social philosophy*. (1997). Almaty [in Kazakh].
- 5 *Dictionary of Pedagogy and Psychology*. (2002). Almaty: Mektep [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdikadirova, A.Zh.** — Master of pedagogical sciences, tutor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Abdullina, N.U.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Akkulova, N.R.** — Undergraduate student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Amanbaeva, F.** — Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Amanbaeva, G.Yu.** — Doctor of philological sciences, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Aydarbek, K.Zh.** — Doctor of Philology, Head of the terminology department, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.
- Azharbekova, A.N.** — Doctoral student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Baizhigitova, T.** — Postgraduate student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Bakhtikireeva, U.M.** — Doctor of philological sciences, professor, Peoples' Friendship University, Moscow, Russia.
- Dolgova, T.V.** — Postgraduate student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Dyakov, D.V.** — Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Ivanova, S.A.** — Teacher, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Jumabekova, A.K.** — Doctor of philological sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Jumadildinova, Zh.S.** — Teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kadina, Zh.Z.** — Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kalybekova, K.S.** — Head of the Department of Kazakh Language and Culture, Karaganda Technical State University, Kazakhstan.
- Kapanova, A.E.** — Master of pedagogical sciences, tutor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kappasova, A.Sh.** — Master of pedagogical sciences, tutor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Mazhitayeva, Sh.** — Doctor of philological sciences, professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Nurpeisova, S.K.** — Associate professor, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Pak, M.K.** — Doctor of philological sciences, professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Sateeva, B.S.** — Teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Smagulov, Zh.K.** — Doctor of philological sciences, professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Tleumbetova, D.B.** — Senior teacher, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Toleubayeva, K.A.** — Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Tugambekova, M.A. — Teacher, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
Tungushbayeva, B.K. — Teacher, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
Yskakuly, S. — Candidate of philology, associate professor, Ili Pedagogical University, China.
Zengin, Zh. — Associate professor, Sinav college, Turkey.
Zhakan, A. — Senior Teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.